

Kardos László börtönírásai 1957-1963

**Sajtó alá rendezte:
Pogány Mária**

E kiadvány a következők anyagi támogatásával jelent meg:

Göncz Árpád köztársasági elnök
Művelődési és Közoktatási Minisztérium
Agrya Új Népi Kollégiumok Alapítvány
FEKOSZ Pro Cultura Alapítvány
Műszaki Egyetem Baráti Körének NÉKOSZ csoportja

A szöveg közti fotókat
Gáti György
készítette

A kézirat a népi kollégiumi mozgalom megalakulása 45.,
1956 októberének 35. évfordulójára készült

ISBN 963 282 661 2

© Kardos László jogutódja, 1992

TARTALOM

Életem summája sírfelirat formájában
Kardos László sk. feljegyzése
Tánczos Gábor tanúvallomása (1957. IX. 9.)
Tánczos Gábor vallomása
Részlet a tárgyalási jegyzőkönyvből
Vádirat
Kardos László előzetes észrevétele a vádiratra
Részlet Kardos László 1957. május 16-i kihallgatásának jegyzőkönyvéből
Kardos László: Az utolsó szó jogán
Börtönlevelezés
Cellatársak
Beszélgetés Marián Istvánnal
Munkatársak
Beszélgetés Abod Lászlóval
Utószó (Pogány Mária)
Névmutató

Summa curriculi vitae meae in forma epitaphii*

„Per me si va nella città dolente
Per me si va nell' eterno dolore
Per me si va tra le perduta gente

.....
Lasciate ogni speranza voi ch' entrate.”**

Dante

Itt
Nyugszik
KARDOS LÁSZLÓ dr

Volt pedagógus és tudományos kutató

néhai Kardos János törpebirtokos, szabósegéd és Koltay Mária cseléd és háztartásbeli harmadik koraszülött gyermeke

tótkeresztúri (Vas megye; Krizevci, Jugoszlávia, 1918. XI. 13.) születésű, volt jugoszláv, majd repatriált magyar állampolgár

volt rákospalotai (1925-1937), újpesti (1937) és budapesti (1937-1958) lakos

vagyontalan, egy egyszemélyes főbérlet, csekély bútor, könyv és ruhanemű (cca. 20 000 Ft összérték) volt tulajdonosa

az ágostai hitvallású evangélikus anyaszentegyház hitehagyott volt tagja

volt házas, Kampó Magdával (1945-48), elvált (1948), több érdemes nő volt hűséges barátja, és ezért érdemén felül becsült és ócsárolt-bírált férfiú, - Kardos Kata 13 éves, VII. oszt. ált. iskolás tanuló édesatyja (1945-1958), - Pogány Mária immár mindholtig hűséges volt élettársa (1955-1958)

---

* Életem summája sírfelirat formájában

** Én rajtam jutsz a kínnal telt hazába, én rajtam át oda,
hol nincs vigasság, rajtam a kárhozott nép városába.
.....Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!

(Dante: Isteni színjáték. Babits Mihály fordítása.)

a rákospalotai óvoda volt növendéke (1924-1925), a rákospalotai Károly-utcai községi elemi iskola volt tanulója (1926-1929); az újpesti Könyves Kálmán reálgimnázium volt diákja, jeles érettségire (1929-1937); a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemnek magyar-olasz szakos tanárjelöltje és etnográfia, antropológia és szociológia szakos tudósjelölt volt hallgatója (1937-1942), abszolvált (1942) és doktorált (1943) végzett volt diákja

a 22. hv. zlj kikülönített ellenőrzött századának volt tagja, (1943-1944); a 22. hv. zlj I. tiszti iskola-tanfolyamának „csak szigorú ellenőrzés mellett alkalmazható” minősítéssel végzett volt hallgatója (1944. I-III.); a Csapatistképző és Képességvizsgáló Intézet volt vezényeltje (1944. IX-X.); volt karp. szakaszvezető, kétszeres katonaszőkevény (1944. VI. és X.)

volt házitanító-instruktor (1934-1940); a Táj- és Népkutató Központ munkatársa (1938-1939), volt tudományos tisztviselője; volt népfőiskolai előadó (1938-1939); a Magyarságtudományi Intézet volt alkalmi munkatársa (1939-1940); volt alkalmi munkás (újságárus, hólapátoló, szerkesztőségi segéd stb.) (1939-1941); volt segélyezett diák (1937-1942); a Teleki Pál Tudományos Intézet volt tud. tisztviselője, szociográfusa (1942-1943); volt tudományos kutató a Néptudományi Intézet keretében (1939-1943); a magyarországi születéskorlátozás kutatásának volt specialistája; - a VKM tudományos osztályának volt vezetője (1948-1950), volt miniszteri titkár és miniszteri osztálytanácsos; a Magyar Tudományos Tanács, a Magyar Tudományos Akadémia, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja, a Levéltárak Országos Központja, az Országos Könyvtári Központ Tudományos Könyvtárának Országos Központja, a közgazdaságtudományi, a történettudományi, nyelvtudományi stb. tudományos intézetek és intézmények volt szervezője, a szocialista múzeumügy volt kezdeményezője stb.; - a Magyar Nemzeti Múzeum - Néprajzi Múzeumának volt tudományos kutatója (1950-1954), volt tudományos titkára, magyar osztályának volt vezetője (1955-1956), volt főigazgatója (1956-1957); a Magyar Tudományos Akadémia állandó néprajzi bizottságának volt tagja; a Magyar Tudományos Akadémia tsz-kutató csoportjának volt vezetője (1954-1957); több önálló szakkönyv és szaktanulmány (Az Őrség népi táplálkozása, 1943; Tiszaigar, 1951-1954; Szentgyörgypuszta 1954), szakcikkek, elméleti tanulmányok, ismertetések és recenziók volt szerzője (1950-1957); a szocialista kultúra kialakulásának, a magyar agrárproletariátus kultúrájának és életmódjának volt kutatója, a magyar népi táplálkozás volt specialistája; - a Múzeumok Nemzetközi Szövetségének volt tagja (1956); a Magyar Néprajzi Társaság volt választmányi tagja (1955-1957); az Ethnographia, az Acta Ethnographica volt szerkesztő-bizottsági tagja; a Néprajzi Értesítő és a Néprajzi Közlemények volt főszerkesztője (1956)

A Bólyai-kollégium vezetőségének volt tagja (1939-1942); a Györffy István Kollégium volt igazgatója (1942-1948); a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének, a Népi Kollégiumokat Építő Mozgalomnak volt kezdeményezője és szervezője (1946); a NÉKOSZ volt nevelésügyi osztályvezetője (1946-1947), volt főtítkára (1947-1948); a népi kollégiumi nevelés szisztémájának volt kidolgozója, a népi kollégiumokkal kapcsolatos ifjúságpolitikai és nevelésügyi akciók volt szervezője, a NÉKOSZ-reorganizáció egyik volt tényezője (1956), a Vasvári Pál Akadémia volt kezdeményezője, szervezője és igazgatója (1948)

a rákospalotai Arany János cs[erkész] cs[apat] volt tagja (1926-1929); az újpesti Szociálpolitikai Intézet volt tagja (1935-1937); az egyetemi Bölcsészsegítő és Árpád egyesületek volt tagja (1937-1938); a Parasztfőiskolások Közösségének volt tagja (1939-1942); a Teleki Pál Munkaközösség beépültje (1942-1943); a Magyar Diákok Szabadságfrontjának, a Magyar Ifjúság Szabadságfrontjának volt tagja és szervezője, a Kommunista Ifjúsági Szövetség volt tagja és szervezője (1944-1945); a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség volt országos nevelésügyi és propagandavezetője (1945); volt küldött a Narodna Omladina Jugoslavije kongresszusán (1946), a prágai VIT volt résztvevője (1947); a DISZ KV és IB volt felkért tagja (1956); - volt ifjúságpolitikus, több ifjúságpolitikai cikk, tanulmány, tervezet, intézmény volt szervezője, kezdeményezője és szerzője; volt pedagógus, a szárszói konferencia (1943) egyik volt szereplője, a lillafüredi (1943) konferencia volt résztvevője; az UNESCO utrechti konferenciájának volt küldötte (1948); a *Valóság* c. folyóirat szerkesztőségének volt tagja, a *Népi Kollégista* c. időszakos lap volt szerkesztőségi tagja, a *Március 15-e* volt főszerkesztője (1947)

a magyar-jugoszláv, a magyar-román, a magyar-olasz művelődési társaságok volt vezetőségi tagja (1945-1948); a Magyar-Szovjet Társaság volt tagja (1950-1956); volt tanulmányúton járó diák Német- és Olaszországban (1938); a bolgár Tudományos Akadémia volt vendége (1955)

az illegális KMP volt tagja (1941-1944), a Parasztszövetség Földmunkásszakosztályának volt szervezője és tagja (1943-1944); a II. Márciusi Front volt tagja (1942-1943); Tolna és Baranya vármegye volt földosztásügyi és telepítésügyi kormánybiztosa (1945); az MKP és a NPP volt Tolna megyei szervezője (1945); az MKP és az MDP volt tagja (1945-1956); az MKP országgyűlési képviselője, kulturális és nevelésügyi bizottságának tagja, pártmunkás (1947-1948); az MKP volt küldötte a finn választásokon (1948); a SZOT-nak és a SZOSZ-nak volt pedagógus alapszervezeti tagja (1947-1957); az MSZMP ideiglenes KV-jének volt jelölt tagja (1956); a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának volt tagja (1956)

a Szabadság érdemrend ezüst fokozatának volt tulajdonosa (1947); a pedagógiai Kossuth-díj volt kitüntetettje (1948); a Köztársasági Elnök Elismerésének Aranykoszorúja volt tulajdonosa, a Vasvári Érdemrend arany fokozatának volt tulajdonosa (1948) és több egyéb párt- és kormányelismerés kitüntetettje, a KEB sz[igorúan] megróttja (1948) és rehabilitáltja (1954); az MDP PB-jének megbíráltja (1948) és rehabilitáltja (1956); a VKM-OM elűzöttje és rehabilitáltja (1950-1956)

volt vizsgálati fogoly (1957. V. 4-1958. VII. 21.), vád alá helyezett (1958. VII. 21-VIII. 9.), életfogytig tartó börtönbüntetésre, jogvesztésre és vagyonelkobzásra ítélt politikai fogoly, a Népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés kezdeményezője és vezetése, valamint hazaárulás miatt.

Itt
Nyugszik
KARDOS LÁSZLÓ dr

hanyagló fizikumú, egykoron szívós, hideg-meleg-éhség-szomjúság-fáradtság-megpróbáltatás-tűrő, mindvégig lényegében egészséges, ma súlyosan neuraszténiás, terhelt, nyúzottszívű, fáradékony, rosszgyomrú, rosszemésztésű, elhasznált, nyavalyás, szűkvállú, beesettmellű, hajlotthátú, rosszfogú, sorvadóinyú, nagyothalló, rövidlátó, lúdtalpas, csökkent erejű, -zaklatott, megtört, de ki nem nyújtóztatott férfiú

középtermetű (164 cm), középsúlyú (60 kg körüli), aszténiás alkatú, arányos testű, szabályos, köznapi, ovális arcú, magas homlokú, szőkés-barna színárnyalatú, hullámoshajú, zöldesszürke szemű, kicsi keskeny zártszájú, kifejezett állcsúcsú, orrú, fülű - szemüveges, cerebrális-intellektuális benyomást keltő, mérsékelttel kellemetlen megjelenésű, izgékony-motolláló alpesi-keletbalti keverék némi szláv és előázsiai beütéssel

paraszti-népi-magyar etnikai-szociológiai habitusú, keverék városi-munkás-kispolgári-polgári miliő-hatásokkal

eszélyes, megfigyelő, logikus, spekulatív, absztrakciókra hajlamos, önelemző, kritikus argumentáló, tanulékony, szélesérdeklődésű, inventív, konstruktív, rendszerező elme; - közepes képességű, átlagosan művelt, egyben-másban kiváló értelmű-érzékű és mozgósítható képességekkel rendelkező intellektuel; hamar felmelegedő, közlékeny, feloldott, társító és társas hajlamú, beleélő, azonosulni tudó, megértő, de egyidejűleg zárkózott, magános, leplező és megtévesztő is; - alapvetően optimista, életszerető, életrevaló, de rezignációra, egészséges pesszimizmusra és szkepszisre is hajlamos, soha sem cinikus lélek

nyugtalan, állhatatlan, érzékeny, meghatódásra kész, naiv, jámbor, önérzetes és büszke; - egyidejűleg fegyelmezett, rendszerető, pedáns, választékos, szorgalmas - könnyelmű, gátlástalan, gyerekes, érzéki, felelőtlen, zabolátlan, megkötést nehezen tűrő, szabad, szélsőségekre hajlamos, maga feje után járó ember

humoros, csipkelődő, gúnyolódó, de sohasem kegyetlen, türelmetlen, lerövidítő, néha prepotens, makacs; - vállalkozó hajlamú, tevékeny, impulzív, vonzó, kombattáns lelkületű férfiú.

Itt
Nyugszik
KARDOS LÁSZLÓ

alapvető emberi viszonylatai szerint konstruktív, pozitív szándékú - és részben eredményű, korán kifejezett társadalmi-politikai tevékenység irányába forduló ambíciókkal; kiindulásától kezdve mindvégig ellenzéki, progresszív: a népi-nemzeti-kispolgári reformgondolkozástól és törekvésektől kezdve a marxizmus-leninizmus, a szocializmus, a kommunizmus igenléséig és gyakorlati megvalósításáig

öntudatos élettevékenységének mérlegét megvonva: figyelemreméltó pozitív tevékenységre képes férfiú, aki egyaránt bátor és képes értékes munkavégzésre és el nem hanyagolható tévedések elkövetésére!

Itt
Nyugszik
KARDOS LÁSZLÓ

Aki
Talán
10 ellensége, 100 barátja, 1000 megértő ismerőse
és
10.000 közömbös szem- és fültanú emlékezetéből hullik ki hamarosan!

Itt
Nyugszik
KARDOS LÁSZLÓ

senki és semmi
dolgozott, félt, szenvedett és néha mosolygott
40
esztendőt
(1918. XI. 13. - 1958. XI. 13.)

Békesség és nyugalom élő tagjaira!

„Si vous clamons frères, pas n'en devez
Avoir dédain, quoique fûmes occis
Par justice. Toutefois vous savez
Que tous hommes n'ont pas bon sens rassis
.....
Nous sommes morts, âme ne nous harie!”***

Villon: Épitaphe

*** Ha testvéreknek hívtuk egymást,
ne vessük meg, ámbár perben voltunk.
Mégis tudjuk, hogy nem mindenki jó érzésű.
... Halottak vagyunk, lélek ne bántson.

(Villon: Sírfelirat. Nyers fordítás.)

Kardos László sk. feljegyzése

1. A NÉKOSZ nagytalálkozó (1956. július 10., 10 éves évforduló) megszervezését a májusi megbeszélésen (TTIT, Kossuth Klub) DISZ Országos Központ, Petőfi kör, TTIT, Oktatási Minisztérium, Pártközpont és NÉKOSZ volt vezetői között határoztuk el és megrendezésének körülményeit is részben megbeszéltük. A megrendezést a DISZ Országos Központ vállalta. Hollós Ervin a DISZ részéről csak feltételes ígéretet tett: a végleges engedélyt a pártközpontnak kellett megadnia. Előzetesen már itt megegyeztünk a július 10-ében, mint az évforduló napjában, helységet illetően felmerült a Park Klub, illetőleg a Nyári Tisztiház s ugyancsak a téli is. Mintegy 1500-2000 személy meghívása merült fel. - Az évfordulói vezércikk megírását segítséggel Gosztonyi János vállalta. Ez szerkesztőségi cikk formájában meg is jelent a *Szabad Népb*ben.¹ Ezenkívül cikkek a *Szabad Ifjúság*ban és egyebütt.

A NÉKOSZ nagytalálkozó tényleges érdemi megrendezésére, illetve megbeszélésére a kistalálkozó után, tehát június 10-e táján került sor Emlékezetem szerint ez a DISZ-ben, az Országos Központban, ahová a népi kollégiumok tapasztalatainak átvételét célzó megbeszélés végett többünket meghívtak - a megbeszélés után megkérdeztük, én személyesen, de mások is, hogyan áll a nagytalálkozó dolga. Egyébként megjegyzem, hogy a kistalálkozó előkészítése során is - állandó kapcsolatban lévén a DISZ központtal - én és Gyenes Antal is érdeklődtünk, telefonon is, személyesen is. Ezúttal Hollós Ervin azt válaszolta, hogy az ő hatáskörükben nincs probléma vele, Köből József elvtárs egyetért, de a végleges beleegyezést a P.B. adja majd meg, reméli, s innen is egy-két napon belül választ vár. Én is és Gyenes is aggodalmunkat fejeztük ki, hogy - ha a válasz, az igenlő válasz későn érkezik meg - nem lesz elegendő időnk a találkozó megrendezésére és felvetettük: nincs-e mód az előkészületeket már most megkezdeni, nemleges válasz esetén legfeljebb kárbavész az addig végzett munka, igen válasz esetén pedig határidőre készen leszünk. Hollós Ervin és Gosztonyi János beleegyezett, hogy az előkészületeket meg lehet kezdeni. Ekkor én ezt követően - mivel ezután többször találkoztunk velük én is, Gyenes is, személyesen és telefonon is - Hollósék a következő rendelkezéseket tették: megbízták Nagy Tibort az előkészületeknek, de általában az egész találkozóhoz a megrendezésével. A későbbiek során Nagy Tibor mindig jelen volt s gyakran őt hívtuk telefonon a találkozó ügyében. Széchy András a kulturális műsor megrendezésével bízták meg. Rendelkezésünkre bocsájtottak egy szobát telefonnal, ahol az előkészítéssel megbízott volt népi kollégisták dolgozhatnak. Ez volt a találkozó irodája, bureauja. Hollós az engedély megszerzésén kívül vállalta a helység megszerzését is, a Nyári Tisztiházat.

A találkót előkészítő büro megkezdte munkáját a DISZ Országos Központban. Gyenes Antal ajánlatára Barla-Szabó Ödön vállalta a vezetését. Feladatuk volt címek összeszedése, amelynek az alapja a kistalálkozó címjegyzéke, a volt igazgatók adatszolgáltatása volt. A begyűlt anyagot kartotékozták. Itt dolgozott Barla-Szabóval Tóth Edéné, Józsa Péterné, Réthei Lajos, Mikó János s alkalom szerint egy-két napig egy-egy ismerős volt kollégista. Kit hogyan csíptünk el, a gépelést részint a DISZ központ vállalta, de mi is adtunk munkaerőt. A továbbiak során ez a büro végezte volna a meghívást magát, s általában a vendégek fogadásával kapcsolatos teendőket. A büro nyomtatta ki a meghívókat is, amelynek formáját és tartalmát én, Gyenes és a DISZ vezetőkkel, Hollóssal, Gosztonyival beszéltük meg. A meghívó politikai programja így festett.

Megnyitó: a DISZ első titkára

Beszédek: a NÉKOSZ részéről: Kardos László, Darvas József
a párt részéről: Kiss Károly (ez azt hiszem, nem volt végleges)
a kormány részéről: Hegedüs András

(A kinyomtatott műsor megtalálható irataim között vagy a DISZ központban)

A kulturális műsort, amelyet a Tisztiház szabadtéri színpadán adtak volna elő, - a NÉKOSZ részéről Benedek Árpád, Köte Sándor és Boglár Lajos, a DISZ megbízottal Széchy Andrással közösen rendezték. A műsor eltérően a kitalálkozóétól, teljesen kötött: a NÉKOSZ költői és írói művészeti repertoárjából.

A találkozó többi része kötetlen szórakozás.

A találkozó helységét Hollóssal személyesen néztük meg s ott vele beszéltük meg a helyszínen a részleteket. Ezúttal közölte Hollós, hogy meglátogatta Révai Józsefet, aki - mint mondta - egyetért a DISZ-nek a volt NÉKOSZ-szal kapcsolatos terveivel és a találkozóval. Ezzel Hollós mintegy megerősítette előttünk, hogy a NÉKOSZ-ügyben a legkompetensebb pártvezető véleményét kérte ki és nyerte el.

A népi kollégiumi találkozó ügyében, de az egész népi kollégiumi koncepció rekonstrukciójával kapcsolatban mi is (Gyenes Antal és én) jónak véltük Révai József véleményének kikérését, s egyúttal a találkozóra való meghívást személyesen akartuk megejteni. Közös levélben kértünk alkalmat titkárán keresztül, sajnos, mivel ezidőtt Révai egészségi állapota igen rossz volt, erre nem került sor.

A találkozó engedélyével Hollós sokáig késett, különböző beleegyezésekről beszélt, de végsősoron a P.B., mint mondta, még nem döntött. Már a találkozó elhalasztása is sorra került, mikor Hollós közölte hogy (július 3-án vagy 4-én) Hegedüs András fogad bennünket és közli a párt és a kormány álláspontját. Gosztonyi, Hollós és Gyenes és én kb. egy és egynegyed óra hosszat tárgyaltunk. Hollós tájékoztatta Hegedüst a találkozó állásáról, mi többiek érveltünk a találkozó megtartása mellett. Hegedüs álláspontja, amely egyúttal az egész népi kollégiumi kérdésre is vonatkozott, összefoglalva a következő volt.

a) A népi kollégiumok kérdésével foglalkozni kell, a népi kollégiumok nevelési és ifjúsági tapasztalatait, pozitív eredményeit át kellene venni és alkalmazni kell. Szükséges, hogy a népi kollégiumok (NÉKOSZ) értékelését újfent elvégezzük, erre ő legilletékesebbnek javasolja Révai Józsefet - aki sajnos beteg (ezzel mintegy jelezte, hogy azt a bizonyos értékelést Révai nem végzi el). Bizonyos fenntartásai voltak egyes kollégistákkal - társaival - szemben, de általában a NÉKOSZ ügy felmerülését időszerűnek tartotta, és megnyugtató elintézését helyénvalónak látta. Rehabilitációról nem beszélt konkrétan.

b) A kollégiumi találkozó (július 10., nagytalálkozó) megrendezését most már nem látja célszerűnek. Most bírálta a párt a Petőfi kört,² attól fél, hogy a találkozó esetleg hasonló helyzetet teremt. De az elutasításra készíti őt az is, hogy a nemzetközi helyzet eléggé feszült. A találkozóval kapcsolatos álláspontját mind a négyünk vitatta és elsoroltuk az összes biztosítékokat: kötött műsor, személyre szóló meghívók, a meghívottak többsége kommunista, a kitalálkozó nem mutat negatív eredményt, a DISZ-központ garanciát vállal, a jelenlevők nagy többsége személy szerint ismerős és társa, stb. Mindezek ellenére álláspontját - bár a felvonultatott érveket nemigen tudta cáfolni - fenntartotta. Mindebből én azt a konzekvenciát vontam le, hogy Hegedüs eleve elutasító állásponttal jött a tárgyalásra s a tárgyalás csak közlési formája volt az elutasításnak. Világos volt előttem, hogy ezúttal nemcsak a saját, hanem a P.B. több tagjának is az álláspontját képviselte. Elmenőben közölte Gyenessel és

velem hogy a közeljövőben nyolcunkkal, tízünkkel a régi kollégisták közül beszélgetni szeretne és majd alkalmat kerít rá. Hegedüs álláspontját azért is ismertettem részletesebben, mert úgy láttam, hogy ez a megnyilatkozás Hollós számára eligazítás volt a továbbiakra nézve a népi kollégiumok ügyében, nemkevésbé számunkra is, ezúttal Gyenes és az én számomra, - akiket a DISZ ez ügyben később fokozottabban igénybevetett, sőt épített ránk. Megjegyzendő egyébként, hogy Hegedüs a találkozót egy későbbi időpontban reálisnak tartotta. A NÉKOSZ nagytalálkozót a DISZ központ az ősz folyamán, november elejére időzítette, esetleg egybekötve az új DISZ népi kollégiumi mozgalom elindításával.

Milyen célból akartam én és a NÉKOSZ volt vezetői, s milyen célból akarta a DISZ ezt a jubileumi találkozót megrendezni? - felmerül a kérdés. A választ a TTIT-ben tartott megbeszélés adja meg, amely egyúttal választ ad az egyes kollégiumok találkozóinak társadalmi-politikai céljára is. Engem személyesen a NÉKOSZ-ügy újabb, tárgyilagosabb megítélése érintett elsősorban. A NÉKOSZ-találkozók már önmagukban is ezt jelentették, ezért támogattam, ezek a találkozók magukban hordozták az objektívabb elbírálásnak a lehetőségét. Másrészt nagyra értékeltem azt a szolidaritást, amely az egyes kollégiumok tagjait egymással összefűzték s amely 1948-1956 között, a NÉKOSZ-t ért kritika következtében széthullt, meglazult. Ez a szolidaritás véleményem szerint nem mondott és nem mond ellent a pártszerű kapcsolatoknak. A DISZ vezetősége (Hollós, Gosztanyi) a NÉKOSZ találkozók politikai jelentőségét értékelték elsősorban - az én véleményem szerint. A megváltozott politikai légkörben (1956 május-júniusában és később) - a NÉKOSZ-t, mint az ifjúsági mozgalom múltjának pozitív jelenségét értékelték újra és ezt - helyesen - a DISZ feladatának tartották egy ennek szerencsés alkalmául és formájául éppen a találkozók mutatkoztak. Másrészt a DISZ segítséget várt a volt NÉKOSZ tagoktól, hogy az ifjúsági mozgalom belső válságán segítsen. Harmadjára az internátusok és diákszállók felhasználását nevelési célokra megintcsak a NÉKOSZ pozitív tapasztalatai alapján látta végrehajthatónak. Mindez lényegében nem volt más, minthogy *a DISZ vezetőség lényegében az ifjúsági munka megjavításának egyik alapvető célkitűzésében a mi (Kardos, Márkus) 1954-es javaslatunkra támaszkodott.*

2. Az egyes népi kollégiumi találkozók 1956 év folyamán

A kis-NÉKOSZ-találkozón Hollós beszédében, részint mi magunk (én is több igazgatóval beszéltem) nyilvánosságra hozta, hogy az egyes volt kollégiumok megtarthatják találkozóikat, aszerint, hogy megalakulásuk milyen időpontban történt. A kollégiumi találkozók is jórészt, mint jubiláris találkozók rendeződtek meg. Tudomásom szerint az alábbi találkozók tartották meg:

a NÉKOSZ találkozó után június-júliusban:

Zalka Máté - Horváth Lajos igazgató József Attila - Gyenge Zoltán ig[azgató]

Jogász kollégium - Halász József igazgató, szeptember-októberben

Zrínyi Ilona kollégium - Jóboru Magda igazgató

Pesterzsébeti kollégium - Rácz [Dezső] igazgató

Vegyészhallgatók kollégiuma - ?

Közgazdász kollégium több igazgató (5) Horváth István, Somodi István ig[azgató] okt. 1-2

Petőfi Kollégium - Major László igazgató okt. 20.

Györffy István kollégium - okt. 13-án.

A kollégiumi találkozót, amennyiben ma is működő kollégiumok helyén existáltak a múltban - a régi kollégiumokban tartották meg, egyébként a jogászok a jogi karon, a közgazdászok és a Petőfi kollégium a közgazdasági egyetemen, a vegyészek és a pesterzsébetiek egy-egy vendéglő kerthelyiségében, a Györffy kollégium pedig a Kossuth Klubban.

Az egyes kollégiumok a találkozójuk megrendezésében teljesen önállóan jártak el, műsor, vendégek, helyiség stb. dolgában; előzetesen velem egyáltalán nem s tudomásom szerint más volt NÉKOSZ vezetővel sem tárgyaltak. De meghívás útján majd kivétel nélkül Gyenest, Majort és engem, mint a NÉKOSZ volt vezetőit meghívtak. A meghívottak a kollégistákon kívül majd mindenütt a kollégiumok volt pártfogó testületeiből kerültek ki. Jellegük: kivétel nélkül a régi kollégiumi estek mintájára zajlottak le, baráti találkozások, néhol vacsorával, mindenütt mulatsággal, zenével, tánccal egybekötve. Rendszerint az igazgató üdvözölte a megjelenteket, s egy pár szóval értékelte a találkozó jelentőségét, néhol beszámoltak az elmúlt esztendőkről, összefoglalóan a kollégisták életéről, egy-két kollégiumban a kollégisták sorra elmondták, mit végeztek, mire jutottak stb. A vendégeket, tehát a volt pártfogótestületek egyes tagjait, professzorokat, NÉKOSZ vezetőiket szólásra bírtak - közfelkiáltással. A Zalka Máté kollégium és a Jogász kollégium találkozásán én is és Gyenes Antal is egy-két szóval üdvözöltük a találkozó tagjait. Egyébként én is és Gyenes is általában a kollégiumi találkozónak rendszerint csak egy részében vettünk részt.

Politikai szempontból kiemelendő a Közgazdász kollégium, a Györffy István kollégium és a Petőfi kollégium találkozója. Mind a három találkozó szeptember végén, október folyamán zajlott le. Légkörén érződött az októberi politikai hangulat. Emlékezetemben nem tudom pontosan elválasztani a Petőfi és a Közgazdász kollégium találkozóját, mindkettő egyébként a közgazdasági egyetemen mulatság keretében zajlott le. A közgazdasági találkozón résztvett Hegedüs András miniszterelnök, aki ott - ahogy hallomásból tudom, mert nem voltam ott - a népi kollégiumokat értékelő beszédet mondott. Utána több kollégista körülvette s szenvedélyes politikai vitát folytattak vele. Én eltávozása előtt röviddel érkeztem, pár szót váltottam vele, amikor is közölte, hogy rövidesen szeretne beszélni az öreg györffystákkal s hogy ez ügyben László Imrét kérte meg a beszélgetés összehozására. (László öreg györffysta, a közgazdasági egyetem rektorhelyettese.) Vagy a közgazdasági vagy a Petőfi estjén volt jelen Erdei Ferenc,³ aki közkívánatra beszélt. A politikai helyzetet értékelte s benne a maga szerepét is. A hallgatóság nem volt meglegedve, mert ködösnek találta, úgy, hogy még be sem fejezte, máris közbekiáltottak, erre határozottabban fogalmazott: a politikai kibontakozásnak - ahogy ott a kollégisták értékelték - „óvatos”, „ellenzéki” lehetőségét. De ez sem keltett megnyugvást és Tökés kért szót. Elmondta, hogy mint barátja szól Erdeihez, akinek fejlődése során igen sokat köszönhet s épp ezért elvárja, hogy múltbeli (Rákosiék alatti) szereplését határozottabban bírálja és a „politikai kibontakozásnak egy határozottabb álláspontját fejtse ki”. Erdei viszontválaszában beszélt hibáiról és a politikai jövő „megnyugtató” képét festette. Kénytelen vagyok ilyen általánosságokban jelezni ezt a felszólalást, mert az egészről csak összbenyomás maradt bennem.

Vagy a Közgazdasági vagy a Petőfi kollégium estjének a végére érkezett meg Losonczy Géza, aki már az oszladozó társaság előtt (Erdeiék még ott voltak) közkívánatra egy pár mondatot mondott: (a kormány jugoszláviai látogatása és a lengyel események időpontjában volt ez a találkozás) a külpolitikai események azt mutatják, hogy jelentős változások előestéjén állunk, amelynek nem maradhatnak el a magyarországi következményei sem, az értelmiségnek felkészülten kell fogadnia ezeket a tényeket, - kb. ez volt a lényege - ugyanakkor konkrét tényeket is közölt. Ezeket a felszólalásokon kívül - jelenlétemben - más politikai jellegű nyilvános felszólalás nem volt. Én is mint vendég vettem részt rajtuk. A Petőfi kollégium vendégei közt egy ideig jelen volt a jugoszláv kultúrattasé, akit Hollós Ervinnek és nekem is

bemutattak. Hollóssal mintegy félismerősként beszélt és közös jugoszláviai emlékeiket idézték fel. A Petőfi kollégium estje - úgy emlékszem - közvetlen október 23. előtt zajlott le.

A Györffy kollégium találkozót október 13-án tartottuk meg. A rendezésért én és a kollégium volt titkára, Halász József volt a felelős, A találkozás maga eléggé összecsapott volt, utolsó pillanatban határoztuk el a megtartását, egy hét se állt a rendelkezésre. A meghívást közös megbeszélés alapján Halász intézte (meghívó, meghívottak összeállítása, kiértésítés). Tudomásom szerint a találkozót - előzetesen ebben megállapodtunk - megbeszélte Hegedüs Andrással és Szalai Bélával, tehát azt is, hogy megtartjuk, hogy ők maguk is résztvesznek rajta és hogy kiket hívunk meg a kollégistákon kívül. Nagy Imre személyére nézve határozottan emlékszem, hogy Hegedüsék véleményétől tettük függővé a meghívást. Meghívtuk a kollégistákat családjukkal és azokat a pártfogókat, barátokat, akik annak idején támogatták a kollégiumokat, vagy barátságot tartottak vele. A meghívottak között jelen voltak a már említettekön kívül pl. Orbán László, Nonn György, Darvas József, Rajkné, Somogyi Miklós, Haraszi [Sándor], Veres Péter, Illyés Gyula, mintegy ötven vendég. Az egész estélyen mintegy 300-an vehettek részt.

A kulturális program rögtönzött volt: nem volt idő az előkészítésre, részint a rendezéssel megbízott Benedek Árpád csak 11 óra utánra vállalta, mert ő addig mint [színházi] rendező távol volt. A találkozó lezajlása:

Halász nyitotta meg, illetve üdvözölte a megjelenteket és átadta a szót nekem. Én egy 10 perces beszédet mondtam a régi kollégiumi találkozók mintájára, amikor is a kollégisták elmúlt időközben tanúsított magatartását értékeltem. A beszédet olvastam (a gépelt szöveg irataim között volt).⁴ Két szempontból értékeltem a saját benyomásaim alapján a györffysták 1948-1956 közötti magatartását: az egymás iránti szolidaritásuk gyengülése és erősödése, másrészt a politikai eseményekre való reagálásuk szempontjából. Lényegében egy folyamatot állapítottam meg: 1953-ig gyengülő, utána erősödő társas viszony s egyidejűleg fokozatos felismerés és szembehelyezkedés a szocializmus építése során elkövetett hibákkal.

Halász átadta nyilvánosan Tökés Ottónak a régi Györffy kollégium egy megmaradt emléklapját, az övé a letartóztatás során eltűnt.⁵ Ezután kötetlen mulatság kezdődött, amely kb. 11-fél 12-ig tartott a Kossuth Klub különböző szobáiban. A Kossuth Klub irodájában - közben körbejártam a termeket - Nagy Imre, Haraszi Sándor, Tánczos György és mások jelenlétében - úgy vélem - a *Szabad Nép* szerkesztőségével tárgyalt telefonon a másnapi számban megjelenendő nyilatkozatával kapcsolatban és valamilyen részlet korrigálását követelte.

Benedek Árpád megérkeztével kezdetét vette a nagyteremben a műsor, kollégista és vendégművészek verseket olvastak fel, énekeltek, énekelt egyébként az egész kollégiumi találkozó. A műsor végefelé - kollégiumi szokás szerint - megkezdődött a „halljuk X-et, Y-t” kiáltozás, spontánul. Ezúttal a kollégiummal kapcsolatban akartak véleményt hallani a györffysták - a vendégektől. Darvas József kezdte - mondván - úgy érzi magát a kollégisták előtt, mint a tékozló fiú, aki eltékozolta azoknak a bizalmát, akikkel együtt nőtt és harcolt; a jövőben mindent elkövet, hogy rászolgáljon a györffysták bizalmára. Ez az önkritikus jellegű felszólalás még inkább feltűzelte a hallgatóságot és ilyen hangot várt el a többi felszólalótól is. A többség így is szólalt fel, pl. Nonn György. Egyedül Szalai Béla felszólalását követte nyílt elégedetlenkedés, pedig tőle várták el leginkább, hogy egy közvetlenebb, önbíráló, jóvátévő nyilatkozatot tesz. Így következett be egy kisebbszerű botrány. A nem kollégista, de szintén vendég Balogh Elemér felrohant a színpadra és rosszálló kifejezések között kijelentette, hogy Szalai Béla ezekután csak egyet tehet, ha lemond a P.B. tagságáról. Tökés Ottó - nem közvetlen Szalai beszédére reflektálva - szintén politikailag éles beszédet mondott, tartalmára

már nem emlékszem. Hegedüs András, Nagy Imre a műsor és a beszédek alatt eltávozott. A politikai intermezzo után folytatódott a kötetlen mulatság.

Értékelve a Györffy kollégiumi találkozót, meg kell állapítani, hogy a legélesebb politikai légkör ezúttal alakult ki, itt jelesen Szalai személyével kapcsolatban, amelynek egyik előidézője kétségtelenül az ő magatartása volt a másik pedig a györffysták, az öreg kollégisták Szalaival szemben különösen kiélezett ellenzékiisége.

3. A DISZ Központ tárgyalásai a népi kollégiumok tapasztalatainak átvétele, népi kollégiumok létesítése és általában a kollégiumi tervnek a DISZ munkába való beépítése érdekében.

a) A TTIT-beli megbeszélés folyamánként, a kis népi kollégiumi találkozó után, közvetlen június 10. táján, meghívás útján az országos DISZ központban értekezletet hívtak össze ilyen címmel: a népi kollégiumok tapasztalatainak alkalmazása a DISZ munkában és a diákotthonokban. A DISZ részéről jelen voltak: Hollós Ervin, Gosztonyi János, Pataki Ferenc, az egyetemi osztály előadója, Németi, a középiskolai osztály előadója, egy elvtársnő és még mások, a volt NÉKOSZ részéről pedig vagy 10 fő: én, Gyenes, Tőkés ?, Szabó Gergely, Major László, a többiekre nem emlékszem. Jellemző volt, hogy pl. a kollégista meghívottak között szerepelt Szücs Ferenc is, nyilván politikai garancia dolgában.

Ami a tárgyat illeti: Hollósék ismertették a TTIT-beli tervüket, a tapasztalatok átadását s segítséget kértek. Meghívott osztályaik (közép- és egyetemi) tervezeteket dolgoztak ki az OM-mel közösen - közölték velünk. Részükről a kollégiumi ügyekben Pataki Ferencet jelölték kompetensnek, fölötté pedig természetesen Gosztolányit. Mi támogatást ígértünk. Én úgy emlékszem, hogy ezúttal is felvettem egy kollégiumi szervezőbizottság létesítését egy néhány tagból és egy szélesebb tanács létrehozását a szakemberekből.

Az egész tárgyalásnak - így emlékszem vissza - nem sok értelme volt, mert semmi konkrétumra nem emlékszem vissza, a DISZ mintha csak demonstrálni akarta volna, hogy foglalkozik az ügygel, de maga nem tudja, hogy hogyan lépjen előre.

b) A következő tárgyalás augusztus végén volt. Szűkebb körű, a DISZ központban Gosztonyi János 4-5-ünket hívott egybe, Pataki, Gyenes ... és én. Gosztonyi előadta, hogy sürgősen dönteni kell a diákszállók, kollégiumok ügyében, mert a DISZ a honvédségtől megkapta a volt Ludovika-Kossuth tüzértiszti akadémia egész komplexumát, ahol 3000 diákot - egyetemi hallgatót - tudnak elhelyezni, a Várban pedig a pénzügyi palotában 1000 főt koncentrálnának. Ezen kívül feladnák a városban az alkalmi diákotthonokat, kivéve a speciálisan ilyen célra készült épületeket. Kérte, mit tanácsolunk? Én is, Gyenes is azonos tervet mondtunk el: létesítsen a DISZ az OM-mel karöltve 8-10 Györffy-Eötvös kollégiumi típusú népi kollégiumot, ú.n. szakkollégiumokat, szakmánként egyet-egyét a speciális kollégiumi épületekben. A nagy komplexumokban hozzanak létre kisebb egységeket, kollégiumi kereteket, de ezeknek a diszciplinái csak a legszükségesebbekre korlátozódjanak átmenetileg, mindenesetre egy lépéssel előbbre legyenek a diákszállás-diákotthon típusánál.

Gosztonyi ez alkalommal panaszkodott, hogy egyéb dolgai folytán nem tud foglalkozni és megbirkózni ezzel a kollégium-problémával. Valakire rá kell bízni. Én is, Gyenes is Pataki Ferencet ajánlottuk, aki a NÉKOSZ-nak 1949-ben egy ideig a főtitkára volt és a Szovjetunióban pedagógiát végzett és makarenkoista. Gosztonyi elmondta, hogy Pataki megfelelne, de közben elment aspirantúrára, nehéz rábízni. Ismét úgy láttam és láttuk az értekezlet után is, hogy a DISZ előtt áll egy feladat, de nem tudja megoldani, többek között azért nem, mert belsőleg - a DISZ központon belül - nem döntöttek végérvényesen a kollégiumi ügyben.

c) Ezt a megbeszélést követőleg csak szeptember végén és októberben merült fel - egyre-egyre konkrétan a DISZ népi kollégiumainak az ügye, most már ilyen fogalmazásban is.⁶

Gosztonyiék ismét, a felelős előkészítő személyét illetően kérték támogatásomat, ez ügyben többször telefonált. Én Köte Sándor pedagógust, aki szintén a Szovjetunióban végzett pedagógiát, ajánlottam. Státusát azonban olyan alacsonyan szabta meg a DISZ, hogy nem vállalta. Ismét Pataki Ferenc neve került elő. Azt javasoltam, hogy párthatározattal bízzák meg őt ezzel a feladattal. Magam is vállaltam, hogy beszéljek vele. Beszéltem, s ezúttal hajlandóságot mutatott.

A DISZ közben - ez már október eleje - bensőleg is tárgyalhatott a kollégiumi ügyben, mert Gosztonyi feljegyzést kért tőlem: a népi kollégiumoknak a DISZ keretében történő fokozatos felállítása dolgában. Meg kell jegyezni, hogy az augusztusi tervnek nem lett folytatása, a DISZ nem forszírozta, az iskolaév megkezdődött, tehát csak arról lehetett szó, hogy az 1956/57-es iskolaévet kollégiumi terv végrehajtása szempontjából előkészítő és kísérleti évnak kell tekinteni. *Én többekkel, pedagógusokkal, népi kollégistákkal, köztük Patakival stb. tárgyaltam és végül az ügyben kompetens Gyenessel megállapodva kb. az alábbi feljegyzést, tervet juttattam el: Hozzon létre a DISZ, bízson meg egy öttagú ú.n. népi kollégiumi előkészítő bizottságot - ennek az elnöke legyen Pataki Ferenc, tagjai legyenek Nagy Balázs, Varga Éva, Tóth Lajos pedagógusok, gazdasági megbízott Kovács Tibor volt NÉKOSZ kollégiumi igazgató. Köte Sándor neve is felmerült. - Ezt a szervezőbizottságot a DISZ helyezze megfelelő DISZ központ státusba. Ennek a bizottságnak legyen feladata az OM-mal karöltve kidolgozni a DISZ népi kollégiumokat létesítő tervezetét a fokozatosságnak és az adott feltételeknek megfelelően, megszervezni a DISZ népi kollégiumoknak a tanácsát (kb. 50 fő, egyetemi tanárok, szakpedagógusok, volt NÉKOSZ igazgatók stb.), e Tanács segítségével megállapodni kollégiumi típusokban, nevelési alapelvekben, stb. stb.*

Az volt az álláspontunk, hogy az 1956/57-es év folyamán csak 4-5 előkészítő mintakollégiumot hozzanak létre s csak e tapasztalatok alapján induljon az azt követő években nagyobbarányú kollégium szervezés.

A DISZ központ döntése megint késett. Közben a DISZ központban magában is válság zajlott le, ezzel kapcsolatban a tárgyalások a DISZ központban c. résznél szólok. Október közepén Gosztonyi ilyen jóslatszerű megjegyzést tett egy alkalommal: „lehet, hogy az egész ügyet nektek kell majd megcsinálnotok”. Ez akkor számomra nem volt elég világos.

d) Végül is október 18-19-én a DISZ dönteni látszott, Gosztonyi, Hollós közölte, hozzuk össze a DISZ központban a kollégiumi előkészítő bizottságot. Ez megtörtént. Az értekezleten jelen volt Hollós, Gosztonyi, én, Gyenes, Tőkés és a fent írt 5 tag. Hollós lényegében elmondta ugyanazt, amit javasoltunk: a szervezőbizottság, a státusok, munkájuk, stb. A bizottság tagjai elmondták a saját személyükre vonatkozó megjegyzésüket, amelyekkel Hollósék egyetértettek. Én elmondtam, hogy a népi kollégium ügyben a mi, az én szerepem végetért, a továbbiakban a szervezőbizottság, amely közvetlen a DISZ intéző bizottságának van alárendelve, járjon el önállóan az előkészítés dolgában. A tanács munkájában szívesen résztveszek - mondtam.

e) Szólni kell itt egy-két szót az 1956 év nyarán a népi kollégiumi ügyben megjelent írásos propagandáról.

A kollégiumi kérdés felvetése nemcsak a népi kollégisták, nemcsak a DISZ részéről történt, hanem vele egyidőben, sőt azt megelőzve cikket írtak a Szabad Népből a kultuszminisztérium vezetői - Kónya, Sötér⁷ - hivatalos lapjuk, a Köznevelés is cikkezett, a volt Eötvös kollégisták az Eötvös Kollégium újralétesítését kívánták s a nyár folyamán találkozót készítettek elő.

A többi cikk jórészt a találkozók révén felmerült népi kollégiumi kérdés folyamánya volt. Az írószövegség különösen résztvett benne. *Az én és a Gyenes közreműködésével, illetve tudtával - előzetesen Gyenes nézte át - a DISZ folyóiratában, az Új Hangban jelent meg egy főként pedagógiai értékű szakcikk Lázár György tollából.*⁸

4. A Hazafias *Népfront* kezdeményezése egy népi kollégiumokat szervező és támogató mozgalom létrehozása.

a) Augusztus *második* felében a Hazafias Népfront titkársága meghívóval, amelyben röviden a fenti tárgyat is megjelölte, értekezletre hívott, közvetlen előtte való nap Váczi András adminisztratív titkár (?) felhívott és érdeklődött, megkaptam-e a meghívót? és hogy elmegyek-e? Bizonytalan választ adtam, ezért nagyon kért, hogy feltétlenül számítsanak rám.

Az értekezleten résztvettek: a meghívottak részéről: Poros Tamás (OM), Németi DISZ, Sipos Gyula (?), Horváth Lajos, Márkus István, Donáth Ferenc, Tóth Lajos (TTIT), egy vagy két vidéki kollégium (de nem népi, úgy emlékszem pl. a pápai kollégium) igazgatója, egy-két ismeretlen, a Hazafias Népfront részéről: elnök, Győri Gáspár, előadó, Horváth István.

Az előadó elmondta, hogy azért hívtak össze bennünket, hogy a közvélemény előtt napirenden lévő kollégiumi-népi kollégiumi kérdés megoldását előrevigyék. Nem a DISZ és az OM kezdeményező és szervező, alapító szerepét akarják kisajátítani, hanem - mivel a népi kollégiumi kérdés belevág a Hazafias Népfront profiljába és azt az elnökségükkel meg is tárgyalták - azt támogatni, serkenteni s esetleg a szervezésbe belesegíteni akarnak. Segíteni tudnak propagandával - kiadványukban írnak róla; pályázatot hirdetnek egy népszerű kiadványra, amely a népi kollégiumok s általában a kollégiumok tapasztalatait s tudnivalóit, történetét stb. foglalja össze - anyagiakkal, amennyiben országos gyűjtést tudnának kezdeményezni, kb. olyan módon, mint annakidején a NÉKOSZ-t támogató kezdeményezés volt. A jelenlévők véleményére kíváncsiak! Közölte, hogy létre akarnak hozni egy reprezentatív testületet a mozgalom élére (a magánbeszélgetésből kiderült, hogy a testület elnökéül gondolták pl. Illyés Gyulát felkérni) s egy-két bizottságot - amely már nem annyira reprezentatív - a mozgalom tevékenységét irányítaná: ők propaganda és gazdasági-szervező bizottságot javasolnak.

A hozzászólók lényegében támogatták az elmondottakat: az OM azzal, hogy ők pénzzel úgy sem bírnák külön megalapozni a kollégiumi mozgalmat - épület, fenntartás, ellátás - feltétlenül szükség van társadalmi támogatásra. A DISZ képviselője egyetértett, nagy segítséget jelentene a Hazafias Népfront kezdeményezése a DISZ-nek. Felszólaltak támogatóan Donáth Ferenc, Tóth Lajos, Márkus István, a vidéki kollégium részéről is, magam is. Helyesnek tartottam a tervet s hangsúlyoztam, hogy az egész attól függ, hogy a DISZ és az OM mennyire foglalkozik érdemben a dologgal. A DISZ szervezőmunkájától függ az egész terv.

Az elnök illetve előadó összefoglalta s kiegészítette a saját előadását a hozzászólásokkal és javasolt egy előkészítő bizottságot, tagjait ott mindjárt ki is jelölte az értekezlet. Benne volt - úgy emlékszem - Márkus István, Németi a DISZ-ből, az O.M. részéről, a Hazafias Népfront részéről kb. 5 fő, feladatuk részletes tervet készíteni, a bizottság munkáját kijelölni, a reprezentatív testületbe meghívandókat összeírni stb. A megalakulást egy távolabbi időben, ünnepi aktusnak szánták.

A Hazafias Népfront erről a támogató célú mozgalmi kezdeményezésről velem nem tárgyalt, tudomásom szerint más volt NÉKOSZ vezetővel sem. Később, magánbeszélgetés során, de ez már szeptember második felében volt, felvetették, hogy abba a bizonyos reprezentatív

testületben Illyés Gyula mellett alelnöki vagy főtitkári szerepet szántak nekem, de érdemben velem erről nem tárgyaltak.

A fenti értekezletről, úgy tudom, rövidített jegyzőkönyv készült, amelyet utóbb megküldtek az értekezlet tagjainak.⁹

b) A Hazafias Népfront a mozgalom kapcsán más széles értekezletet nem hívott egybe, magam legalábbis nem tudok róla. Az előkészítő bizottság működhetett, mert valamilyen tervezet-félét kiküldtek. Ezt én nem tanulmányoztam. Egészen október 23-ig ezzel az ügygel csak egy alkalommal kerültem kapcsolatba, október 20. táján, Rajkné népi kollégiumi célokra felajánlott az államtól kapott 200.000 forintnyi összeget a *Szabad Nép* útján. Áthívtak a Hazafias Népfrontba azzal, hogy válaszolni kellene rá. Horváth I., Váczi András, Márkus István és mások voltak ott. *Egy közös köszönő levelet írtunk*, amelyet kérésükre én írtam alá. Ez a *levél megjelent a Szabad Nép október 22. vagy 23-i számában*.¹⁰

A Hazafias Népfront kollégiumi terve kapcsán meg kell jegyezni, hogy vele egyidejűleg az OM egy rendeletet adott a diákotthonoknak és diákszállásoknak kollégiumokká való átszervezéséről, részletes utasítással - amelyet állítólag a DISZ középiskolai és főiskolai osztályával közösen készítettek el. A hivatalos közlöny példányát épp a Hazafias Népfront értekezletén mutatták be.

Ide tartozik az is, hogy Szücs Ferenc a HM részéről ezidőtájt hívott fel és egy hatalmas mennyiségű honvédségi anyag (ágyak, lepedők, matracok, stb.) kollégiumi célokra való átadás lehetőségét vetette fel, illetve ebben segítséget ígért. Ajánlatát a DISZ-nek és a Hazafias Népfrontnak is közvetítettem.

5. A DISZ Országos Központ tárgyalásai a volt népi kollégiumi vezetőkkel, a DISZ vezetésbe való bevonás céljából.

Ez a téma is annak a folyamatnak az eredménye, amely a májusi TTIT megbeszéléssel indult a népi kollégiumok ügyében. Hollós Ervin, Gosztonyi János és Huszár [Tibor] megnyilatkozása ezen a hivatalos alkalomkor és az azt követő magánbeszélgetésen velem, Gyenes Antallal és Major Lászlóval szemben világosan megmutatta, hogy a DISZ a népi kollégiumi ügyet beiktatta ifjúságpolitikai terveibe, ősztől kezdve pedig a volt NÉKOSZ vezetők, Gyenes Antal, Tökés Ottó és az én személyemet is, s ahogy most visszatekintek, fokozatosságot látok a népi kollégiumi ügy (DISZ által való) kezelésében, ugyanezt kell tapasztalni a velem és a velünk való bánásmódban.

a) Hollós és a DISZ vezetők rendszeresen résztvettek a NÉKOSZ találkozókra és ezeken hosszas eszmecsereket folytattak ifjúságpolitikai kérdésekről. Minket - Gyenest inkább, mint engem - egyre inkább politikai munkatársuknak kezdtek tekinteni, akikkel alkalmasszerűen több kérdést, ifjúságpolitikai kérdést megtárgyaltak. Ilyen ügyben vártuk egy alkalommal Gyenes lakására, ahová el is jött a nyár folyamán Hollós, de késése miatt én már nem tudtam maradni. Gyenessel tárgyalt. Engem is egy alkalommal megkeresett a lakásomon. A témára már nem emlékszem. Talán augusztusban volt. Mindezt azért rögzítem, mert aki ismeri az előzményeket (1954/56) az tudja, hogy ez a magatartás milyen jelentős politikai fordulatot jelent Hollós Ervin gondolkodásában, irántunk és irántam, s ez egyúttal a DISZ vezetésére is vonatkozik.

1956 nyara, augusztus-szeptember, e tekintetben úgy látszik, teljes fordulatot jelentett irántunk, írásban, a NÉKOSZ ügy iránt.

b) Szeptember második felében a párt Politikai Bizottsága rehabilitálta a NÉKOSZ-t, s egyúttal utat nyitott új népi kollégiumszerű létesítmények létrehozására. Én sem a rehabilitáció tervéről, sem lefolyásáról semmit sem tudtam s tudomásom szerint más NÉKOSZ volt vezető sem. Én ezidőtájt Csehszlovákiában tartózkodtam. Itthon hallottam szeptember második felében, hogy az egész rehabilitációt a P.B. és a DISZ központ bonyolította le, pontosabban a DISZ központ készítette elő a rehabilitációs szöveget, amelyet a P.B. némi módosítással elfogadott. Ez a tény meggyőződésem szerint nagymértékben fűződik Hollós Ervin és Gosztonyi János tevékenységéhez

c) Október elsején és ekörül a DISZ Intéző Bizottsága sorozatos megbeszélést folytatott az egész ifjúságpolitika megújítására, hibáinak javítására. A megbeszélések - ahogy értesültem - napokon keresztül folytak. Ezek egyikére hívtak meg, ahol Kőből József is résztvett, ott volt néhány író, Kuczka, Márkus, egy általam nem ismert író és mások, meg a DISZ Intéző Bizottsága teljes számban. Én rövid ideig tartózkodtam ott, kb. egy órát, felszólalni nem volt módom. Politikai szempontból itt két dolgot figyeltem meg: 1.) a tárgyalás lazaságát, nem módszeres voltát, úgy kezelték az egész ifjúságpolitikai kérdést, mintha akkor kellett volna kitalálni, 2.) a DISZ vezetőség ráhagyatkozását a vendég-tárgyalófelekre, mintegy onnan várva segítséget. Ma, visszagondolva, az egész tárgyalást mint a DISZ vezetés egyik bomlási tünetét tudom értékelni.

d) Gosztonyi János megjegyzése október közepétájt a népi kollégiumi ügy kapcsán: „lehet, hogy az egész ügyet nektek magatoknak kell megcsinálnotok”.

Ezt követően jutott tudomásomra, hogy a DISZ első titkára és mások is lemondtak.

e) A kollégiumi előkészítő bizottság bemutatása előtt és után közvetlenül 20. tájt célzás formájában, azután konkrétan sor került személyünk (Gyenes, Tőkés, Kardos) bevonására való tárgyalásra. Hollós Ervin és Gosztonyi János a DISZ országos központjában közölte hármunkkal, hogy rövidesen összehívják a DISZ központi vezetőségét és minket meghívnak rá. Konkrétan felvetette a DISZ központi vezetőségében való részvételünket. Mindhármunkat, engem mindenesetre, meglepetésként ért ez a politikai szerepvállalás lehetősége. Annál is inkább, mert szinte azonnal beleegyező választ vártak tőlünk. Mindhárman vonakodtunk: Gyenes is, Tőkés is, jómagam is, a saját munkánkra hivatkoztunk, és a legteljesebb joggal, hiszen évek óta speciális tudományos szakterületen dolgoztam, az előtte való hónapban neveztek ki a Néprajzi Múzeum igazgatójának. Jellemző, hogy Hollós főként Gyenest és Tőkést forszírozta. Végezetül nem zártuk le a tárgyalást. Abba belementünk, hogy a központi vezetőségi tagságot elfogadjuk, mert, ha időszaki munkával jár is s ritkábban s nem kell főhivatásként tekinteni. Az IB tagságra vonatkozóan mindkét részről az volt az álláspont, hogy meggondoljuk, Hollós kifejezetten kért bennünket, hogy igenlő döntésre jussunk és a központi vezetőségig határozzunk. Úgy emlékszem, hogy azt a beszélgetést aznap vagy másnap követő népi kollégiumi esten (Petőfi kollégium!) ez a téma ismét felmerült DISZ központi vezetőségi tagok (mint pl. Györffy Béla - az talán az IB tagja volt?) részéről, megintcsak döntést sürgetően. Itt vált ismeretessé - de ezt Hollósék is említették, hogy a központi vezetőségbe rajtuk kívül Márkust és Tánczos Gábort is bevonják. Tehát - erre nem emlékszem pontosan - hogy az említett esten már felmerült az utóbbiakkal egy beszélgetés terve, ahol döntésre kell jutni a DISZ-t illetően.

f) Így jött létre 22-én este 6-fél 7 tájban lakásomon az a találkozó, ahol résztvett rajtam kívül Gyenes Antal, Tőkés Ottó, Márkus István, Tánczos Gábor és Losonczy Géza.

Amint előbb említettem, a megbeszélés összehívásának körülményeire nem emlékszem pontosan. Gyenes, Tökés Ottó és az én találkozásomat már-már Hollóséktól a DISZ-ből jövet elhatároztuk, de sem időben, sem helyben nem egyeztünk meg. De 21-én délelőtt megérkezett a DISZ express meghívója (talán távirat)¹¹ a 23-i déli 2 órára összehívott rendkívüli központi vezetőségre. Én erre telefonon érdeklődtem Gyenesnél, aki hosszabb betegszabadságra készült, 22-én vagy 23-án szándékozott elutazni és felvettem, hogy dönteni kell a DISZ kérdésében, - úgy emlékszem, hogy ezúttal azt is említettem, hogy Tánczos felhívott ugyan-ezen ügyben s találkozni akart és el akarja hívni Losonczyt is. Gyenessel megegyeztünk 22-ében és hogy Tökést ő értesíti, úgy emlékszem, hogy Losonczyra nézve is. Márkus meghívásának körülményeire még kevésbé emlékszem, de vele is telefonon beszélgettem, vagy ő hívott, vagy én őt.

Az adott időpontra csak Márkus István érkezett meg pontosan, egyidejűleg engem a párt országos központjából Orbán [László] hívott személyesen telefonon, hogy azonnal menjek be hozzá igen fontos ügyben. Szabódtam, hogy nem érek rá, de mivel halaszthatatlannak mondta az ügyet s autót küldött, azonnal indultam. Márkust kértem, hogy fogadja az érkezőket, s ha késnék vagy elmaradnék, tárgyaljanak.

Meglepetésemre Orbánnál találtam Gyenest, Tökést és Nagy Tamást. Amint kiderült a másnapra tervezett ifjúsági tüntetés megakadályozására hívott egybe bennünket s tanácsot, segítséget kért. (Ezt a témát ott részletezem.) Tárgyalás közben telefonon hívtak, kiderült a lakásomról, sürgettek annál is inkább, mert tudtukra adtam, hogy Gyenes és Tökés is ott vannak velem. Még kétszer sürgettek, utóbb azzal, ha nem megyünk, Tánczos, Losonczy elmennek. Ekkorra mi is végeztünk és autóval lakásomra mentünk.

A megbeszélés megítélésem szerint fél óránál nem tartott tovább. Tárgyra tértünk. KV-IB tagság. Abban megegyeztünk, hogy a KV tagságot elfogadjuk. Az IB tagságnál huza-vona volt. Gyenes nem akart szerepet vállalni az IB-n belül. Tökés és én is vonakodtam. Mindhárman ahhoz kötöttük a részvételt, hogy együttesen veszünk részt. (Hollósék egyébként ezt is kívánták!) Gyenes végül is nemet mondott az IB tagság felajánlásának, mert ő mezőgazdasági szakember akar maradni, Végül is úgy döntöttünk, hogy Gyenes csak KV tag lesz és Tökés meg én, amennyiben napirendre kerül és megválasztanak, az IB tagságot is elvállaljuk. Ekkor merült fel, hogy az IB rekonstrukció során az elsőtítkári funkció betöltésére is sor kerül, illetve az egyik IB funkció eleve így merülhet fel. A jelenlévők személyem mellett kötöttek ki, én Tökés személye mellett s rövid időn belül Gyenes is. Én megmagyaráztam, hogy ezt a funkciót, ha felmerülne, semmilyen körülmények között nem vállalom, mert ekkora felelősséget nem tudok vállalni s ha erőszakolják, úgy az IB tagságot sem, ahhoz a tényhez is, hogy mindhárman vegyünk részt, azért ragaszkodom, mert ekkora felelősségre vállalkozni, mint az ifjúsági szövetség ügyei, egyedül, vagy ketten nem merek; magyaráztam érvként azt is, hogy személyemet nem ítélem meg úgy, hogy az kizárólagosan alkalmas lenne - politikailag - a DISZ vezetésére (személyemet nem rehabilitálták s megítélésében igen is, nem is volt a köztudatban), végül is az IB tagságon kívül szakmai munkámat is meg akartam tartani, s ez az elsőtítkári munka mellett, lehetetlen.

Tökés Ottó, miután ellenállt, semmilyen körülmények között nem akarta vállalni. Érvei: nem vett részt eddig közvetlen ifjúsági szervezet vezetésében s egyéni természetében is akadályokat látott. A mellette való érveket nyomosította politikai érettsége, irányító szerepkörben való rutinja s végül is az, hogy a Rajk-ügyben 5 évet ártatlanul ült. A megbeszélés személye mellett döntött. Jelentős volt Losonczy tekintélye, aki végülis személyét nyomatékosította. Tökés egyetlen kikötése az elvállalást illetően az volt, hogy mi mindnyájan, mint megválasztandó KV-IB tagok támogassuk, nélkülünk nem vállalja el. A beszélgetés végén - már

menőfélben - vagy Márkus vagy Tánczos felvetette, hogy javasolni kellene a KV-ben, esetleg Losonczy DISZ elnökké választását. Erre a felvetésre csak Losonczy reagált, azzal, hogy ezzel várjunk, olyan módon, mint aki nem tudja eldönteni, hogy jó vagy rossz terv. Ebben nem is történt állásfoglalás.

E téma mellett azért időztem ilyen részletesen, mert belőle kiderül s a magam nevében állítom, hogy a felmerült DISZ funkcióváltás nem az én vagy a mi politikai szándékunkból fakadt, hanem ezt így állították elénk s ez a döntés számomra s Gyenes-Tőkés számára is komoly lelkiismereti probléma volt. Annál is inkább, mert láttuk, éreztük, hogy bennünket a DISZ-nek egy ilyen válságos pillanatában akarnak bevonni és igen nehéz feladatot kell elvállalnunk. Be kell vallani, hogy Losonczy állásfoglalása igen jelentős volt abban, hogy így előzetesen igent mondtunk. Ő azzal érvelt, hogy erkölcsi kötelességünk elvállalni a felajánlott lehetőséget, mert ez nagy segítséget jelent a politikai kibontakozáshoz. Nem kétséges, hogy ő itt az ellenzék álláspontjára gondolt, bár ez, ez alkalommal nem került kifejezésre.

(Jellemző a mi állásfoglalásunk kényszerűségére pl. egy szubjektív tény: 22-ről 23-ra virradó éjszaka, úgy 4 óra tájban hajnalban telefonon felhívott Tőkés Ottó felesége, akinek férje tőlünk való hazatérte után elmondta a történeteket. Egészen nyers élességgel szemrehányást tett nekem és nekünk [Gyeneset emlegette], hogy férjét hagytuk ilyen állásfoglalásra jutni, rábeszéljük, tönkretesszük, elpusztítjuk stb. Ő ezt meg fogja akadályozni, kerüljön ez bármibe. Szavain és érvein érződött, hogy e mögött a kitörés mögött Tőkés aggodalmai is ott vannak. A jelenetet közöltem reggel Gyenessel is, aki azt hiszem, utána beszélt a Tőkés családdal.)

6. Tárgyalás Hegedüs András miniszterelnökkel - a Györffy kollégium idős tagjaival együtt. Október 10. táján, a közgazdasági egyetem rektorhelyettes szobájában. Jelen volt Hegedüs kívánsága szerint kb. 25 idősebb Györffy kollégista. (László Imre, Sipos Gyula, Horváth Lajos, Mészáros Sándor, Gosztonyi János, Fazekas Béla, Kelemen Zoltán, Tőkés Ottó, Major László stb.) Ezt a beszélgetést vagy politikai eszmecserét Hegedüs még az év júliusában a nála történt nagy NÉKOSZ találkozó engedélyezése során vetette fel. Október elején a közgazdasági népi kollégisták találkozóján meg konkrétan megkérte László Imrét, hogy hozza össze ezt a beszélgetést. László előzetesen megmutatta nekem az összehívandók névsorát és kisebb korrekciókkal egyetértettem vele. A meghívást ő bonyolította le. A beszélgetés kb. este 8-tól éjjel 2-ig tartott. Témája a politikai élet minden területét érintette. Számomra és a jelenlévők többsége számára politikai információ jellegű volt, számára pedig az értelmiség, volt barátai, társai és elvtársainak véleménye a folyó politikai kérdésekről. A beszélgetés nyílt volt néhol heves. Emlékezetemben leginkább 3 téma maradt meg.

Felvetette és megkérdezte - később ezt az egész komplexust ki is fejtette - Rákosi törvény elé állításának a kérdését. Helyeselnők-e? Erre inkább visszakérdezéssel válaszoltak a jelenlévők, jellemzően nem foglaltak állást, nem mertek állást foglalni. Hegedüs sem foglalt állást, nyitvatartotta ezt a lehetőséget s Rákosi tragédiáját emlegette. A kérdés felvetése és a vele kapcsolatos fejtegetések számomra érdekesek és meglepőek voltak, t.i. a párt felső vezetésének október elején Rákosi törvény elé állítása is a gondjai közé tartozik.

Felmerült a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásának a problémája. Hegedüs világosan megmagyarázta, hogy itt tartózkodásuk szükségszerű, saját védelmi erőnkkel a legkisebb imperialista támadásnak, rajtaütésnek sem tudnának ellenállni. Illusztrálta ezt az imperialista repülő beryulésével. A kollégisták ezt a kérdést nem vitatták, Hegedüs magyarázata nem hagyott kétséget.

Hegedüs részletesen elmagyarázta az uránium-bauxit problémát számokkal, tervekkel együtt: itthon nem tudjuk feldolgozni, másodrendű értékű, 5-10 évig kereskedelmi forgalomba bocsátjuk, míg a hazai erőmű megépül és itthon használjuk fel, most, a kísérleti stádiumban lévő feltárás termését eladjuk a Szovjetunióknak világszerte áron felül. Ez a kérdés nem okozott problémát.

Szó esett továbbá a mezőgazdaságról, iparról, kultúráról, a népi kollégiumokról stb. Én hosszabban nem szóltam, inkább Hegedüs mellett ülve az ő kérdéseire válaszoltam közvetlenül, közös tárgyaláson kívül, illetve neki magyaráztam.

A beszélgetés végén Tőkés a kultúra, a kollégium stb. kérdések kapcsán felvetette az én személyi rehabilitációm kérdését.

A Hegedüssel való megbeszélésnek számunkra és számomra az volt a jelentősége, hogy egy sor kérdésben magyarázatot kaptam, de ami lényegesebb, az az volt, hogy az adott problémák megoldására vonatkozóan is fel lehetett figyelni a párt- és államvezetés szándékára. Hegedüs gondolkozása július és október között nagy utat tett, ez kitűnt a velünk kapcsolatos magatartásából. A júliusi bizalmatlanság mintha eltűnt volna.

7. A DISZ Petőfi körével való kapcsolatam.

A DISZ Petőfi körével 1956-ban, a Petőfi kör MEFESZ találkozásán jutottam kapcsolatba (április vége, május eleje). Tánzos Gábor hívott fel munkahelyemen, a Néprajzi Múzeumban, mutatkozott be (szó szerint is) és érdeklődött a meghívásom iránt. Amikor arra hivatkoztam, hogy nekem személy szerint semmi kapcsolatam nem volt a MEFESZ-szel, a kollégista MEFESZ tagokra utalt s rájuk hivatkozva számított eljövetelemre. Tánzos Gáborra mindvégig és mindaddig úgy emlékeztem - egy évig volt györffyista - mint egy meglehetősen merev, sérült lelkületű, komor emberre (ezek voltak a kollégista társai benyomásai is róla), akinek a politikai gondolkodását is egy „balos”, túlzó vonás jellemezte. A NÉKOSZ felszámolása során - amint hallottam - ilyen, kíméletlen és igazságtalan magatartást tanúsított. 1948-1956 között egyszer-kétszer futólag láttam és összeütődtem vele, de az előbbi benyomások távoltartottak tőle. Közben hallottam, hogy ő is végigjárta a maga személyi és társadalmi megpróbáltatásait.

A MEFESZ találkozáson láttam újjól. Magatartása velem szemben igen barátságos volt, de - ez is azóta is mindvégig merev, amolyan tanár-tanítvány-féle, sokat adott a véleményemre, segítségemet kérte, szolgálatkész volt - majd mindig indokolatlanul.

A találkozáson vetette fel a népi kollégiumi találkozó tervét, mint olyat, amelyik beleillik a kör és a DISZ terveibe. Ugyanis a haladó volt ifjúsági mozgalmak sorozatos találkozóit - a DISZ-hez való közelebbhozás végett - rendezik meg. Ezzel kapcsolatos vallomásaim és tények ismeretesekek. A kis NÉKOSZ-találkozó révén, gyakran hívott, keresett meg s találkozott velem és a NÉKOSZ volt vezetőivel. Ezeknek a során, a Petőfi kör terveiről és előadásairól tájékoztattam s alkalmasint véleményemet kérte, tippet vár tőlem. Így vettem fel vagy a májusi vagy a júniusi programjába: egy pestkörnyéki, jólműködő tsz meglátogatását és ennek kapcsán a helyszínen a tsz problémák megbeszélését. De jellemző volt a körre, hogy az ilyen elmélyültebb vállalkozásra nem volt jelentkező és a látogatás elmaradt. Gyakran hívott a Petőfi kör vitáira, amelyet az ő hívása nélkül is megtettem, mert érdekeltek. A Petőfi kör vezetőségének egy része népi kollégistákból állott. Úgy június tájt két ízben is megkért, hogy két volt kollégistának (Hardi Gyula és Horváth Teri színésznő) legyek szíves telefonáljak, hogy járjanak el a Petőfi kör vezetőségi ülésére s támogassák az ő általa benyújtott terveket (úgy emlékszem, hogy belső vitákról tett említést). Első ízben megtettem, Hardinak

telefonáltam, Horváth Terinek üzentem, másodízben nem, mert sértett (és nem rám tartozónak ítélt meg) hogy velem intézkedik. Minden bizonnyal „tekintélyemre” óhajtott támaszkodni. Még egy ilyen kérés szívesség formájú ügyét intéztem el: kérésére felhívtam - miután nyilván tudta, hogy ismerem-e Balogh Elemért és közvetítettem azt a kívánságát, hogy Balogh a filozófiai vita során ne támadja élesen Lukács Györgyöt! Balogh azt válaszolta, hogy ez nem volt szándékában, de az igazságot megmondja. T.i. hogy Lukácsék a politikai pártiskolai oktatókat és oktatást lebecsülték, bár erre ők is okot adtak. Egyben ő is kérte, hogy Lukácsék is objektívek legyenek. (A vita ismeretes.)

A Petőfi körnek egyébként tagja nem voltam, a tavaszi-nyári vitáin mint hallgató felében-egészében résztvettem, ősszel csak az egyik pedagógiai vitán; fel nem szólaltam sohasem. A Petőfi köri NÉKOSZ vitán sem vettem részt, nem is tudtam ilyen tervről, előzőleg arról volt szó, hogy a NÉKOSZ ügyet a pedagógiai vitán tárgyalják meg. Ezidőtájt Csehszlovákiában voltam.

Említést kell tennem a párt Petőfi kört illető (június végi?) kritikája kapcsán egy esetről. A kritikát követő reggelen felhívott Hegedüs [B] András (Tánczos helyettese) hogy sürgősen keressen meg Tánczost a lakásán fontos ügyben, időt is mondott. Kiderült, amikor odaértem, hogy jégrevitt, azaz hiába fárasztott, mert ott a Petőfi kör tagságának egyik része gyűlésezett és már elmenőben volt a Petőfi kör ülésére, ahol a pártkritika kapcsán állást kellett foglalniok, pontosabban önkritikát gyakorolniok. Ezt a témát már érkeztem előtt tárgyalták meg s ahogy kivehettem, erős ellenállás volt bennük a határozattal szemben. Menőben Tánczos megkockáztatott egy olyan kijelentést is a többiek előtt, hogy „ha kell, a Petőfi kört kiviszi az utcára”. Ez bennem akkor igen erős visszatetszést keltett, úgyhogy erősen helytelenítettem és jeleztem, hogy az ilyen álláspont milyen veszélyeket rejt magában. Tánczos láthatólag észhezért és visszakozott. Utána a kör tagjai elmentek az ülésre, én pedig hazamentem a szintén odacsődített Fekete Sándorral. Egyébként ez alkalommal jelen voltak: Tánczoson kívül Fekete Ferenc, Bohó házaspár, Hegedüs András (II), egy történész, akit ismertem s még ketten-hárman, de lehet, hogy mások már előbb mentek el.

A Petőfi kör kapcsán említenem kell: hogy június végén telefonon felhívott Lakatos Imre matematikus és kért, hogy látogassam meg őt és családját, ami azért volt meglepő, mert annak előtte nem voltam ilyen meghívásos kapcsolatban vele s se én, se ő nem hívtuk egymást. De mivel erősködött, igent mondtam és elmentem. Ott találtam Mérei Ferencet, akivel ezúttal találkoztam 1948 óta először, egy ismeretlen, szakállas férfit, akit itt mutattak be, Gimes Miklóst, utánam érkezett Pataki Ferenc és felesége s talán még valaki. Kiderült, azért hívtak, hogy megbeszéljük az állítólag július elejére tervezett pedagógiai vitát a Petőfi kör ülésén. A beszélgetés részletes tartalmára már nem emlékszem, engem is arra kértek, hogy a kollégiumi ügyben szólaljak fel. S a többiek is a maguk reszortjában. Az egész találkozásra utóbb is visszagondolva, világos volt, hogy Méreiék eleve állást akartak foglalni a pedagógiai kérdésekben, csak az nem volt érthető, hogy mit keresett ott Gimes. (Tudtommal ő nem pedagógus.)

A Petőfi körről, vitáiról szólva, meg kell mondanom, hogy hatással voltak reám, ezek között is leginkább a filozófiai vita, Lukács György felszólalása.

A népi kollégisták, ahogy megfigyeltem, jelentős számban látogatták a vitákat, minden bizonnyal az ő gondolkodásukat is erősen befolyásolta, ellenzéki irányba.

8. Október 22-ről szólva, két dologról kell még írnom.

a) Este 6 óra tájt, miközben én a DISZ funkciók eldöntése ügyében Gyenest, Tökést, Márkust, stb. vártam otthon - behívtak a pártközpontba, Orbán telefonon, igen sürgős indoklással. Ott találtam meglepetésemre - ezt telefonon nem mondták be - Gyenest, Tökést és Nagy Tamást. Orbán közölte, hogy másnapra az ifjúság, az egyetemek demonstrációra készülnek a lengyelek melletti szimpátia tüntetésre (az egész tüntetésről egyébként akkor értesültem), és féltő, hogy a lengyel követség a szovjet követséggel szemben van - a felizgatott diákság a szovjet követség előtt nacionalista és szovjetellenes tüntetést rendez. Mi módon lehetne ezen segíteni? Annál is inkább, mert tudomása szerint az Írószövetség nevében provokátorok járnak be a diákotthonokat (Orbán a Képzőművészeti Főiskola diákotthonát említette) és a másnapi tüntetésre szólítják fel a diákokat. Ugyane témát már előttem tárgyalta az említettekkel. Válaszomat megelőzve Tökés ismételte az ők már elhangzott véleményét, hogy a tüntetést letiltani nehéz, kézbe kell venni (itt a DISZ-re és az Ifjúsági Szövetségre gondolt) másutt a város más részében, esetleg a Műegyetem zárt tömbjében kell engedélyezni s így levezetni a tömeghangulatot. Orbán felvetette, hogy mi (volt népi kollégiumi vezetők) esetleg végigjárnánk a diákotthonokat és lebeszelnénk a diákokat a tüntetésről. Erre mindnyájan azt válaszoltuk, én a magam nevében is, hogy ezt megtehetjük, de ennek semmi eredménye nem lenne, a diákságtól 8 év óta elszakadtunk, az utolsó népi kollégista garnitúra, amely még emlékezhetne ránk, már évek óta elhagyta az egyetemet, nem ismernek bennünket s mi sem őket, nem hallgatnak ránk. Orbán - úgy látszott - ezzel egyetértett. Én javasoltam: a *Szabad Nép* cáfolja meg az írószövetségi provokációt (ezt Orbán állította) ami a másnapi, 23-i számban meg is jelent. Ugyancsak a *Szabad Nép* cáfolja meg azt a rémhírt, ami Orbán közlése szerint a diákságot felizgatta, t.i. hogy a szovjet csapatok megtámadják Varsót. Orbán egyetértett ezzel, de a sajtóban nem láttam nyomát. Harmadjára ugyanazt javasoltam, mint Gyenes-Tökések: a diákság felizgatottságát vezessék le úgy, hogy a párt ifjúsági szövetsége vegye kezébe a kezdeményezést és másutt, esetleg nagygyűlés formájában tereljék el az ifjúság figyelmét; illetve csillapítsák le. Ezután Gyenessel, Tökéssel eltávoztunk.

b) 22-én este közvetlenül a DISZ ügyben történt megbeszélés befejezése előtt felhívott a lakásomon Tóth Ede volt Györffy kollégista, tanársegéd a történészkaron, azzal, hogy beszélni szeretne velem, s rövid időre fel szeretne hozzám ugrani. El akartam háritani, de annyira erősködött, hogy fontos, hogy feljöjjön és rövid ideig fog nálam lenni, így beleegyeztem. Fél óra múlva - mondtam. Az elbúcsúzkodó Gyeneseket, Márkusékat, Losonczyékat lekísértem az utcára s ott találkoztam s az elmenők üdvözölték őket. Kiderült, hogy Tóth Ede nemcsak maga, hanem történész szemináriuma 3-4 felsőéves tagjával készül engem meglátogatni - politikai eszmecsere végett. Jobb híján feljöttek a lakásomra és egy politikai beszélgetés kezdődött közöttünk. A téma, mint kiderült - a másnapra tervezett tüntetés kapcsán - a magyar politikai fejlődés útja, a kibontakozás kérdése. Tóth keveset beszélt, csupán annyit jelzett, hogy diákjai kíváncsiak a véleményemre, azért jöttek fel ilyen későn és erőszakos módon. Én kifejtettem, hogy nehézségek és problémák vannak a párt előtt, de szerintem a megoldásnak megvannak a reális feltételei, össze kell hívni rövidesen (tavaszra) a pártkongresszust, azt megelőzően meg kell tartani újjól a vezetőségválasztásokat, a kongresszuson megválasztott új K.V. és az ebből választott P.B. megoldhat minden problémát. Az ifjúsági követelések kapcsán igen helytelenítettem, hogy felmerült a szovjet csapatok kérdése és általában a szovjetellenes hangulat (Hegedüs A. és Orbánnal folytatott tárgyalás), amennyiben e vonatkozásban probléma lenne, az új K.V. ezt is rendezheti. Meglepetésemre igen heves vitába kezdtek velem, azzal érveltek, hogy a közvélemény már rég túl van ezen, különösen a diákság és hogy én elmaradott vagyok. Arra az aggodalmamra, hogy e hangulat veszedelmeket rejt

magában, ismét rákezdtek, hogy ez az egész diákság nyílt követelése. Általában egész érvelésüket és magatartásukat ez az „elszánt radikalizmus” jellemezte. Tóth nem foglalt jelenlétemben állást, csak azt erősítette ő is, hogy ez tény, a diákság így gondolkodik. Az eszmecsere után Tóthék elmentek, diákjai nevét nem ismerem, sem szerepüket október 23. után. Tóthtal ezután egyáltalán nem találkoztam. A diákok magatartása ekkor engem igen meglepett s csak az októberi események alatt értettem meg jelentőségét. A Tóth Ede-féle látogatás nyitjára azonban rájöttem. Október 13-án a Györffy kollégium estélyén hallottam, hogy október 6-án a Rajk-temetés után a diákok többszázas csoportban tüntettek a Sztálin szobornál Sztálin ellen, éljeneztek a szomszédban lévő jugoszláv követséget és a Sztálin úton¹² elhaladva a szovjet követség előtt a független Magyarországot kiáltották. (Lehet, hogy Tóth Ede mesélte el az egészet.) Én ezt hallva - Tóth Edét elkapva - a mulató társaság közepette szemrehányást tettem neki és azt hiszem, meg is sértettem (pedig egyébként jó barátság köt össze vele), mondom: „ti is jól nevelitek az ifjúságot”, s nem számoltok velem, hogy milyen súlyos következményekkel járhat az ilyen magatartás. Tóth Ede mentegette magát, hogy ők, tanársegédek, nem tehetnek erről, ez az ifjúság magatartása, ezek a tények, quasi az ifjúságot - egyetemi hallgatóságot - nem elégíti ki az a politikai huzavona, amit tapasztalt.

Tóth Ede 22-én este a tüntetés előestéjén azért erőszakolta ki velem a tanítványaival történő beszélgetést, hogy magát tisztázza előttem, hogy az ifjúság zöme tényleg így gondolkodik s - talán, hogy rám is hasson.

Ezt az esetet el kellett mondanom, hogy magatartásomat és gondolkodásomat október 23-a előtt közvetlenül - ismertessem. Az egyetemi hallgatósággal egyébként ugyanúgy az egyetemekkel semminemű kapcsolatomban nem volt. A NÉKOSZ-kérdés felvetése az egyetemeken, azaz az új népi kollégiumok létesítése, népszerűtlen volt, újabb diszciplináktól, terhektől, kötelezettségektől félték a diákok a terv hallatára. Erről győzött meg egyetlen beszélgetésem szeptember végén a Zrínyi leánydiákotthonban, ahová Barek József bölcsész párttitkár és Csikiszász Istvánné PB titkár hívott meg, akik jelen voltak, 30-40 egyetemi hallgatóval együtt. Kizárólagosan nevelési, kollégiumi kérdésekről volt szó s bizony a diákok nemigen értették s amit értettek, az sem igen rázta fel őket.

Kardos László
1957. okt. 15 - nov. 3.

Október 23-a. Déli 12 óráig a munkahelyemen, a Néprajzi Múzeumban tartózkodtam, ebédeltem és utána a DISZ országos központjába indultam a K.V. ülésre. Ott értesültem az előző este tárgyalt tüntetés helyéről, betiltásáról. A DISZ vezetői ott közölték, hogy intervéniáltak a betiltás ügyében és ennek eredményeképpen (így mondták) a betiltást visszavonták. Nyilatkoztak arról, hogy a demonstrációt magukénak ismerik el és javasolták, hogy a DISZ K.V. álljon az élére (2 óra); a K.V. elfogadta a javaslatot és elindult megkeresni a tüntető ifjúságot. Megkésett! 1 órai ide-odacsavargás után a Bem-téren szétbomlott az egész DISZ KV. A központból azzal jöttünk el, hogy a tüntetés után 7 órakor este a K.V. megkezdte ülését.

5-fél 6-ig több KV taggal és ismerőssel a Bem-téren tartózkodtam, majd Szabó Pál író vitt át kocsijával nagy körrel a parlament elé. Innen negyed-fél óra múlva elváltam és gyalog hazamentem valamit enni és hogy onnan még időben érkezzem a DISZ központba. De előbb felhívtam a DISZ-t, ahol közölték, hogy a KV-t másnap reggel 9 órakor folytatják, ezt üzeni Gosztonyi János. Hazuról felhívtam Sipos Gyulát az Írószövetségben - lehet, hogy ő hívott - mert érdeklődött a KV-ról. Közöltem, hogy elhalasztották. Ő invitált, hogy menjek át hozzájuk és közölte, hogy 8 órakor Gerő Ernő beszél a rádió. Nem lévén rádióm, szívesen mentem.

Az Írószövetségben óriási tömeg volt együtt. A Gerő-beszédet felháborodással fogadták. Az Írószövetségben hallottam, hogy a tüntetés tovább folytatódik a Sztálin szobornál és a parlament előtt. Az írók szétszéledtek, én Kuczkáékkal egy autón a parlamenthez mentem. Ott hallgattam meg a Nagy Imre beszédet, velem együtt volt Mészáros Sándor, Sipos Gyula és mások. Nagyon vegyes érzelmekkel hallgattam Nagy Imrét, a füttyök és a gúnyos, ellenséges megjegyzések itt is tömegével hangzottak, sőt, itt-ott majdnem összeakaszkodásra került a sor. Pedig mi az Alkotmány utca torkolatánál, a tér peremén álltunk. Az osztlás során több fiatalember tolakodott befelé az osztló tömegbe s azt kiáltozta, hogy „tankokkal ölik a rádiónál a népet”. Ekkor hallottam először a rádió előtti tüntetésről, a megjegyzéseket nem hittem el, (10 óra) azt hittem, hogy provokátorok, azt meg is mondtam Siposnak. Az Alkotmány utcában elváltunk Siposéktól, akik az Írószövetség kocsiján mentek el. Én gyalog kimentem a Kiskörútra a Marx-tér felé. Útközben már teherautókat láttam fiatakorúakkal teli s ordították, hogy „ölik a magyarokat a rádiónál”! A Marx téren betértem a Tejvendéglőbe,¹³ és megvacsoráztam. Kijövet Alexits tanársegédével, egy ismerős matematikussal találkoztam (a neve nem jut eszembe) s vele negyed-fél órát elbeszélgettem, részint semleges témáról, részint a tüntetésről. Majd elválva tőle, villamosra vártam a Scala¹⁴ mozi előtt, mivel a Kiskörúton nem járt villamos. Ez utóbbiakat azért részletezem szinte ilyen feleslegesen, hogy lerögzítsem: nekem még akkor sem, fél 11-11 óra tájt sem volt világos képem a tüntetésről, s abban az illúzióban voltam, hogy a tömeg végülis eloszlik. Én akkor hallottam - itt a megállónál, hogy a Rákóczi út felé nem lehet menni, mert a rádió körül harcok vannak s igen sok a sebesült. Elindultam gyalog a Kiskörúton a lakásom felé. Mellettem magyar tankok robogtak el - vagy 5-6 - s jellemző a járókelők hangulatára, hogy szemetes-kocsikat, köveket dobáltak elibjük, már itt fent - a Marx-tér magasságában. A Kiskörúton, végig a tömeg a rádió körüli eseményeket tárgyalta. A Tanács-körúton az Ady mozival átellenben, közel a Rákóczi út sarkához, az Astoria sarkán óriási tömeg állt. Itt találkoztam az eseményeket figyelő jugoszláv kultúrattasával, Milovanovval, aki a társaival sétált. Meglátott és megállított, véleményemet tudakolta. Megdöbbenésemnek adtam kifejezést. Melletünk egy csoport röpcédulát szór s valaki hangosan kezdi olvasni. A cédula elvtársak megszólítással kezdődött, erre a kívülállók lehurrogták: mi az, hogy elvtársak? Erre jegyezte meg Milovanov, és ez nagyon megmaradt a fejemben: „Ez már nem szocializmus” - majd hozzátette, „Ez a következménye, ha egy országban szocializmus címen tartósan ártnak a szocializmus ügyének”. A jugoszlávoktól elváltam és befordultam a lakásom felé, a Kossuth Lajos-utca és a Semmelweis-utca sarkára. Itt és a Kossuth Lajos-utcában tartózkodtam a házbellekkel kb. 1 óra hosszat. Ekkor folyt előttünk a piliscsabai katonák egy százada gépkocsizó és gyalogos kényszerű és önkényes lefegyverzése, szétzüllése. - Fél 1 óra tájt felmentem a lakásomra.

Október 24-re virradó éjszaka nem aludtam, feldúlt lelkiállapotban voltam, nem tudtam, mitévő legyek. Jellemző rám, hogy arra gondoltam, hogy másnap (ekkor még meg voltam győződve róla, hogy reggelre a rádiónál lévő fegyveres konfliktust réges-rég lezárják) esetleg szerepet kell vállalni a DISZ-ben, mely ezt a felizgatott és szétzüllött diákságot hagyja ránk politikai nevelés végett. És ez semmiképp sem tetszett. Izgatottságomat az éjszakai telefonok csak fokozták.

2-3 közt felhívott Márkus István az Írószövetségből s közölte velem, hogy feleségével, Jászai Ilonával telefonkapcsolatban van a pártközpontban és elmondta meglepetésemre, hogy Nagy Imrével tárgyal a pártvezetőség és hogy miniszterelnöknek választották meg s hogy most egészítik ki a PB-t és a KV-t, valami jelölőbizottságról beszélt, amelynek rövidesen el kell végezni a jelöléseket. Közölte, hogy ha valami újat megtud, újra hív. Megadta Jászai telefonját is. Ezt én Gyenesnek szintén megtelefonáltam.

4-fél 5 tájt Jászai Ilonával beszéltem telefonon (azért írom így, mert nem emlékszem, én hívtam-e vagy ő jelentkezett). Sírva közölte a rádió körüli eseményeket s hogy nem tudnak másképp úrrá lenni a helyzeten, mint a szovjet csapatok segítségével. Úgy emlékszem, valami említést tett a munkástanácsok alakításáról is.

5-6 között ismét jelentkezett Márkus és közölte velem a PB és a KV-ban történt átalakulásokat, amit én Gyenes Antalnak szintén megtelefonáltam.

Reggel a szomszédok rádióján hallgattam meg Nagy Imre nyilatkozatát a fegyveres harc jellegéről, a szovjet csapatok beavatkozásáról, a statáriumról.

Az egész napot egyébként a házban, a lakásomon töltöttem, az utcára nem lehetett kimenni, mert körülöttünk harc folyt. Többnyire a szomszédban hallgattam a rádiót és tárgyaltuk az eseményeket.

8-fél 9 tájéán felhívtak telefonon, de lehet, hogy korábban valamivel, Tóth Lajos és a következő mehökkentő dologgal állott elő: azonnali segítségre van szükség, tudok-e Nagy Imrével kapcsolatot teremteni és előadja, hogy ő (akkor) a Fővárosi Könyvtár előtt áll s látja, hogy a Szabadság-híd felől a Vámház-körúton többszáz főnyi egyetemi hallgató zászlókkal, fegyvertelenül közeledik a Calvin-tér felé, félő - mondta - hogy ezek most belekerülnek a tűzbe (két tűz közé kerülnek - úgy magyarázta, hogy a Dunapart vonalától szovjet tankok tüzelnek - innen felől meg magyar tankok). Segíteni kell, nehogy elpusztuljanak. Nagy Imréék állítsák le a szovjet tankok tüzét, hogy a diákokat figyelmeztetni, vagy kivonni lehessen. Meglepetésemben a közlés realitását egyáltalán nem mérlegeltem, csak azt, hogy tényleg segítek. Tóth Lajos azt is közölte, hogy a pártközpontból menjen ki valaki parlamenterek a Fővárosi Könyvtárhoz, ő ott lesz. Az én válaszom az volt: hogy azt nem tudom, hogy kapcsolatot tudok teremteni Nagy Imrével, de a pártközponttal megpróbálom, lehet, hogy Jászai számát akkor mondtam meg neki - jelezve, hogy oda telefonálok. Jászait felhívtam és elmondtam Tóth Lajos közlését. Erre ő megadott egy telefont, hogy azon hívjam Nagy Imrét, hívtam, egy női hang vette át, nevet kért és számot, hogy visszahívjak, letettem a kagylót s máris csörgött, Nagy Imre jelentkezett, üdvözöltem és nagyhamar el kezdtem mondani, miről is van szó, erre ő közbeszólt, hogy továbbadja, újabb férfihang: Abelovszky. Kezdem mondani, mondja, hogy továbbadja, újfent: újabb férfihang ismét: Vas Zoltán. Neki röviden elmondtam a közlést s azt válaszolta, hogy majd utánanéznek. Ezzel végetért a közvetítem. Arra nem emlékszem, hogy Jászaival vagy Tóth Lajossal ismét beszéltem volna. (A kihallgatásom során hallottam az ügy kapcsán, hogy Tóth Lajos beszélt Jászaival s hogy Jászaiek a pártközpontból Nagy Imre írásával megkeresték ott, illetve kiderült, hogy másutt, s hogy Jászaival fegyverletételi szándékból tárgyalt. Minderről nekem Tóth Lajos telefonon - tehát erről a kapitulációs szándékról, s hogy ő egyáltalán résztvett a rádió körüli harcokban, egy szót sem szólt. Ha ezt a kapitulációs szándékát is közölte volna velem, nyilván ezt is közvetítettem volna a pártközpontnak.

24-én más, politikailag feljegyzésre szükséges dolog nem történt velem. Tőkés telefonált úgy délelőtt. Egyébként úgy emlékszem, hogy aznap és másnap részben a telefonom sem működött. Az éjszakát otthon töltöttem.

Október 25-e. Csütörtökön délelőtt szintén a lakásomon tartózkodtam. Délelőtt folyamán átjött hozzám Pogány Mária, aki az esemény alatt mindvégig velem maradt és a lakásomon tartózkodott.

Csütörtök ebéd után, úgy 1 óra tájt a kijárási idő alatt átmentem az Írószövetségbe, hírekért, hogy halljak valamit. Nem tartózkodtam ott fél-háromnegyed óránál többet. Itt ütötte meg először a fületem a fegyveres felkelésnek a rádiótól eltérő értékelése, azaz, hogy a felkelők jó része nem ellenforradalmár. Ezt egyébként a parlament előtt lezajlott véres események kapcsán beszéltek, egyesek onnan jöttek. A parlamenti lövöldözésről tőlük értesültem s hogy újra tüntetés van az utcán. Itt csoportosan tárgyalták. Márkussal, Sipossal beszéltem, ők is így értékelték az eseményeket.

(Itt említem meg a jugoszláv kultúrattasával történt esetemet, de lehetséges, hogy ez nem csütörtökön, hanem pénteken a pártközpontból jövet történt itt az Írószövetségben. Felfelé jövet a kaputól, az első emeleten kinn és a folyosón és benn az étteremben is nagy tömeg tárgyalta az eseményeket csoportokban. Az egyik csoportnál ott láttam álldogálni Milovanov kultúrattasét. Közölte, hogy úgy hallja, hogy az Írószövetség valami állásfoglalást készített s ezt most nyomják. Kért, tudnék-e szerezni ebből egy példányt. Azt válaszoltam, majd megnézem. Felmentem a második emeletre, az irodába, s többek között ott találtam Márkust és mondom: hallom, valamilyen kiáltványt adnak ki. Azt válaszolta, hogy az *Irodalmi Újság* rendkívüli számában a Bem téren elmondott írószövetségi állásfoglalást (Veres Péter beszéde) s az újabb véleményüket. Kértem, tudna-e belőle adni nekem egy példányt. Megkérdezte, hogy kinek, megmondtam, hogy a jugoszlávoknak. Erre Erdei Sándorral tárgyalt, keresgéltek s végül vagy a keféjét vagy a kéziratot hozta ki s adta oda. Én ezt lemenve, átadtam Milovanovnak.)

Hazatérve, otthon tartózkodtam.

Október 26-ra, péntekre virradó éjszaka, éjfél után telefonon hívtak. Legelőbb egy hang, amely bemutatkozott a Diákszövetségből (a névre már nem emlékszem)¹⁵ s közölte, hogy Nagy Imrénél tárgyalás lesz éjszaka (!); nagyon kérnek, vegyek rajta én is részt, kocsit küldenek. Én szabódtam, mire azt mondta, hogy újra hívnak. Fél óra múlva jelentkezett egy másik hang, Kardos elvtársat keresi! Bemutatkozott Pozsár István, tanársegéd az ELTE-ről, a Forradalmi Diákbizottságból beszél. Én őt nem ismerem biztosan - mondja, de ő is népi kollégista volt. Folytatja és elmondja, hogy a Diákbizottság, amelynek kapcsolata van különböző harcoló alakulatokkal, diákokkal, munkásokkal, sőt az orosz parancsnokságot is emlegette - „segítségére akar lenni a pártnak a vérontás megszüntetésében”, ezért kihallgatást kért a pártközpontban és Nagy Imrénél, most éjszaka vagy hajnal felé tárgyalás lesz, nagyon kér vegyek ezen én is részt. (Sajnos, sem azt nem tudakoltam meg és *máig sem tudom, hogy miért fordultak énhozzám*; sem azt, hogy konkrétan miről akarnak tárgyalni.) Közlekedési eszközt ígért. Én megjegyeztem, hogy bemegyek a pártközpontba tárgyalni, ha onnan hívnak. Azt válaszolta, hogy rendben van. Rövid idő múlva újra felhívott telefonon és közölte, hogy csak reggel kerül a tárgyalásra sor, a pártközpontból fognak hívni.

Reggel 8-9 óra tájt, lehet, hogy később, telefonon hívott fel *Ságvári Gyöngyi*¹⁶ elvtársnő a titkárságról és közölte, hogy délelőtt folyamán tárgyalás lesz Nagy Imrénél, vegyek ezen részt és ígérte, hogy páncélautót küld ki a lakásomra. 1 óra múlva hívott újra, hogy még egy keveset várni kell - s melleleg megjegyezte - hogy az írókat is páncélautó vitte be. Fél óra múlva közölte, hogy nem tud közlekedési eszközt küldeni, menjek be gyalog. Ki akart elém jönni; végülis egyedül mentem be.¹⁷

A pártközpontban az *előcsarnokban Hollós Ervin* várt és vitt be egy szobába, *ahol a diákbizottság tagjai váraakoztak*, ott mutatkoztak be, öten voltak, egyikőjüket sem ismertem, illetve Pozsár jelezte, hogy ő beszélt velem telefonon. *Együtt mentünk fel* az első emeletre egy szobába, ahol az Írószövetség küldöttségét találtuk, akik ott beszélgettek. (Ma sem tudom,

hogy az Írószövetség tagjai a diákbizottságra vártak s együtt akartak vele tárgyalni Nagy Imrével, vagy már előbb tárgyaltak s az utóbbi megbeszélésre is bejöttek.) Aránylag elég későn behívták a társaságot a tárgyalószobába azzal, hogy mindjárt kezdődik a tárgyalás. A *tárgyaláson jelen voltak*: az Írószövetségből Erdei Sándor, Kónya L, Márkus, Darvas József, Tamási Lajos, a diákbizottság 5 tagja (csak Pozsár nevére emlékszem, a többiek is mind tanársegédfélék lehettek, nem diákok), Donáth Ferenc, Orbán László, Jánosi Ferenc, Lakatos Éva, Hollós Ervin, Tánczos Gábor. Megérkezett Nagy Imre a jelenlévők bemutatkoztak, a diákbizottságbeliek. *Én egy pár szóval közöltem* (erre a nyitó mondatokra Pozsár kért meg), *hogy a diákbizottság tagjai azért kérték Nagy Imrétől ezt a tárgyalást*, mert segítségére akarnak lenni a kormánynak, a pártnak (?) „a vérontás azonnali megszüntetésében”. Ezzel kapcsolatban szeretnék elmondani véleményüket, hallgassa meg őket. A diákbizottsági tagok hozzá is kezdtek. Jellemző volt, hogy nem közös álláspontot fejtettek ki, mert mindegyik külön papírról mondta el a mondókáját, - bár a főbb pontokban egyetértettek. Hangoztatták, hogy ők mindnyájan kommunisták, és hogy milyen felelősséget éreznek az eseményekért. Elmondták, hogy ha Nagy Imre teljesíti a követeléseiket, akkor 12 órán belül végetér a harc. Már mindjárt az első felszólaló mondókájának az elején vita tört ki. Ez - talán műegyetemista lehetett - azt állította, hogy a felkelésben és harcokban kommunisták, diákok, becsületes munkások vesznek részt - túlnyomó többségben. Nagy Imre ellenvetette, hogy ez túlzás, mert az ő információi szerint ellenforradalmi csoportok és garázdálkodó csapatok harcolnak főként. Ekkor kapcsolódtak be az írók, akik a diák felszólaló álláspontját nyomatékosították, azzal a megjegyzéssel, hogy a harcolók között valóban vannak ellenforradalmárok és bűnözők, de nem ez a jellemző. Egy sereg megjegyzés hangzott el pro és kontra, de nem alakult ki közös álláspont. Sor került a diákkövetelések, - kívánságok elősorolására, amelyek mellett az írók általában azonnal nyilatkoztak.

- Kezdenek tárgyalásokat a szovjet csapatok kivonulása ügyében. (Arra nem emlékszem, hogy csak Budapestről vagy az országból - volt-e a kívánság.) Nagy Imre válaszolt, hogy ez ügyben már folynak a tárgyalások. Ezt a kérdést nem is firtatták különösebben a diákok, sem az írók.

- *Vonják vissza az ÁVH-t a laktanyákba*, szereljék le, szervezzék át. Itt valaki az írók vagy a diákok közül felvetette, hogy a modern állam (!) csak egységes rendőrséget ismer. Erre a követelésre Nagy Imre nem adott határozott választ, illetve az egységes rendőrség körüli megjegyzések elhangzásakor a válasz elmosódott.

- *Új vezetőket a belügy és a honvédelem élére*. Nagy Imre kijelentette, hogy a tárgyalások az új kormány létesítésére folynak és egyszersmind a jelenlévők véleményét tudakolta, t.i. közölte, hogy a belügyre Szilágyi Józsefet, a honvédelemre Münnich Ferencet javasolta. A jelenlévők nemigen nyilvánítottak véleményt (úgy gondolom, a jelenlévők Szilágyit nemigen ismerhették). Ugyanekkor közölte, hogy a begyűjtési tárcára *Gyenes*t, az oktatásügyire *engem* jelöl.¹⁸

Erre a három fő követelésre emlékszem: bár az egyes felszólalók, diákok és hozzászóló írók más követeléseket is felvetettek, azok nemigen lépték túl azokat a pontokat, amelyek a különböző diákkövetelésekből már ismeretesek voltak. De nem is nagyon forszírozták.

Végeredményben Nagy Imre nem adott határozott választ a diákbizottságnak, azzal ment el, hogy a politikai bizottság most tárgyal s ott majd döntenek. Nagy Imre eltávoztakor az írók még nyomatékosították, hogy Nagy Imre feltétlenül álljon ki ezek mellé a követelések mellé és biztatták.

A diákbizottság, de az írók sem voltak a tárgyalással elégedettek. Ezért külön az írók, külön a diákbizottság, külön-külön írásba akarta foglalni az elhangzott követeléseket. Erre nem került sor.

Nagy Imre után Köböl József és Kiss Károly elvtársak jöttek be, akik számára Márkus összefoglalta az elhangzottakat. Ismét vita indult a felkelők és harcban résztvevők kilétét illetően, majd megint az előbbihez hasonló eredménnyel. A követelményekkel kapcsolatban az volt a vélemény, hogy azok teljesíthetők, ha előbb a felkelők leteszik a fegyvert. A vita vége itt is felbomlott.

A tárgyalás széledni kezdett s egy szomszéd szobában folyt tovább, ahol Lukács György most már az írókkal, de a diákbizottság jelenlétében tárgyalt. Azt a kérdést vetette fel, hogy a szocializmus építése során fegyveres felkelésnek van-e jogosultsága? A jelenlévők egyetértettek, hogy nem. Aztán abba mentek bele, hogy magát a felkelést hogyan lehet leszerelni. De ezt már nem hallgattam meg, hanem Darvas Józseffel, Márkus Istvánnal és feleségével eljöttem a pártközpontból és velük együtt az Írószövetségbe mentem.

Még az épületben tudtam meg, hogy Mikojannal tárgyal és tárgyalt a pártvezetőség az egész felkelés kérdésében. A folyosón kívül tartózkodva a központi vezetőség több tagjával beszéltem. Meglepett engem az a zűrzavar, amit köztük tapasztaltam, részint a harcolók megítélésében, részint a helyzet megoldását illetően.

Magamról szólva: a tárgyalás előtt nem volt kialakult képem a felmerült kérdésekről, sem a harcban résztvevőkről, sem a követelések helyességéről, a tárgyalás lefolyása sem döntötte el bennem végérvényesen, sőt, bizonyos mértékben fokozta a zűrzavart a pártvezetés szintén határozatlan magatartása. Mégis be kellett ismernem magam előtt (a tárgyaláson én saját véleményem nem nyilvánítottam), hogy jobban hajoltam az írók véleménye felé.

Az Írószövetségben mindössze negyed-félórát tartózkodtam s onnan hazatértem. Mindvégig otthon tartózkodtam. A szomszédban hallgattam meg Nagy Imre rádiónyilatkozatát, azaz hogyan döntött a pártvezetés a dél folyamán felmerült kérdésekben.

Délután a pártközpontból felhívott Kutrucz Gizella és közölte, hogy szeretne velem találkozni. Szombat délelőttre beszéltem meg vele a találkozót lakásomon.

Még egy telefonra került sor köztem és Gyenes Antal között, de az lehetséges, hogy már szombat reggel történt. Közölte, hogy átjön hozzám a miniszterségével kapcsolatosan szeretett volna beszélni velem. Jelezte, hogy Tökés Ottót is elhívja. Közöltem vele, hogy Kutrucz Gizella ígérkezett hozzám szombat délelőttre.

Október 27-én szombat délelőtt 10 óra tájt érkezett meg hozzám Kutrucz Gizella, röviddel előtte Fekete Gyula és Tökés Ottó, Kutrucz után Kovács Ferenc, Gyenes Antal rövidesen. Kutrucz igen feldúltan érkezett, sírvafakadt s elmondta, milyen atrocitások történtek a fővárosban (a Hadtört. Intézet igazgatóját emlegette) és vidéken (Debrecent és Zalaegerszeget hozta fel) az elvtársakkal. Mindezt úgy mondta el, hogy mindezt mi csináltuk, vagy mi vagyunk az okai. Emiatt szóváltás keletkezett közte és Fekete Gyula, Tökés és Kovács Ferenc között, akik sértésnek vették Kutrucz megjegyzéseit, viszont vitázni kezdtek vele a felkelésről, a benne résztvevőkről. Mindnyájan elég ingerülten. Később nyugodtabb mederben folyt a beszélgetés s akkor Kutrucz megjegyezte, hogy ő Kádár elvtárs tudtával van itt, aki véletlenül tudomást szerzett arról (a telefont hallotta) hogy ő ide készül. Egyébként Kutrucz sem ezt a megjegyzést nem magyarázta meg, sem jövetelének célját nem mondta el, - legalább amíg én a lakásomon tartózkodtam. Nekem ugyanis egy fél óra múlva le kellett mennem a házba s otthagytam őket, hadd beszélgessenek. Mentemben érkezett hozzám Major László,

Márkus István, Varga Éva s csatlakoztak az előbbiekhöz. Ez a nap volt az első harc nélküli nap október 23. után, s mindenki a város központjába igyekezett, hírekre voltak kíváncsiak, hozzám is ezért jöttek. - A Kutruczkkal való vitába nem avatkoztam bele, közlései megdöbbsentettek, de én sem értettem, miért nekünk hányja azokat fel. Visszatérve már nem érkeztem a lakásomba, mert az egész társaságot távozóban a lépcsőházban találtam, azt mondták, megyünk a Bölcsészkarra. Hívták-e őket, vagy ők határozták el, nem tudom.

b) A Bölcsészkarra (Pesti Barnabás-u.) menet már az utcán sok ismerős csatlakozott hozzánk, köztük sok volt a kollégista. De az egész Bölcsészkar maga is tele volt emberekkel. Egy sarokszobába, úgy emlékszem, a pedagógiai szeminárium helyiségei, vezettek, ahol legalább ötvenen voltak, köztük sok ismerős. Mérei Ferenc volt a központban, de ott volt Ádám György, Pataki Ferenc, Tánczos Gábor, Herpai Sándor, egy-két író (utólag közölte velem, decemberben Kutrucz, hogy ott volt Aczél Tamás is), tanársegédek, diákok. A szomszédban dolgozott a diákbizottság. A teremben már órák óta folyt a politikai beszélgetés, közben rádiót hallgattak. Érkeztünkör ez tovább folyt. Sokan szétmentek s újabbak érkeztek. Márkusék innen telefonáltak az Írószövetségbe. Órák múlva merült fel az Értelmiség Forradalmi Bizottsága létesítésének gondolata. Nem tudom, hogy érkezésünk előtt beszéltek-e erről, de egy-két jel ezt mutatta; a diákoktól külön gyűltek egybe az értelmiségiek, az ajtókon cédulák jelölték meg a holtartózkodást. Nem tudom, kinek a konkrét kezdeményezésére, első formájában megalakult az Értelmiség Forradalmi Bizottsága Ádám György elnökletével, az első csoportosulásban emlékszem Pataki Ferencre, Herpai Sándorra, Tökés Ottóra, Major Lászlóra, Nagy Balázusra, Gyenes Antalra (?), Márkus Istvánra, Tánczos Gáborra; írók közül is voltak köztük. Úgy volt, hogy itt a Bölcsészkaron adnak helyiséget, a pártbizottság és Waldapfel József segített, majd felmerült, hogy ne legyünk együtt a diákbizottsággal, Waldapfel javaslatára átment az egész társaság a Jogi karra. Ott viszont megint egy jelentékeny számú értelmiségi társaság volt együtt, amely csatlakozott. A délután helyiségkereséssel és elhelyezkedéssel telt el, végül a rektori hivatal helyiségében megállapodott. A dékáni hivatalban egy csoport (Jancsik A[ranka]) önként vállalkozott, hogy elvállalja az információt és rádióhíreket fog és közvetít a bizottságnak. Sötétedéskor azzal oszlott el a társaság, hogy másnap ugyanitt találkozik és véglegesen megalakult az Értelmiség Forradalmi Bizottsága. Meg kell itt jegyezmem, amint kiderült, hogy a Jogi karnak ugyancsak az épületben volt Forradalmi Bizottsága és maga a pártbizottság is (Csikiszászné) ahogy mondták, együtt volt az egész idő alatt.

c) A Jogi karról jövet többen, a kimenési tilalom miatt nem tudtak hazamenni és hozzám jöttek aludni. Az első este - úgy emlékszem - Márkus István, Tökés Ottó, Varga Éva, Pataki Ferenc, s talán még valaki. (Egyébként itt jegyzem meg, hogy kb. 5 éjszakán keresztül jöttek hozzám aludni a bizottságtól. Márkus és Jászai háromszor-négyszer, Tökés kétszer, Pataki kétszer, Varga Éva négyszer, ötször, Fekete Sándor egyszer, - volt úgy is, hogy elmentek hazulról s Márkus ott maradt, illetve egy alkalomkor korábban jött.

Szombat este úgy 10 óra tájt feljött hozzánk Herpai Sándor és Józsa Péter két ismeretlen rendőrtiszttel együtt tárgyalni. (Itt - a kihallgatás során emlékeztettek a feljövétel előzményeire, amelyről egészen megfélekedtem, mint ahogy az ellenforradalmi események alatti tárgyalásaink erre az alkalmára emlékszem a leghomályosabban. Lehet, hogy az idő késői volta, de esetleg a témája miatt is.) Előzetesen Herpai hívott fel telefonon, hogy feltétlenül beszélni szeretne velem, a főkapitányságon van, menjek át hozzá. Megmondtam, hogy igen késő van, kimenési tilalom van s éppen feküdni készülünk, nem megyek át, majd másnap, lesz idő rá beszélgetni. Amint hallotta, hogy többen vannak nálam, közölte, hogy ő jön át. Meg is érkeztek. Bemutatkoztak és elhelyezkedtek. (Jellemző, hogy a külső körülményekre jobban emlékszem, mint a témára.) Herpai, úgy emlékszem, hogy pár szóval a nemzetőrség tervét

mondta el, amivel kapcsolatban én vitába keveredtem vele, amibe Márkus és Tőkés is belekapcsolódott. Én vitattam az egész terv szükségességét (szombaton abban a meggyőződésem voltam, hogy a rend fenntartására ott van a katonaság épen, s a rendőrség; s ugyancsak az volt bennem, hogy a felkelők fegyvereiket beszolgáltatták, utóbb tudtam meg, hogy a felkelési góccokat, a Kilián és a Corvin-közt együtt hagyták el fegyverrel), nem volt világos előttem, hogy tervezetében miért így építi fel: rendőrség + diákok + felkelők egyenlő nemzetőrség. A katonaságot és a munkásságot hiányoltam, úgy emlékszem. S általában azt fűztem hozzá, hogy nem hiszem, hogy Nagy Imréék ezt a tervet elfogadják. Herpaiék feljövételének tulajdonképpeni céljára nem emlékszem. Úgy áprilisban, letartóztatásom előtt találkoztam Józsa Péterrel, aki felemlítette Herpait. Ekkor jutott eszembe, hogy megkérdezzem, hogy akkor, októberben ők miért is jöttek fel tulajdonképpen. Azt válaszolta, hogy rá akartak beszélni engem vagy minket (?) 1000-1500 diáknak vagy értelmiséginek (?) a nemzetőrségbe való verbuválására az Értelmiségi Bizottság segítségével. Arról nem volt szó köztünk, hogy mi volt akkor és mi az én véleményem. Ma sem tudok erre visszaemlékezni. (A kihallgatás során - jóllehet ezt a témát, Herpaiék látogatását, nem vették elő részletesen és jegyzőkönyv számára - bele-beleolvastak a nálam volt rendőrtisztek vallomásába. Ezzel kapcsolatban vannak megjegyzéseim, amelyekre nyilván sor kerül, ha a kihallgatásom során ezeket a tanúvallomásokat előttem egészében ismertetik.)

Herpaiék kb. egy-másfél óra hosszat tartózkodtak a lakásomon. Elmenetelkor az egyik rendőrtiszt közölte, hogy ha az után érdeklődnek nálam, hogy mit kerestek ilyen későn a lakásban, mondjam azt, hogy házkutatást tartottak. Valószínű, ezt azért tartotta szükségesnek, mert benntartózkodásuk idején a házbeliek csöngettek s érdeklődtek a rendőri látogatók után.

Október 28. vasárnap. Délelőtt mentem át a Jogi karra az Értelmiség Forradalmi Bizottságába és az egész napot ott töltöttem. Egész nap, különösen délután igen nagy, százakra menő tömeg gyűlt itt össze. A különtermekben, az aulában és a rektori tárgyalóteremben diákok keveredtek (a jogi kar diákjai) mindenféle értelmiségekkel. Az Értelmiségi Bizottság tagsága a rektor szobájában gyűlt össze. A nap politikai beszélgetéssel és tárgyalással telt el. A beszélgetéseknek és tárgyalásoknak nem volt határozott célja és kötött formája, legalábbis késő délutánig. Ismerősök cserélték ki politikai véleményüket és az eseményeket értékelték. Két célban tudom ma utólag összefoglalni az akkor ott kavargó politikai szándékokat: az egyik a Nagy Imre kormány konszolidálása, támogatása általánosságban; a másik az értelmiségiek ilyen értelmű agitálása konkrétan s odahatni, hogy, minél többen vállaljanak nemzetőri feladatot. Herpai Sándor ezen az első napon kifejezetten úgy szerepelt, mint a Bizottságban a nemzetőrség szervezője s minden ilyen ügyben hozzá kellett küldeni. (Az épület nemzetőrségét a jogi kari diákság szolgáltatta, az Értelmiség Forradalmi Bizottság őrzésére Herpai mindössze egy-két nemzetőrt állított be, a Bizottság körül tanyázó értelmiségiek közül. Amint később kiderült, értelmiségiek úgyszólván alig jelentkeztek a nemzetőrségbe, csak diákok, úgy, hogy másnap délutánra [hétfő] az Értelmiség Forradalmi Bizottságának ez a célkitűzése fel is számolódott, Herpai átköltözött még aznap [hétfőn] a Bölcsészkarra s tudomásom szerint ott tevékenykedett.)

A Bizottság tagsága nem volt kötött, amint a Bizottság kiáltványából is kitűnik. Vasárnap délután, sötétedéskor, a kiáltvány megbeszélésekor a Bizottság szűkebb tagságát legalább 30-40 fő alkotta, sokan olyanok is, akik nem kerültek az aláírók közé. A szombat délutáni első összeálláshoz képest a Bizottságban vasárnap, a megalakuláskor főként az egyetemek tanári karának Nagy Imrés ellenzéki kommunista tagjai, így kivált a Közgazdasági Egyetem töltött be jelentős szerepet, (Markos, Nagy Tamás, Ádám György, Kádár I.) másrészt az Írószövetség tagjai, élükön Erdei Sándorral (Aczél, Sipos, Lukácsy, Fekete Gyula stb.). Itt is, de kint a

nagytermekben jelen volt a Petőfi kör törzsgarnitúrája, népi kollégisták, stb. Vasárnap itt a Jogi karon a Bizottságban és a körül úgyszólván csak kommunistákat lehetett látni. A Bizottság összeverődése vasárnap este megítélésem szerint - túlnyomó többségében spontán volt, aki a városban hallomásból tudomást szerzett róla, odajött. Tulajdonképpen a kiáltvány fogta össze és adott keretet az egész politikai klubnak, hogy ezzel a kifejezéssel éljenek. Emlékezetem szerint, hogy a *kiáltványra* térjek, semmiféle bizottsági megbeszélés nem előzte meg a kiáltvány megszerkesztését, ami pedig egyetlen természetes módja lett volna a nyilatkozat szerkesztésének; azaz mit akar a bizottság lényegében és azt milyen formában akarja nyilvánosságra hozni. Mindössze arra emlékszem, hogy az egymásközti beszélgetésben felmerült, hogy az értelmiséghez szólni kell a nemzetőrségi jelentkezés dolgában. Értékelésről, politikai programról - mintegy politikai kiáltvány előzetes megbeszélést igénylő tartalmáról - itt a Bizottság körében megelőzően nem esett szó. A kiáltványt Sipos Gyula és Lukácsy Sándor készítették el, hogy más is működött közre, nem tudom. (Hogy nyilatkozat készül és Siposék foglalkoznak vele, arra annyiban emlékszem, hogy megjegyezték, hogy itt, t.i. a Bizottságban nem tudnak dolgozni s átmennek a Hazafias Népfrontba. Nem emlékszem arra - és erre azért térek ki, mert egy beszélgetés során itt benn ezt felvetették - hogy ennek a nyilatkozatnak a megírására én utasítottam volna őket, vagy engedélyt adtam volna. Siposék épp úgy tagjai voltak a Bizottságnak, mint jómagam. A Bizottság nem adott utasítást, én sem adhattam, mindössze, ha kérdezték, hogy nyilatkozatot szerkesztenek, egyetértettem vele, de amint mondtam, erre nem emlékszem. S hogy mi legyen egy ilyen kiáltványban, ilyenről szó sem volt közöttünk.)

A kiáltványra egyébként úgy emlékszem vissza, mint az írók által szerkesztett álláspontra, amelyet a jelenlévő értelmiségiek elfogadtak s ezzel, mint Értelmiségi Forradalmi Bizottság a nyilvánosság elé léptek.

A kiáltványt vasárnap este hozták meg. Sipos olvasta fel s a jelenlévők hozzászóltak. Különlegesebben nem korrigálták s érdemben nem is vitatták. Kisebb javításokat eszközöltek. Siposék sürgették, minél előbb gépelve, aláírva akarták látni. Arról volt szó, hogy az este még felolvassák a rádióban. Az aláírásnál vita alakult ki: arról volt szó, hogy az Értelmiségi Bizottság nevében értelmiségi intézmények és testületek írják alá. Sipos erőszakolta, hogy mi is, Tökés, Gyenes és én is írjuk alá, mint volt népi kollégisták. Azzal érveltünk, hogy ilyen intézmény nincs. Végül mégis beadtuk a derekunkat, de azzal, hogy ne személynevek szerepeljenek aláírókként, hanem csak intézmények név nélkül. Ezt is leszavazták. Így kerültek oda a nevek. A népi kollégiumok mellől elmaradt közben Gyenes neve, mert - mint mondta - nem írhatja névvel alá, mert mint begyűjtési miniszter, nem követelheti egy kiáltványban a begyűjtés felszámolását. Kezdetben az írók is aláírták vagy nyolcan, de végül úgy döntöttek, hogy csak Erdei Sándor neve legyen rajta. Jellemző a kiáltvány kritika nélküli elfogadására, hogy az aláírás során beolvastam a szövegbe s vettem észre, hogy az egyik pontjában az áll: a kiuzsorázó normarendszer megszüntetése (a pontos szövegre nem emlékszem) Lukácsynak szoltam, hogy erről szó sem lehet, s előttem javította ki: a „normarendszert” „normarendezésekre”. Siposék az aláírt szöveggel elmentek s később felhívtak bennünket, még együtt ült a Bizottság és bizonyos korrekciókról tájékoztattak. Én is beszéltem Sipossal, aki közölte, hogy korrekciókra miért került sor, mert Lukács György is átnézte a kiáltvány szövegét. Én mindvégig úgy tudtam, hogy a kiáltványt vasárnap este beolvasták a rádióba és másnap a *Szabad Nép* is leköszölte.

Vasárnap este - mint jeleztem - szintén többen aludtak a lakásomon. Más politikai értékű esemény velem kapcsolatban nem történt.

Október 29. hétfő. Az egész napot a Jogi karon az Értelmiség Forradalmi Bizottságában töltöttem. Ezen a napon ismertté lett a Bizottság kiáltványa és a rektori hivatali tömegek lepték el. Főként déltájban. A Bizottság a rektor szobájában legalább 30-40-en és még azon belül is, a kisszobában. Mindenki informálódott, kérésével, panaszával, javaslataival jött elő, segítséget ajánlott, munkát kért. A Bizottság tagjai vagy akit annak sejtettek, úgyszólván egyéni beszélgetést folytattak ezen a napon kivel-kivel. Mindjárt az első napon kiderült, hogy a Bizottság konkrétan, gyakorlatilag nem tudja mit s hogyan csináljon.

A nemzetőrségi kérdést már említettem: Herpai a folyosón és az aulában szervezte a diákokat s mint kiderült, hogy értelmiségiek alig vannak, a bizottság úgy döntött, hogy ezzel a kérdéssel nem foglalkozik többé, hanem, aki ilyen problémával jön, azt átküldi a Bölcsészkarra, ahová Herpai a saját javaslata alapján átment.

Probléma volt azonban az a nagy tömeg, főként értelmiségi, amelyik várakozott s tájékoztatásra várt. A Bizottság úgy döntött, hogy Ádám, mint elnök, tájékoztassa az aulában összegyűlteket. Úgy emlékszem, hogy Ádám egy ízben ezt megtette, de a tömeg nem oszlott el. Ekkor Tánczos javaslatára Losonczy Géza kihívását határoztuk el, tartson politikai tájékoztatót. Rögtön telefonon felhívtuk, többen beszélünk vele, köztük én is, szabódott, úgy kellett rábeszélni. A tájékoztatót Ádám vezette is le. Utána Losonczy beszélt. A teremben többszázan voltak. Én csak a megnyitó elejét hallottam, mert hátul a tárgyalás tovább folyt. Úgy emlékszem, a Losonczy-féle tájékoztatót követően a közönségből és a Bizottságból is megalakult egy 10-12 tagú küldöttség, amely Nagy Tamás vezetésével felment Nagy Imréhez, nem tudom, milyen ügyben.

A nap folyamán a tájékoztatót megelőzően a legkülönbözőbb emberek, csoportok keresték a bizottság tagjait. Jöttek külföldi újságírók, együtt ült a bizottság pl., amikor 2-3 angol újságíró kért információt, akiket Ádám a Bizottság jelenlétében angolul tájékoztatott. Tudok egy francia követségi alkalmazottról, akivel Markos és Ádám több bizottsági tag jelenlétében franciául tárgyalt. Az idegenekkel való tárgyalást egyébként Ádám, mint elnök, maga bonyolította le, időnként egy-egy bizottsági tagot is odavonva. Jelen voltam egy lengyel újságíróval való tárgyalás egy részén, akivel franciául tárgyalt. Ez más ízben is megfordult a bizottságban. Láttam jugoszláv újságírókat. Egy vagy két alkalommal már említettem Milovanovot, akivel én is szót váltottam: a bizottság érdekelte őket és a politikai helyzetre vonatkozó információ. Az újságíróknak ezen a napon és talán kedden való nagyszámú megjelenése - úgy gondolom azzal volt kapcsolatos, hogy más információk központ (talán az Írószövetség még) nem állt rendelkezésre. Persze, nem kétséges, hogy maga a felhívás hatott elsősorban.

Az érdeklődők között mindenféle politikai elem megfordult. Tömegével mindenféle rangú és rendű ellenzéki kommunista, de nemcsak ellenzéki. Ádám körül szép számmal láttam volt „rajkistákat”, külügyeseket tárgyalni. Engem sok kollégista keresett meg. Szociáldemokraták: Szalai Sándor pl. az egyetemi tanárok nyilatkozatával keresett meg. Kisgazdák: közvetlen a Losonczy beszéd előtt jött oda hozzám Kiss Sándor, üdvözölt s érdeklődött az Értelmiség Forradalmi Bizottsága iránt és kifejezte, hogy szeretne ő is bekapcsolódni a politikai munkába, agrárpolitika érdekelte; másnap ott láttam Márkuséknál a Hazafias Népfőntban. Göncz Árpádot is vagy itt vagy ugyanott láttam először, arra nem emlékszem, hogy bemutatták volna, nevét később tudtam meg; már november 4. után. A kisgazdákkal volt együtt Jónás Pál a MEFESZ egykori elnöke, aki később rendszeresen járt fel a Bizottságba.

Mindenki mindenkivel tárgyalt.

Jöttek a fővárostól technikai, helyreállítási kérdésekkel, tudományos intézetek belső problémáikkal. Talán e nap este volt, hogy Vas Zoltán rátelefonált a Bizottságra, kérte, majd hogy utasította, hogy legyen segítségére Csepel beindításában. Márkos György, Erdős Tamás, Kádár Iván majd három napon keresztül telefonálgattak Diósgyőrbe, Tatára, Ózdra - támogatásért, mert Csepel csak ez esetben ígerte az indulást.

Estére nagyjából ki is derült, hogy az Értelmiség Forradalmi Bizottsága olyan helyzetbe került, amelyre sem politikailag, sem másként nem készült, nem is illetékes és érdemben nem is tud megfelelni; nevezetesen, hogy a Nagy Imre féle konszolidációt ilyen széles felületen segítse. Ez a probléma már úgy emlékszem, hétfőn este vitát váltott ki a Bizottságban. Én is egyike voltam, aki javasoltam, hogy az Értelmiség Forradalmi Bizottsága szüntesse meg működését, ebben a formában, minden körülmények között és adja át a helyét illetékesebb szervnek. Felmerült, én is felvettem, hogy fél-Budapest idecsődült, valamilyen fővárosi képviselő bizottság hivatott ilyen kérdésben állást foglalni. A Közgazdasági egyetembeliek, Markosék védelmezték az Értelmiségi Forradalmi Bizottságot, bár nem vetették el egy Nagybudapesti Bizottság tervét. Másnap délelőtt ez a vita újból felmerült az Értelmiség Forradalmi Bizottság megszüntetésére. Ennek volt az eredménye az a szerda délutáni értekezlet, amelynek eredményeképpen a megszűnő Értelmiség Forradalmi Bizottsága helyére kellett volna lépnie egy más bizottságnak.

Más jelek is mutatták, hogy az Értelmiség Forradalmi Bizottsága a deklarációval és a hétfői nappal szerepe jó részét „lejátszotta”. Keddtől kezdve a bizottsági munka alkalomszerűvé vált és a nyilatkozat aláírói szétszéledtek. Márkus már hétfőn kivált azzal, hogy ő Nemzeti Bizottságot szervez, Gyenes a minisztériumba ment, Tökés a Nagy Imre titkárságra. Az írók az Írószövetség dolgaival foglalkoztak, Kuczka a Hazafias Népfrontban munkástanácsot szervezett. A Bizottság tagjai nemigen jártak be. Egyedül Ádámék és Markosék tartottak ki.

Október 30. kedd. Délelőtt az Értelmiség Forradalmi Bizottságában tartózkodtam és délfelé el is mentem körülnézni. Átmentem a Hazafias Népfrontba, megnézni, mit csinál Márkus. Éppen egy nagy csomó (úgy tudom, két autóbusszal mentek el) fiatalot oktatót, hogyan s mint szervezzenek vidéken nemzeti bizottságot és újtárra bocsájtotta őket. A Hazafias Népfrontban is nagy mozgás volt. Kuczkanál vidéki küldöttséget láttam, de úgy vettem ki, hogy maga a Hazafias Népfront is tevékenykedett. Itt láttam Kiss Sándorékat is egy szobában. A Hazafias Népfrontban hallgattam meg a kedd délutáni rádióközleményt: Nagy Imre, Kádár, Tildy bejelentéseit a pártokról, ami igen meglepett. Úgy láttam, a jelenlévőket is. Én nem láttam e lépés indokoltságát.

Délután itt terjedt el, hogy Dudás Józsefet, akiről itt hallottam először, áthívják, vagy oda készül az Értelmiség Forradalmi Bizottságba. Állítólag a tűzszüneti megállapodást készült megszegni és erről akarták az Értelmiség Forradalmi Bizottságában lebeszélni. Jónás Pál ment érte. Közben elterjedt - talán telefonáltak - hogy már tárgyalnak is. A Hazafias Népfrontból többen jöttek át velem együtt, de úgy emlékszem, Márkus István is akkor jött át velünk. A tárgyalás már folyt, amikor odaérkeztünk. A tárgyalás a rektor szobája mögötti kis szeparéban folyt: jelen voltak Losonczy, Donáth, Márkus I., Ádám, Tánczos, Jónás Pál, Dudás, egy nő, akit a feleségének mondtak, Zimányi Tibor, azonkívül lehettek még 5-6-an, közben állandóan ki-bejártak. A tárgyalás, amelyet én hallottam, 15-20 percig tartott. Dudás közben többször kijelentette, hogy őt „Nagy Imre miniszterelnök úr” fogadja 4 órakor, pontosan kell mennie s nagyképűsködött „hogy ha őt az emberei nem látják innen pontosan kimenni, akkor rögtön megjelennek”. A tárgyaláson főként Losonczy és Dudás beszélt, aztán Donáth és Márkus, néha Zimányi Tibor szólt közbe-közbe. A többiek, magam is, csak a vita hallgatói voltunk. A Dudás-féle kiáltvány volt Losonczy kezében, azoknak a pontjait vitatta. Dudás rendkívül

demokratikusnak mutatkozott, „velem lehet tárgyalni, és belemegyek, ha úgy látom, hogy helyes, amit mondanak”. Losonczy - amennyire emlékszem - a gazdasági programot vitatta, elemezte ő is, Donáth is, a többiek is, a Dudás-féle felkelő parlamentet és azokat a követeléseket - úgy szőrmentivel csak - amelyek a felkelők parlamenti és miniszteri képviselőjét jelentik, le akarták beszélni, vitatták és elemezték az ENSZ-hez való fordulást (!) amely szintén a Dudás-féle pontok között szerepelt. Nem emlékszem mi volt az, Dudás valamilyen állításánál Márkus igen felbuzdult és helyeselt. Ekkor már indulóban volt Dudás, onnan egyenest Nagy Imréhez és Márkus ajánlkozott, hogy felmegy vele együtt. Márkus úgy is viselkedett, mint akire hat egy ember jóhiszeműsége és azért ő is támogatja. Dudással környezete és Márkus elmentek. Úgy emlékszem, hogy a beszélgetésnek egy részében Donáth vagy Losonczy szóváltotta Dudásnak, hogy emberei a nap folyamán támadást hajtottak végre, lövöldöztek, gyilkoltak valahol - jóval később tudtam meg - hogy a budapesti pártház elleni támadást emlegették, amelyről Losonczyék tudtak - Dudás azt válaszolta, hogy ez tudta és akarata nélkül történt és amikor ő is tudomást szerzett róla, azonnal leállította. Dudás eltávozása után Donáth megjegyezte többek előtt, ő ismeri 44-ből Dudást s hogy az egy szélhámus.

A nap folyamán más tárgyalásra nem emlékszem, de arra igen, hogy a Bizottságban és azon kívül kezdték emlegetni a párt kérdését. Kedd este és szerda egész nap lehetett, amikor ez foglalkoztatta a Jogi karon ott tartózkodókat. (Azért fogalmazom így, mert a nemzeti bizottságiak is állandóan ezt a problémát hozták fel.) Csütörtökön délelőtt megalakult az MSZMP, amely véget vetett a tervezgetéseknek.

Egy politikai beszélgetésre emlékszem az Értelmiség Forradalmi Bizottságában (azt nem tudom, hogy kedden vagy szerdán este, inkább szerdán) amikor felmerült egy kommunista párt alakításának a terve: a résztvevők közül Markosra, Márkusra, Ádámra, Tőkésre emlékszem. (A kihallgatás során említették, hogy Gimes is ott volt, de erre nem emlékszem már.) Markos Magyar Kommunista Párt névvel ajánlott pártot létrehozni. A többiek, főként Márkusra és Tőkésre emlékszem, Forradalmi Párt vagy Nemzeti Forradalmi Párt néven, amely utóbbit a MDP jellegének megfelelően a legszélesebb szocialista és demokratikus tömegekre támaszkodó marxista pártnak képzelték el. (Tőkés csütörtökön ezt az MSZMP alakuláson fel is említette.) A névnel és jellegénél tovább nem is mert a beszélgetés. Mindössze Márkus említette fel, hogy néhány embernek ezzel kellene teljesen foglalkoznia, szerveznie és minden átmenet nélkül odaszólt hozzám, hogy pl. én csináljam ezt. Én igen ingerülten válaszoltam, hogy hagyjanak békén mindenféle szervezésnek a rámtukmálásával és sértődötten fel akartam állni és elmenni. Két dolog bántott akkor, ami hatott rám: a) részint nem értettem akkor, hogy ez a pártkérdés, a K.P. kérdés hogyan merült fel, azt széltében-hosszában beszéltek ugyan, hogy az MDP felbomlott, de ugyanakkor a pártvezetés semmiféle álláspontját nem ismertem, b) másrészt sértett az a felelőtlen könnyelműség ahogyan Márkus egy ilyen kérdést felvetni és megoldani javasolt.

A Bizottságban történt (ez nem bizottsági tárgyalás volt) politikai beszélgetésen kívül a Bizottság környékén házalt pártalakítási szándékkal egy Mészáros nevű író és Lukácsy Sándor. Úgy emlékszem, Ifjúsági Forradalmi Párt néven összegezték elgondolásaikat. Márkus egyébként szintén többször foglalkozott ezzel a kérdéssel; tudomásom szerint a lakásomon is tervezgetett, egyszer talán a feleségével és Lukácsyval együtt. Ezekbe nem folytam bele.

Még egy alkalommal felmerült a párt megbeszélés terve. Márkusék-Gimesék-Fekete Sándorék hívták át a Bizottság tagjait a Hazafias Népfrontba, voltak ott vagy 20-25-en, de nem lett belőle semmi, többen otthagytuk őket. (Én erőltetettnek éreztem ezúttal is a pártalapítást ebben a környezetben.) Idő: talán szerda este?

Kedd estére visszatérve, említenem kell még az atrocitások, a városban kitört önbíráskodások hírének hozzám jutását. Akkor győződtem meg róla (Kutrucz Gizella hírein keresztül) amikor hozzám menekült a Bizottságba a Dudás-család (Dudás Gyula Györffy-kollégista családja, apja, gyerekei, köztük János fia, aki az ÁVH-nál szolgált), amely mindvégig ott tartózkodott az egész héten. Rajtuk kívül mások is az ÁVH-tól. De idejött több pártfunkcionárius is az ismerősök közül, pl. Dér László, Szücs Endre. A Bizottságból - emlékezetem szerint - kétszer is közbeléptek a rendőrségnél segítségért az atrocitások ellen.

Október 31. szerda. E napról három dologról tudok megemlékezni.

a) 11 óra tájt mentem be az Értelmiség Forradalmi Bizottságába, délelőtt, hazulról. Lakásomon reggel felhívott Herpai Sándor és közölte, hogy ma alakul meg a Kilián laktanyában ünnepélyesen a Karhatalmi Központ, kér engem, közöljem az Értelmiség Forradalmi Bizottságával, hogy vegyenek rajta részt, engem külön is hív. Megígértem, hogy hívását közlöm és én elmegyek. Valami meghívóhiányról mentegetődött még és nem adott pontos időt, delet mondott. Valószínű, hogy rajtam kívül még külön is telefonált az Értelmiség Forradalmi Bizottságába. A Bizottságban ezt közöltem és úgy fél 12 tájt indulóban csatlakozott hozzám az ott tanyázó Zimányi Tibor, aki közölte, hogy ő is odakészül. Nagyon nehezen lehetett bejutni. Az Üllői utat lezárták és a Hőgyes Endre utcán keresztül kellett a tömböt megkerülve a hátsó kapun bemenni. Fél 1 lehetett, mire bejutottunk. Az alakuló ünnepség már délnél előbb kezdődött. Zimányitól leszakadtam a terembe vezető folyosón. Itt kinn találkoztam Márkussal, ő később jött s mivel nem tudott bemenni, rövidesen elment. Utána én is el akartam menni, de a főkapun nem engedtek ki és ezért visszajöttem és az említett folyosón az ajtóig nyomakodtam. Onnan hallottam a) Dudás személyével kapcsolatos szóváltást (ezt részletesen elmondtam jegyzőkönyvbe), b) egy veszekedést, amely Maléter személyével volt kapcsolatos (csak felét hallottam), c) összeírást. Ez már a végefelé volt a nyitónak. Ekkor ismét kimentem az udvarra és ott vártam meg Herpai Sándort, akivel az Üllői úti kapun mentem el. Útközben - a menzára mentem ebédelni - Herpai kiegészítette az értekezleten tapasztaltakat, ő az elnökségben volt. Itt mondta el, hogy Maléternek a végén volt egy kijelentése egy kérdésre: „Ha az oroszok minket megtámadnak, akkor védekezünk”. Herpai ezt a kijelentést túl merésznek és veszélyesnek ítélte.

b) Negyed 4-re mentem be az Értelmiség Forradalmi Bizottságába. Itt folyt az az értekezlet, amelyen megalakulnia kellett egy budapesti forradalmi bizottságnak, amelynek eredményeképpen az Értelmiség Forradalmi Bizottsága megszűnik. Az értekezletet Kádár Iván, Erdős Tamás, Ádám György készítették elő, hívták egybe és bonyolították le. Sem lefolyását, sem eredményeit nem ismerem. Az értekezleteti terembe beléptem s az elnöklő Ádám mellé léptem, aki abban a pillanatban közölte velem, hogy indulnak Mindszentyhez, ez roppant meglepett, hogy Mindszenty Pesten van s hogy Ádámék a Bizottságból kihallgatásra odamennek, mert erről a bizottsági tagok semmit se tudtak. Nem értettem, hogy mit is akarhatnak ott Ádámék. Feltámadt bennem a kíváncsiság, meg az, hogy mit is tárgyalnak Ádámék, átvillant bennem, hogy esetleg valamit ki lehet tudni Mindszenty terveiről és közölni a kormánnyal: ezért rögtön ajánlkoztam, hogy én is velük megyek. Ádám elhárította, hogy nem vagyok bejelentve, meg hogy Mindszenty a nevről felismer (annakidején a parlamentben egy igen erős interpellációt mondtam az egyház ellen). Erre mondtam, hogy más nevet mondok majd. Ádám beleegyezett. Átadta az elnökséget és kimentünk.

c) A folyosón várt bennünket Mikó János, akit szintén meglepett, amikor Ádám mondta, hogy én is velük megyek. Ez a Mikó az Értelmiség Forradalmi Bizottsága gazdasági ügyeivel foglalkozott és ahogy később tudomásomra jutott, itt benn egy tanúvallomásom alkalmával az

ő ügyében - közvetített egy pap segítségével Ádám és Mindszenty között. A folyosón Ádám elmondta, hogy adódott ez az alkalom, hogy most azonnal felmehetnek Mindszentyhez és ő élt ezzel a lehetőséggel (nem beszélve arról, amit Mindszenty-nél s utóbb itt tudtam meg, hogy Mikó és a pap már délelőtt jártak fenn a Várban!) Célja ezzel a látogatással, ahogyan ott rögtönözte: Mindszenty rádióbeszédet készül mondani, erről lebeszélni, illetve befolyásolni, ha Mindszenty rádióbeszédet mond, akkor rábírní, hogy szólaljon fel az önbíráskodások és atrocitások ellen; kitudni, milyen politikai tervei vannak Mindszentynek. Az autónál egy ismeretlen papnak mutattak be, aki a soffőr mellett ült, mi hátul foglaltunk helyet és felmentünk a Várba, az Úri-utcába. Várni kellett egy félórát, míg bejutottunk. A körülményeket nem részletezem, mert ezt egy jegyzőkönyvben és egy igen részletes feljegyzésben már elmondtam, mint ahogy az egész tárgyalást is. Mindszentyvel való tárgyalás 3/4 óráig tarthatott. Ennek a felét elfoglalta a papnak Mindszentynek az egyházzal kapcsolatos beszélgetése; a pap azt firtatta, hogy Mindszentynek mi a szándéka az egyházzal, a békepapokkal, általában magát ajánlotta be, előttem világossá lett, hogy az Értelmiség Forradalmi Bizottsága közvetítésével (valami írás volt előtte az Értelmiség Forradalmi Bizottságától, amelyet már előbb eljuttatott Mindszentynek, lehet, hogy délelőtt Mikóval együtt, hogy Ádám tudott-e erről, azt nem tudom), a saját pecsenyéjét sütögeti.

Közülünk csak Ádám beszélt:

- a) tájékoztatta az Értelmiség Forradalmi Bizottságáról egy-két szóval
- b) beszélt az ifjúságról (Mindszenty megjegyzésére)
- c) kérte, hogy szólaljon fel az önbíráskodás ellen
- d) Mindszenty kérdésére válaszolt az önbíráskodás háttéréről. Egy kérdésre énnekem adta át a szót Ádám: „Ki ez a Nagy Imre, az-e, aki 1947-ben belügyminiszter volt?” - Igen - válaszoltam.

Mindszenty politikai céljairól úgyszólván semmit sem tudtunk meg. A szocializmusról „bölcsekedett” - közölte, hogy estére várja a kormány képviselőjét (Tildy, de ő ezt nem közölte) s majd azután formál képet, most tájékozódik. Ezért aznap nem is nyilatkozik a rádióban, mert loyális akar lenni a kormánnyal szemben, bár - és ezt kihangsúlyozta - őt nem a kormány, hanem a nép szabadította ki. Kilátásba helyezte, hogy majd utóbb újra tárgyal az Értelmiség Forradalmi Bizottságával.

A fogadásnak vége volt, titkára többször sürgette. Mikor jöttünk, senki sem volt még ott, mikor kimentünk, már tömeg várakozott a folyosón, lépcsőházban s udvaron.

A Mindszenty-féle fogadás után a lányomat látogattam meg. Vacsorázni a Jogi kari menzára mentem. Más politikai tárgyalásom nem volt, illetve az előző nap kapcsán említett megbeszélés pártügyben, de ebben nem vagyok biztos.

November 1. csütörtök. Szerdától fogva sem én, sem más tagok nem jártak be a Jogi karra, az Értelmiség Forradalmi Bizottságába, csak étkezni s esetleg egy-egy félórásra beszélgetni. Az Értelmiség Forradalmi Bizottságát kitelepítették a rektori hivatalból s valami szűk irodafélét adtak egy tanterem mellett egy-két szobával. Tudomásom szerint sem értekezlet, sem szűkebb megbeszélés nem volt itt mindvégig. Alkalmanként Ádám György közölt valamit, vagy, hívott be valakit. Tömeg még volt ott, főként estefelé, de ez már kicserélődött, egy sereg ismeretlen arc. Megszervezték a gazdasági ügyeket, autók voltak ott szép számmal, étkezni lehetett. Egyébként az egész már keveredni látszott az egyetemmel.

Az Értelmiség Forradalmi Bizottsága tudtommal és részvételemmel a 28-i nyilatkozat óta semmiféle politikai nyilatkozatot nem tett. Az Igazság c. lap kért tőlem csütörtökön délután politikai nyilatkozatot, elutasítottam.

Csütörtökön a délelőtt folyamán Tőkés Ottó telefonált ki, hogy sürgősen menjek a parlamentbe, pártügybe tárgyalásra. Így kerültem be az MSZMP alakuló megbeszélésre, ahol az alapító okmányszöveget beszélték meg és a pártvezetőség névsorát. Jelen voltak Apró Antal, Münnich Ferenc, Szántó Zoltán, Kádár János, Lukács György, Mód Aladár, Haraszti Sándor, Horváth Márton, Kállai Gyula, Donáth Ferenc, Tőkés Ottó, Gyenes Antal. Vita volt afölött, hogy az MSZMP név és szigorúan a munkáspárt jellege-e a helyes vagy esetleg más. Donáth az előbbi mellett foglalt állást, Apró Antal és Lukács György is. Tőkés felvetette egy olyan forradalmi párt tervét, amely az ország lakosságának minden szocialista és demokratikus elemére támaszkodik és jellegében ezt kihangsúlyozza. Lukács úgy érvelt, hogy ez akkor lett volna helyénvaló, ha közben a többi Párt nem alakult volna meg, ha a régi MDP elgondolást tartották volna meg. Az MSZMP-nek most, mint választási pártnak kell fellépnie s azért kell jellegét ilyen formában rögzíteni. Az én megnyilatkozásomra nem került sor.

Az alapító szöveget - úgy tudom Horváth Márton fogalmazását (volt ott még vagy kétféle), korrekciókkal elfogadták.

Az ideiglenes központi vezetőség névsorát, mivel többen kifogásoltuk, hogy kevés benne a munkás,¹⁹ nem tették közzé (az IB névsorán utólag változtattak. Maléter neve nem volt benne akkor, amikor mi tárgyalunk).

Csütörtökön délután benéztem a Jogi karra. Politikai tárgyalás és eféle nem volt.

November 2. péntek. Délfelé bementem a Jogi karra, ebédeltem és autót kértem, utána kimentem a Néprajzi Múzeumba, ottani munkakörülményeket a múzeum dolgozóival megbeszélni, az idő jó részét itt töltöttem. Utána bátyámhoz mentem Újpestre, jövet az autót leadtam, vacsoráztam, hazamentem.

November 3. szombat. A délelőtt folyamán Tőkés Ottó telefonált a lakásomra, hogy menjek be a parlamentbe Halász József szobájába. Ott volt Halász József, Gyenes Antal, Szabó Gergely, később érkeztek Horváth Lajos, Fekete Gyula s talán mások is. Tőkés elmondta, hogy milyen kétségbeesítő zűrzavar van a parlamentben, az országban, a nyakló nélküli pártalakítás mindent szétzilál, valami módon segíteni kellene a helyzeten; olyan szervezet kellene létrehozni, amely felülemelkedik ezen a pártszervezés-pártalakítás okozta zűrzavaron és amely képes egy egységes szocialista-demokratikus politikát képviselni. Úgy gondolja, hogy kormánybiztosokat kellene a megyék élére küldeni és ezeket itt benn a parlamentben egy központi kormánybiztosi szerv fogná egybe. Ezt a tervét kellene javasolni a kormánynak. És ehhez kellene olyan kommunistákat összeszedni, akik ezzel a teljhatalommal kormánybiztosi megbízással működnének. Tőkés tervével általában egyetértettünk s már kezdtünk neveket összeszedni. Akkor jött be Fehér Lajos és Haraszti Sándor azzal, hogy nem tudják, mit csináljanak a h[étfő]i *Népszabadság* számmal, írják e, nem-e? mert a pártvezetők nincsenek a fővárosban. Ez megakasztott bennünket. Ekkor jöttek olyan hírek, hogy a katonai helyzet olyan, hogy a szovjet csapatok felvonulásukat az egész országban befejezték. Tőkés tett olyan megjegyzést, hogy Donáthék egymás között úgy beszélnek, hogy „mehetnek illegalitásba”. Ebből világos volt előttem, hogy Nagy Imréék kormányvezetése a végét járja.

A megbeszélés fel is bomlott.

b) Ebéd után úgy 3 óra tájt benéztem még a volt G[azdasági] F[őtanács] egyik helyiségében a Petőfi kör újraalakulását célzó összejövetelre, előző este az Értelmiség Forradalmi Bizottságában hallottam, hogy ilyen lesz. Itt hosszas huza-vona után összegyűlt vagy 50-80-100 fő. Nem maradtam tovább negyed-fél óránál, mert szereztem egy autót és a leányomhoz készültem.

A Petőfi kör újjáalakítását a volt Petőfi kör-i törzstagok és vezetők szorgalmazták. Elnökölt Jónás Pál, itt láttam Tánczos Gábort, Márkus Istvánt, Gimes Miklóst, Mérei Ferencet, Pataki Ferencet, Nagy Balázst, kisgazdákat B. Rácz Istvánt.

Az elején vita volt, Sánta Ferenc író szóvátette, hogy annakidején, 23. előtti nap, vagy az nap a Petőfi kör a tüntetés ellen volt s csak később korrigálta ezt az álláspontját, quasi a „forradalom” oldaláról bírálta a Petőfi kör-i vezetőség szerepét. Ugyanakkor jellemző, hogy egyértelműen azt javasolta, hogy a Petőfi kör maradjon meg marxista vitakörnek. Tánczos megvédte a Petőfi kör vezetőségét. B. Rácz, Márkus, Mérei, Gimes amellet voltak, hogy a Petőfi kör ne csak marxista, hanem általában demokratikus vitafórum legyen. (Többet nem tudok, mert eljöttem.)

Lányomnál voltam. Vacsoráztam a Jogi karon. Meghallgattam a rádiót. Hazatértem. Már két napja nem jött hozzám aludni senki az Értelmiség Forradalmi Bizottságától.

Kardos László
1957. okt. 15-nov. 3.

1. 1956. november 4-től 8-ig kislányom családjánál tartózkodtam, Sarkadi Kálmánéknál.²⁰ A harcok végeztével hazatértem s részint otthon, részint Kovács Ferencéknél laktam.

Első politikai beszélgetésem, mit fel kell említenem, Gyenes Antallal történt, akivel véletlenül a Lánchíd budai hídfőjénél találkoztam, úgy 9-10-e táján. Ő a pártközpontba tartott Fehér Lajoshoz, én Budára a kislányomhoz. Értékeltek a kialakult helyzetet, Nagy Imréék két politikai lépését, a többpárt rendszer nyakló nélküli bevezetését és a semlegesség kikiáltását súlyos politikai hibának tartottuk, de egyébként az egész október 23-november 4-i eseményeket - mai megítélésünkhöz mérten - helytelenül ítéltük meg és egy sereg kérdésben nem láttunk tisztán, így legalábbis Nagy Imre személyét illetően. Egyébként Gyenestől tudtam meg, hogy Nagy Imréék a jugoszláv követségre menekültek. Gyenes, aki azelőtt pártfunkcionárius volt, még nem tudta, hogy s miként fog alakulni a sorsa. Sokat várt a Fehér Lajossal való találkozástól. Mindezt azért tartottam szükségesnek elmondani, mert e naptól kezdve együtt Gyenessel, úgyszólván minden olyan alkalomkor, amikor mással politikai tárgyalást folytattunk s az ő állásfoglalása, tekintve, hogy az alakuló MSZMP-vel, Fehér Lajossal kapcsolatban volt, később pedig bevonták a párt belső politikai munkájába, rám, gondolkodásomra és cselekedeteimre az időben hatással volt.²¹ Ugyanebben a helyzetben volt Tőkés Ottó is, aki politikai beszélgetéseink nagy részében együtt volt velünk.

2. November 12-e tájt Sós Júliáék lakására mentem. (Itt jegyzem meg, hogy Sósékkal 15 évi ismeretség kötött egybe s időszakonként meg szoktam látogatni őket. Sós Júlia a népi kollégisták barátai közé tartozott: egyaránt barátságban volt Márkus Istvánnal, Gyenes Antallal, Kemény Istvánnal stb.) Értesítést kaptam, a körülményekre már nem emlékszem pontosan, vagy Gyenesen keresztül vagy Sós Júlia útján, menjek el hozzájuk, hogy miért, ezt nem közölték. Odaérkeztemkor beszélgetésben találtam Gyenes Antalt egy gépelt papírral a kezében, Kemény Istvánt, Göncz Árpádot és B. Rácz Istvánt (a két utóbbi jelenléte igen

meglepett, mert azelőtt sohasem láttam Sóséknál, B. Ráczot ismertem, az Értelmiség Forradalmi Bizottságában is fent volt; Göncz Árpád nevét itt tudtam meg, de látni őt is láttam az Értelmiség Forradalmi Bizottságában). Itt volt, be-bejárt Sós Júlia mint aki vendéget lát, és benézett a szomszéd szobából Márkus István, aki valamit írt. Leültem Kemény mellé és kérdeztem, miről van szó. Közölte, hogy megszerezték a Bibó István által írt javaslatot, amely kompromisszumos lehetőséget nyújt a politikai helyzet megoldására a Kádár és a Nagy Imre kormány között és arról beszélgetnek.²² A kompromisszum szót és lehetőséget itt hallottam először (amely aztán vagy 10 napig, a Nagy Imre-ügy lezárásáig foglalkoztatott és befolyásolt engem, Gyenest, Tökést, stb.) Kértem egy példányt, hogy megnézzem, az írógépben láttam egyet. Kemény odaadta. A javaslatnak volt egy bevezetése, valami kiáltványszerű, ezt nem adták oda, nem is kértem, nem is olvastam. A pontokba foglalt részt futottam át, a javaslatot, s közben a Gyenes és Gönczék közötti beszélgetésre is fel-felfigyeltem. Az egészből megmaradt bennem, hogy a javaslat személyi kompromisszumot javasol, fenntartja a demokratikus pártokat és a választásokat csak egy év múlva tartja időszerűnek, addig korlátozza a pártéletet (?). Fenntartja a szovjet csapatok kivonásának lehetőségét, 4 vagy 5 szakaszban, fél-egy éven belül. Az elért forradalmi vívmányok védelmére alkotmányjogi biztosítékot ígér. Kb. ennyire emlékszem. Gyenes Gönczékkel épp az alkotmányos biztosítékokról beszélgettem. (Itt emlékeztettek rá: alkotmánybíróság), majd a mezőgazdasággal kapcsolatban a) paraszti érdekvédelmi szervről, a Parasztszövetségről,²³ továbbá a pártokról. Emlékszem, hogy a lengyelországi helyzet - mint analógia - szóbakerült. Én annyiban kapcsolódtam be, hogy itt-ott kérdezősködtem, vagy közbeszóltam. Közben bejött Márkus - úgy emlékszem, ez már végefelé volt a beszélgetésnek - tárgyalásnak - valaminek a felolvasásába kezdett bele, amit írt vagy írni kezdett, de ez abbamaradt és felvetette, hogy a Bibó-féle javaslatot figyelembevéve esetleg beledolgozni, ki kellene dolgozni, megírni, s ő erre vállalkozik - egy értékelő programot adó kompromisszumos kibontakozási (jobb szót nem találtam) tervet. Ezt tudomásulvettük. A Bibó-féle javaslatra abban állapotok meg (ezt tudatosan írtam így, mert rám ebből, de az előbbiből sem hárult semmi kötelezettség), hogy a kisgazdák is, Gyenes is megérdeklődni a maga pártkapcsolatai útján, mi a vélemény a tervezetről. Arról, hogy akár a Bibó-féle javaslattal, akár a Márkus-féle vállalkozással mi legyen? Megbeszélés, sokszorosítás, terjesztés, egyáltalán egy ilyen kompromisszum hogyan realizálódjék vagy mozdíttassék elő: nem határozott a társaság, a pártpolitikai véleményektől tette függővé. Arról, hogy egy más alkalomkor is találkozunk, szó volt, de - úgy emlékszem - ebbe konkrétan nem egyeztünk meg. (A Bibó-tervezet előzményeiről és körülményeiről itt a Rendőrségen tájékoztattak, az elmondottakon kívül másról nem volt tudomásom.) A tervezetről és a beszélgetésről csak annyit, hogy a kompromisszum lehetősége számomra akkor szimpatikus és valamiképpen reális volt (függetlenül a Bibó-tervezet konkrétumaitól, amelyre akkor akár egészében, akár részleteiben sem igent, sem nemet nem tudtam mondani, hisz nem elemeztem, sem akkor, sem azóta), mert a harcok utáni zűrzavarban nem láttam szilárdnak és elégségesnek a Kádár kormány és az MSZMP politikai tömegbázisát, nem beszélve arról, hogy akkor szimpátiám egy jó részével Nagy Imréék mellett állottam még. De ezt a vélekedést, ha úgy tetszik illúziót, táplálták bennem magának a kormánynak, Kádár Jánosnak első nyilatkozata: az események fele-fele értékelése, a Nagy Imrére vonatkozó nyilatkozata, a pártokról mondott véleménye és a pontokba szedett kormányprogram. De ezt elősegítette Gyenes vélekedése is, főként közlése. Gyenes Antal 2-3 nappal azután, még a Kemény lakásban tartott megbeszélés előtt közölte, hogy megmutatta a tervezetet Fehér Lajosnak, aki elolvasta, s aki két kisebb korrekciós megjegyzésen kívül (az egyikre emlékszem: köztársaság helyett népköztársaság megjelölést javasolt) tárgyalásra (!) megfelelőnek tartja.

(Megjegyzem még, hogy a Bibó-féle tervezetből példányt nem kaptam és nem is volt birtokomban sem. A beszélgetés végén Sós Júliához fordultam és kértem tőle, azt mondta, csak annyit gépeltek, amennyien jöttem előtt ott voltak, nem tud adni. Majd valakitől visszakéri s odaadja. 4-5 nappal azután náluk voltam, ismét kértem, ismét nem tudott adni. Egyébként a Bibó-féle javaslat kérdése számomra és előttem utóbb sem jött elő. A Kemény-féle tárgyaláson ez így már fel se merült. Ott egy általunk előkészítendő eredeti elaborátum tervéről volt szó.)

3. Egy pár napra a Sós-féle lakáson tartott beszélgetés után - talán 15-16 - Kemény közölte, menjek el hozzájuk, Gyenesék is ott lesznek, megbeszélés dolgában. Úgy látszik, Kemény hívott mindenkit, de mindenki késve érkezett, mi pestiek legkésőbb, Herpai a végére érkezett. Jelen voltak: Kemény István, Márkus István, Gyenes Antal, Tökés Ottó, Herpai Sándor, Józsa Péter és én. Márkusnak és Keménynek írott jegyzetei voltak, sőt, úgy tűnt, hogy Márkussal már annak előtte tárgyalhattak. Márkusnak egy félig írt füzetet. Ők ketten kezdték a beszélgetést. Márkus közölte, hogy ő ugyan teleírt egy fél füzetet, de amire vállalkozott, azt nem tudja és nem tudta megcsinálni, felolvasni sem óhajtja. Nevezetesen, hogy ő egy értékelő, programot adó kompromisszumos kibontakozási tervet készítsen. Hanem meg kellene osztani a feladatokat. Ő vállalná (Keménnyel együtt) hogy az október 23-i, november 4-i eseményeknek előzményeivel együtt egy történeti-politikai értékelését készíti el, de ezt is csak főbb téziseiben. Javaslatot kellene készíteni a jogi, az alkotmánnyal kapcsolatos kérdésekre és fel kellene vázolni a gazdasági fejlődés teendőinek programját. Ez utóbbiak felett kezdődött a beszélgetés. Gyenes javasolta, hogy a jogi kérdésekre Tökés készítsen tervezetet, ő a gazdasági program megszerkesztését vállalja. (Tökésre, úgy vélem, azért esett a választás, mert a jogász-közig[azgatás]os, alkotmánnyal szakszerűen foglalkozott. Többször elmondta nekem is [hogy itt, Keményéknél is, erre nem emlékszem] azt az elképzelését, hogy hogyan lehetne a demokratikus pártok működését lehetővé tenni és ugyanakkor a szocialista építés elért és megvalósítandó vívmányait alkotmányosan biztosítani. A parlamenten kívül ill. felett egy másik Ház létesítését, valamiféle „termelők tanácsát” [!?!], a munkástanácsok, paraszti érdekképviselőtekből, esetleg értelmiségi érdekképviselőtekből is.) Tökés vállalta, Gyenes akkor engem külön megkért, hogy segítek Tökésnek (amit én nem értettem, mert inkább a gazdasági terv kapcsán kulturális kérdések tervezésére vállalkoztam volna), amit megígértem. Kemény - úgy emlékszem - a kulturális programra vállalkozott, Márkusnak segítséget ígért. Herpai az októberi események katonai értékelésére vállalkozott. Józsa mi jutott, nem emlékszem. Gyenes egyébként elmondta, hogy a gazdasági programmal kapcsolatban ő a [MTA] Közgazdasági Intézet munkatársaival dolgozik együtt (amiről én is meggyőződhettem, akkor egy alkalomkor - e beszélgetés előtt vagy után - elkísértem őt az Intézetbe és ott rövidesen szót váltott Fekete Ferencsel és Szabó Kálmánnal). A többi tervezet-félét is ilyen kollektív munkának képzelte el, egyébként ő úgy beszélt előttünk az egész elaborátumról, mint amelyre konkrét, a kibontakozáshoz szükség van s amely a pártban folyó hasonló munkával van legalább is párhuzamos kapcsolatban. Arról, hogy egy ilyen elkészült elaborátum hogyan realizálódik (és itt a kompromisszumos elaborátumról van szó), arról nem volt szó, nem volt kialakult képünk. (A kihallgatáson Bodrogi őrnagy erőltette, s akkor úgy magyaráztam *utólag* elgondolva: hogy amennyiben a Kádár-kormány és Nagy Imréék között a megegyezés konkrétan megtörténik, mi ezzel a kész elaborátummal járulunk hozzá a megegyezéshez. De ezt, mint említettem, akkor mi, én mindenesetre nem gondoltam végig.) A tervből egyébként nem lett semmi, legalább is, ami engem illetett. Tökéssel ez ügyben össze se jöttünk s ő maga sem foglalkozott vele. Márkust itt láttam utoljára. Itt már a letartóztatásom után mutatta Bodrogi őrnagy valami írását, amely a Bibó-féle terv alapján készült, s itt mutatták meg Herpai írását is. Gyenes mezőgazdasági tervezetéről nem tudok, illetve Fehér

Lajos közölte a SZÖVOSZ-ban, hogy Friss István vezetésével dolgoznak a gazdasági programon a Közgazdasági Intézetben, nyilván ugyanazok a munkatársak, akikkel Gyenes is dolgozott.

A Kemény-lakáson történt megbeszélés után közölte velem Gyenes, hogy felhívta őt Horváth Lajos és közölte, kérte őt, hogy másnap a SZÖVOSZ-ban Mészáros Sándornál több idősebb győrfysta jön össze beszélgetésre, jöjjön el ő is és szóljon nekem is. Gyenes aggodalmát fejezte ki, mint mondta, az „ilyen Horváth-féle összejövetelek” iránt (Várkert Kioszk!²⁴), én mondtam, hogy ne menjünk el. Azt válaszolta, hogy már megígérte, nem vonja vissza, menjünk el. Megbeszéltük, hogy másnap az Írószövetségben találkozunk és onnan megyünk a SZÖVOSZ-ba. (Az Írószövetségbe tájékozódás végett mentünk. Gyenes előbb érkezett. Épp elnökségi ülés kezdődött, nem időzhettünk. Annyit tudtunk meg, hogy az Írószövetség igyekszik megszabadulni attól a gondtól, hogy társadalmi központ legyen, ahová mindenki tanácsért szalad. A Kádár kormánnyal kapcsolatban megoszlottak a vélemények, a többség továbbra is ellenzékinek mutatkozott, de voltak olyan enyhe megnyilatkozások is, mint Veres Péteré: nincs értelme az erőlködésnek, egy népet nem szabad behajszolni a pusztulásba!)

A SZÖVOSZ-ban összegyűltek Mészáros szobájában vagy 20-an, mind idősebb Győrfysták, főként Horváth Lajosék társasága, a Közgazdaságtudományi Intézet dolgozói: Horváth Lajos, Horváth István, Kelemen Zoltán, Komló László, Filip Sándor, Fazekas Béla, Szakál Pál, Oláh Pál (?), Gyenes Antal, Tőkés Ottó, Mészáros Sándor, Fekete Ferenc és mások, a végén jött Tóth Benedek és Barla-Szabó Ödön. Én rövidesen elmondtam, mit tapasztaltunk az írónál, hogy Horváth Lajos és Horváth István a tárgyra tért: mi legyen a magatartásunk az új politikai helyzetben? Summázva azt fejezte ki, hogy a helyes magatartás a passzív rezisztencia, a politikától való tartózkodás, a győrfysták pedig tartsák meg egymás között az alkalmyszerű, laza baráti kötelekeiket. (E mögött nyilván a pártba való belépés vagy nem belépés kérdése húzódott, de ezt nem fejezték ki.) Hozzászólás kezdődött: Fekete Ferenc a konszolidáció mellett szólalt fel; ilyen jellegűek voltak Gyenes és az én megjegyzéseim is. Kezdték volna többen is hozzászólni, amikor a beszélgetés megszakadt. Ugyanis Barló-Szabó Ödön érkezett meg és közölte, hogy mindjárt jön Fehér Lajos, aki szeretne a társasággal beszélni. Erre felborult a rend, Horváthék vonakodtak Fehérrel tárgyalásba kezdeni. Közben telefonon Fehér közölte, hogy csak másnap délelőtt ér rá. Megállapodtunk, akkor ugyanitt, másnap találkozunk. A politikai beszélgetést nem folytattuk, itt egy páran eljöttünk, mások még maradtak.

5. Másnap ismét megjelentünk a SZÖVOSZ-ban. Horváthék nem jöttek el, mindössze Kelemen Zoltán, Komló László és Fekete Ferenc, kívülük Mészáros Sándor, Gyenes Antal, Tőkés Ottó, Tóth Benedek, s talán még 1-2 fő. S természetesen Fehér Lajos. Fehér konkrét segítségért jött, előbb a *Népszabadság* dolgában s csakúgy a kormányprogram gazdasági program kidolgozásához kért segítséget. Elmondtam, hogy Friss István vezetésével a pártban dolgozik egy gazdasági bizottság s az támogatást várta; Fekete, Gyenes, Tőkés igenelt, én is, azonban olyan formában, hogy ilyen gazdasági programterv készül, s amint kész van, azt fel lehet használni. Kelemenék eléggé tartózkodtak. Fehér közben - kérésre - informálta a társaságot. Felmerültek: a Nagy Imréekkel való kapcsolatok, pártok kérdése, munkástanácsok, nemzetőrség, stb. Mészáros a szövetkezetek kérdésében tárgyalt! Ennek a megbeszélésnek tudtommal semmi különlegesebb eredménye nem lett.

6. A megbeszélés végén közöltem Tőkés Ottóval, hogy Herpai telefonált, hogy ő is meg én is menjünk fel délután Józsaékhoz, nagyon szeretne velünk beszélni. A SZÖVOSZ-ból jövet fel is mentünk. Ott találtuk rajta kívül Ádám Györgyöt, Gimes Miklóst, Józsa Péter, egy hosszúbajuszos férfit,²⁵ akinek a nevére nem emlékszem, azelőtt nem ismertem. Lehet, hogy estefelé Gyenes is átjött, de ebben nem vagyok biztos. (Arról a két beszélgetésről, ami itt zajlott, Gimes személyével kapcsolatosan részletes jegyzőkönyvi vallomást tettem, de feljegyzés is készült, itt most nem ismétlem.)

7. A következő közlésem Gyenes és Tőkés személyével kapcsolatos. A SZÖVOSZ-ból jöttem elfele, amikor találkoztam Kemény Istvánnal. (A SZÖVOSZ-szal kapcsolatban megjegyzem, hogy az említett két alkalmon kívül egy-két ízben felmentem Mészáros Sándorhoz telefonálni, beszélgetni. Egyébként tudom, hogy itt akarták a Nemzeti Segély központot átmenetileg létesíteni. Itt láttam egy ízben Pataki Ferencet, Kemény István és Sándor András író is. Ők beszéltek a Nemzeti Segélyről. Egyébként nem volt kapcsolatom ezzel az ügyvel.) Keményre visszatérve - Kemény igen sietett. Megkérdeztem tőle hová siet, azt válaszolta, hogy Gyenessel és Tökéssel akar találkozni s fél, hogy már nem találja ott őket. Kérdeztem, hogy hol vannak? én is szívesen beszélnék velük. És elsietett velem a Pannónia-utcába, egy Gubi [Miklós] nevű orvos lakásába (ennek a feleségét ismertem felületesen, annak idején a Kultuszminisztériumban dolgozott) ahol ott találtuk Gyenest, Tökést, a Gubi-házaspárt, egy Gyikics vagy Dikics nevezetű jugoszláv követségi tisztviselővel beszélgetve. Ezt a jugoszlávot én ismertem a Petőfi kör tavaszi jugoszláv estjéről. A beszélgetést azonban csak erőltetve lehetett beszélgetésnek nevezni, mert a jugoszláv annyira rosszul beszélt és értett magyarul - szerben kívül meg úgy látszott más nyelven nem beszélt - hogy azalatt a 1/4 óra alatt, míg ott voltunk, alig lehetett valamit is kihámozni. Nagy Imrééről volt szó, s azt közölte Gyenessel (vele tárgyalt), hogy aznap este (akkor volt!) megegyezés szerint hazatérnek lakásaikba. Gyenes még próbált informálódni, de nem nagy eredményre jutott: a jugoszláv nemigen értette meg a kérdéseit, válaszolni még kevésbé tudott. Gyenessel, Tökéssel együtt jöttem el, Gyenes méltatlankodott: „ilyen hülyeséget! Összehoznak valakivel s nem tudok vele szót érteni”. - A találkozás előzményeiről és körülményeiről nincs tudomásom.

8. Nagy Imrécék Romániába való távozásával számomra és számunkra (Gyenes, Tőkés) véget-értek a politikai beszélgetések (kb. 10 nap!). Egyrészt világossá vált előttem, hogy a kormány a maga részéről egyenlőre lezárta - ilyen formában - a Nagy Imre-kérdést. Másrészt ugyan-ezzel kapcsolatban felmerült bennem s nemcsak bennem, vajjon nem fognak-e felelősségre vonni bennünket az októberi eseményekben kifejtett szerepünkért s általában ellenzéki magatartásunkért? (A pártellenzék kifejezés ebben az időben vált ismeretessé és használatossá előttem, addig - előző politikai szerepemet nem értékeltem én nem tekintettem pártellenzéki magatartásnak, legalább is nem volt bennem tudatos.) Akkortájt (november utolsó hetében) mindenféle vad hírek jártak letartóztatásokról és a várható megtorlásokról és bennem is felébredt a félelem s bár akkor egyáltalán nem éreztem magam felelősnek az eseményekért, mégis egyre inkább úrrá lett bennem a félsz s az általános tömeghatásra bennem is felmerült a menekülés gondolata. Ma már magam számára is csak magyarázni tudom, de megérteni nemigen azt a lelkiállapotot, de tény, hogy akkor hatása alatt voltam. Így történt hogy megkértem Boros Marietta kollégámat, aki akkortájt jött haza Csehszlovákiából egyhónapos kutatóútjáról és Győrbe készült, nézzen be Győrben Kéri Józsefhez vagy Szigethy Attilához, és kérdezze meg, tudnának-e segítséget nyújtani nekem abban az esetben, ha arra kerülne sor, hogy elhagyni készülnék az országot. Tudtommal ők erre választ nem adtak, de éppen Pestre

készültek, ahol találkoztak velem. (Kérivel kapcsolatban felvett jegyzőkönyvben erről részletesen szóltam.) Itt elismételtem nekik aggodalmaimat, amiben ők is osztoztak, konkrét segítséget nem ígértek, de abban megállapodtunk, hogy amennyiben netalán sor kerülne a dologra, keressem meg őket Győrben és akkor ők megkeresik a segítség módját. Megjegyzem, hogy a segítség lehetőségét kifejezetten Szigethy Attila ígérte.

Itt kell tegyek említést Lengyel Alfonz személyéről, aki - hogy úgy mondjam - véletlenül került bele életünkbe ebben az időben s „akaratlanul” is beárnyékolta sorsomat. (Lengyel Alfonzról jegyzőkönyvet és feljegyzést készítettek vallomásom alapján. Itt röviden csak a lényegről szólok.) Lengyel munkatársam volt az egykori Kultuszminisztériumban, 1949-50-ben. A Grösz-ügyben 8 évre ítélték. 1956 nyarán szabadult. 1956 szeptemberében a Néprajzi Múzeumba helyezték ideiglenesen. Kapcsolatom vele, mint a múltban is, most is munkatársi kapcsolat volt. Rehabilitálását kérte, okmányait is láttam. Októberi szerepléséről nem tudok, tudtommal beteg volt. Illetőleg novemberben annyi említést tett előttem, hogy az események alatt gröszista társaival összejött. November végén, december első napjaiban egy ízben említést tett arról, fél attól, hogy mint volt horthysta katonatisztet és feltételesen szabadlábon lévő visszaviszik a börtönbe, súlyos szívasztmás és ezért készül elhagyni az országot. Sajnos, ekkor tettem előtte azt a kijelentést, lehet, hogy nekem is ezt az utat kell választanom. Így történt, hogy a nyakamba akaszkodott és unszolt, hogy menjünk együtt, akkor is, amikor kb. 1 hét múlva (Fehér L[ajos] és Somogyi M[iklós]sal történt beszélgetés, de az én lehiggadásom után is) nekem már eszem ágában sem volt elhagyni hazámat. Hogy megszabaduljak tőle és aggodalmaskodásaitól, írtam meg kérésére azt a pár sort Győrbe Kéri Józsefhez és Szigethy Attilához, melyben szállást és eligazítást kértem számára. - Ki kell jelentenem, hogy Lengyel Alfonzhoz nem kötöttem sem baráti sem politikai kötelek s eltávozása (kb. december 10. Táján) óta semminemű kapcsolatban nem voltam vele, baráti körét nem ismertem és azokkal semminemű kapcsolat nem kötött össze.

Lengyel Alfonz egy véletlen megjegyzéséből tudott a nálam lévő Nagy Imre kéziratáról, de ezt nem ismerte, politikai értékét is csak megjegyzéséből feltételezte.²⁶

9. Említést kell tennem két politikai beszélgetésről, amely számomra - ebben az időben igen lényeges volt. Mind a kettő 1956 december első felében történt.

Gyenes Antalt kerestem meg vagy 6-7-e táján. Akkoriban készült a párt hivatalosan állást foglalni az októberi eseményeket illetően. Engem nagyon gyötört sorsom bizonytalansága. Ezt megbeszélni mentem Gyeneshez. Röviddel utánam érkezett Mód Aladár, aki említést tett Gyenesnek arról, hogy egy értékelést, elemzést készített az októberi-novemberi eseményekről és azt átadta Biszku elvtársnak véleményezés végett, egyébként kifejezte azt a vágyát, hogy szeretné mielőbb ismerni a párt állásfoglalását, mert neki magának is megvannak a saját gondolatai, de az általa vezetett TTIT ügye is megkívánja a világosanlátást. Azt javasolta, hogy keressék meg Fehér Lajost az ügyben. Engem is magukkal vittek. A Fehér Lajossal való tárgyalás igen értékes volt számomra. Ekkor hallottam - hogy úgy mondjam - „hivatalosan” az október-novemberi események értékelését, vita formájában, Fehér és Mód között. Mód akkor még az ismert álláspontját fejtette ki: vagyis október 23. forradalom volt és utóbb az ellenforradalomná vált. Fehér csak valami „demokratikus nemzeti tömegmozgalom” (?) kifejezésben formulázta a kezdetet, de általában ellenforradalomnak értékelte az egészet.²⁷ Fehér a Nagy Imre ügyről úgy nyilatkozott, hogy az nincs végleg lezárva, amin én azt értettem, hogy a párt a Romániában lévőkkel még tárgyalni óhajt. Fehér Lajos határozottan eloszlatta azt a félelmünket, amelyet Gyenes és én vetettünk fel, hogy „az októberi események miatt a volt pártellenzéken verik el a port”.

Ez alkalommal közölte Gyenes velem, hogy Somogyi Miklós üzeni, hogy sürgősen keressem meg, már több ízben keresett november folyamán. Somogyit felhívtam és egy-két nap múlva megkerestem. Vagy két óra hosszat beszélt velem, illetve beszélgetett. A véleményemre volt kíváncsi az eseményeket illetően. (Megjegyzem, ez mind a párt hivatalos állásfoglalása előtt történt.) A végén (ahogy kifejezte magát), „nagyjában-egészében” egyetért velem, de egy lényeges ponton korrigált, nevezetesen a kapitalista-imperialista intervenció vonatkozásában, amelyet én elhanyagoltam és főként csak a belső társadalmi fejlődésből elemeztem ki az október 23-át kiváltó okokat.²⁸ Jellemző, hogy áprilisban nálajártamkor korrigálta egy másik, december eleji megjegyzésemet: nevezetesen, hogy a kiváltó okok között szerepeltek azok a „törvényszerű” hibák, amelyek a szocialista táboron belül nemzetközi vonatkozásban megjelentek. Sok egyéb részlet megbeszélésén kívül közölte, hogy folytatni szeretné a beszélgetést és számít arra, hogy én is támogatom az ő munkájukat (a pártét). „Ha mellénk állsz, nagyon sokat tudsz segíteni, ha közömbös maradsz, az nem lesz jó, ha tartózkodol, sajnálni fogjuk” - Ez a beszélgetés és a megnyilatkozó bizalom teljesen talpra állított. Egy hét múlva újra folytattuk a beszélgetést, de akkor Somogyinak sürgősen el kellett menni (a párt által rendezendő tüntetést szervezte²⁹) s abban állapotunk meg - tekintve, hogy én kórházba és szanatóriumba készültem - hogy felépülésem után jelentkezem és akkor konkrétan megbeszéljük az én feladataimat és munkámat. (Somogyi Miklós az ifjúság és az értelmiség nevelése ügyében várt tőlem segítő munkát.) Január közepén még egy hozzá írt lapon jeleztem, hogy most jövök ki a szanatóriumból és készülök hozzá. (Sajnos, minden másképp történt.)

10. Fehér Lajossal és Somogyi Miklóssal folytatott beszélgetést, közvetlen követően üzenetet kaptam Ádám Györgytől (vagy Józsa Péteren vagy Kovács Tiboron keresztül) hogy beszélni óhajt velem. Így találkoztam vele (korábban úgy emlékeztem, hogy esetleg nálam) Kovács Tibor mérnök lakásán. Itt - elvonulva a háziaktól - megjegyezve, hogy nem bízik a Kádár kormány konszolidálásában (négy szemközt) megkérdezte, mi a véleményem egy valamilyen illegális góc létesítéséről, amely legális és illegális munkát végezne (nem fejtette ki, de világos volt, hogy valamilyen Nagy Imre-féle vonal érdekében) és, hogy részt vennék-e a góc munkájában? Első ösztönös reagálásom belsőleg az ijedtség volt, hogy ez a kérdés velem kapcsolatban felmerült. Válaszolni meg azt válaszoltam, hogy bár egy és másban fenntartásaim vannak a kormánnyal kapcsolatban, de én ilyen góc munkájában nem veszek részt és az egészet helytelennek tartom. Ádám próbált még kapacitálni s végülis, mivel közöltem vele, hogy kórházba megyek, azt jegyezte meg, hogy a kórházi vizsgálat után (kb. egy hét, 10 nap) ismét megkeres. Én tudatosan kerültem azóta Ádámot, s kb. négy hónapig nem találkoztam vele, csak úgy április elején véletlenül - úgy mellékesen (!) szükségét érezte hogy megmondja, hogy „az akkori dolog kútba esett, nem volt értelme”.

11. December folyamán (talán közepén) Kutrucz Gizella hívott fel telefonon és szemrehányást téve, hogy már mennyiszert kerestek, kérte, hogy menjek el hozzájuk. Elmentem, ahol nagyon meleg baráti és családi szívélyességgel fogadtak, maguknál tartottak éjszakára is. Az estét beszélgetéssel töltöttük, ezen jelen volt egy Márkus (talán) László nevű újságíró is. A beszélgetés témája: a lezajlott októberi és novemberi események. Kutrucz és Balogh személyemre kiélezve kezdtek elemezni, felhánytorgatni (!) a történeteket, nevezetesen a Kutrucz nálam tett látogatását, a györffyisták viselkedését, egyre inkább kiszélesítve a problémát s úgy fogalmazva, hogy az egész ellenforradalmi felkelésért a népi kollégisták és én személyemben vagyok felelős. Ezek után Kutrucz a következő esetet mondta el, hogy „ő jelen volt azon a beszélgetésen a felkelés után 2-3 nappal (!) ahol Hegedüs András és Kádár János jelenlétében

egy ELTE tanársegéd, aki oda bejött a pártközpontba (Kutrucz ezúttal azt állította, hogy tudja az illető nevét, de nem mondja meg) és elmondta, hogy ő tagja egy diákbizottságnak, amelynek szerepe és kapcsolata van a felkeléssel, s hogy ő azért jött be, mert nem ért egyet az egésszel, a vérontással s hogy ők nem ezt akarták. Közölte továbbá ez a tanársegéd, hogy ennek a bizottságnak én tagja (egy másik Kutrucz-variáció szerint „elnöke, vezetője”) vagyok. - Kutrucz közlése igen megdöbbentett, mert én a diákokkal és a diákbizottsággal semminemű kapcsolatban nem voltam. És megjegyeztem, hogy vagy tréfál, vagy félremagyaráz valamit, vagy valamilyen provokációnak esett áldozatul. És részletesen elmondtam október 23-a előtti szerepemet és gondolkodásomat, a Tóth Ede-féle esetet, a jugoszláv kultúrattaséval való találkozásomat és annak a megjegyzését, a 23-i éjszakát, 24-ét, 25-ét és 26-i pártközponti tárgyalást a diákbizottsággal és az írókkal. Felvettem, hogy nem az utóbbit magyarázza-e félre? Bizonytalanul megjegyezte, hogy nem tud róla és kissé megzavarodott. Én ismételtlen faggattam, hogy mondja meg az illető nevét - hogy azonosítani tudjak - de nem mondta meg. Egyébként akkor úgy vettem észre, hogy magyarázatomat tudomásulvették. Más témára tértünk, az ő mostani helyzetükre a MSZMP-vel kapcsolatban. Igen mély sértődöttség volt bennük, kijelentették, hogy ők nem politizálnak többet, bár a pártba belépnek. Balogh E[lemér] valami értelmiségi ügyben elhangzott párnyilatkozatot emlegetett, amelyről neki az volt a véleménye, hogy az MSZMP értelmiségi politikája hibás. Mindezt azért jegyzem meg, mert ugyanakkor Balogh aktívan bekapcsolódott a pártszervező munkába. Éppen ezért utóbb úgy kellett a velük való kapcsolatot és véleményüket értékelnem, hogy nem voltak őszinték.

12. Az itt most megvilágításra kerülő probléma (disszidálási szándékom körülményei és indokai) számomra egyike a legnehezebbeknek. Elintézhetném röviden azzal, hogy a letartóztatástól való félelmem váltotta ki, minthogy ez így igaz is, mert ma úgy utólag számomra is hihetetlen, hogy bizonyos tényezőknek, mint szöbeszédeknek, befolyásuk volt érzéseimre és cselekedeteimre.

Azzal kezdem, hogy december közepétől semmi szándékom nem volt hazámat elhagyni, mint ahogy eredetileg sem vonzott kifelé semmi sem, hisz mindenem megvolt itthon, ami a tevékeny alkotó élethez szükséges, s nem voltak külföldi politikai ambícióim sem, mint ahogy a kíváncsiság sem gyakorolt rám hatást, hiszen annakelőtte eleget voltam külföldön és nyugaton, többek között ezért sem. A kórházban és szanatóriumban³⁰ tanulmányoztam az MSZMP állásfoglalását, a kínai párt értékelését és a kormány gazdasági-társadalmi programját s az volt a szándékom, hogy hazatérve megkeresem Somogyi Miklóst, belépek a pártba s általában résztveszek a konszolidálásban. (Szándékoztam ezt tenni, mindannak ellenére, hogy még sokmindennel nem tudtam egyetérteni s hogy sok szempontból a politikai passzivitás és tartózkodás is kísértett.) Hogy ez mind nem úgy történt, ahogy akartam, illetőleg már csak későn, az természetesen az én gyengeségemen múltott, amelyet különösen fokoztak az akkori körülmények.

Már a kórházban eljutott hozzám az a szöbeszéd, vaskosabb formában, amiről a Balogh házaspár tett említést szerepemet illetően az események előidézésében. Karácsonytájt szanatóriumba menet Jóboru Magdától hallottam, hogy „azt mondják, te és ti csináltátok az egészet”. Még a szanatóriumi tartózkodásom idején közölték velem, hogy távollétemben lakásomat kiutalták azzal, hogy nem vagyok az országban. Alighogy ezt hivatalosan elintéztem, mások önkényesen feltörték a lakásomat s beköltöztek, hozzátartozóim csak karhatalommal tudták szabaddá tenni. Ezt követően egész január hóban - lakásom miatt zaklattak, holott mentesítve volt és a hó közepén emiatt kénytelen voltam szanatóriumi tartózkodásomat megszakítani és hazajönni. Ekkor a *Népszabadságban* cikket írtak, amelyben név szerint és cím szerint felhívták a rendőrség figyelmét ellenem, mint aki hónapokat üdül (!) távol a lakásától.

Még január közepén névtelen levelet kaptam a szanatóriumban, amelyben hivatali munkámat rágalmazták meg és ellenforradalmárnak titulálva, - megfenyegettek. Az aláírás helyén ez állt: „a magyar ifjúság, amely önt gyűlöli”. Ugyanezen aláírással feljelentettek az V. kerületi rendőrkapitányságon állítólag disszidálási szándékom miatt.

Mindezek a kétségtelenül tudatosan személyem ellen irányuló mesterkedések felkeltették nyugtalanságomat, úgy éreztem, hogy ártani akarnak nekem.

Január második felében a népművelési minisztériumban egy értekezlet után a múzeumi illetékes főosztályvezető - Korek József - behívott magához és két munkatárs jelenlétében (Nagy Sándor és Lakatos László) közölte velem, hogy az értekezlet során Mihályfi Ernő hívatta és ügyemben érdeklődött, amelynek kapcsán megtudta tőlem, hogy szó van arról, hogy az állásomból elbocsátanak, de arról is, hogy rövidesen letartóztatnak. Ezt követően egy másik minisztériumi munkatárs (Némethy Endre) a néprajzi előadó közölte velem, hogy Mihályfi Ernő utasításba adta, hogy amelyik főigazgató nem lép be a pártba, azt ki kell rúgni állásából, engem és Pogány Ö. Gábort név szerint említette. Mindezek fennállásáról tájékoztatott jóval később Mester Erzsébet, a VIII. kerületi MSZMP értelmiségi szervezője, akinek - a velem való tárgyalása során a pártba való belépésemmel kapcsolatban - említettem a fenti közléseket és aki egy más ügy kapcsán Mihályfinak ezt szövegelt. Mihályfi előtte megerősítette a fentieket.

Ezt követően telefonon keresett Kutrucz Gizella és elhívott magához és közölte, hogy a politikai rendőrség két nyomozója járt nála és utánam, Tökés után, népi kollégisták után informálódtak és szerepüket puhatolták az októberi események alatt. Közléseiből kitűnt, hogy letartóztatásom várható. Elismételte ugyanakkor az említett ELTE tanársegéd közlését is (ezúttal kérdésemre azt válaszolta, hogy a nevére nem emlékszik) személyére és szerepemre vonatkozóan. - Mihályfi és Kutrucz közlései igen megdöbbentettek és nyugtalanságomat félelemmé fokozták, megingott az a bizalmam, amely december közepe óta kialakult bennem s amely alapja lett volna, hogy kialakult szándékomat valóra váltsam. Ehhez hozzájárult, hogy híre járt, a Györffy kollégistákat letartóztatják. (Ez a hír annyira hatott, hogy Tökés személyesen kérdezte meg Mátyás ezredest erről, aki cáfolta; én ezt csak utóbb tudtam meg.) Ismerőseim és barátaim körében többen kerestek meg hasonló hírekkel, sőt konkrét esetekkel. Ezek a körülmények egészen megzavarták józan tájékozódásomat és válságot idéztek elő bennem. Jóllehet ezidőtájt meg voltam győződve arról, hogy ha tárgyilagosan vizsgálják meg szerepemet az októberi ellenforradalmi eseményeket illetően, akkor, ha felelősségemet fel is vetnék, de nem marasztalnának el. Azonban - megvallom - én akkor és még hosszú időn keresztül nem bíztam a politikai rendőrség tárgyilagosságában, meg voltam győződve - a Kutrucz-féle hírforrásokra támaszkodva - hogy valamit konstruálnak ellenem és a népi kollégisták ellen. Mégis próbálkoztam, hogy egyenesbe billentsem a dolgom. Megkerestem Tökést, akit magát is legmarcangolóbb kételyek között találtam; felvetette, hogy keressük meg Gyenes Antallal együtt Kádár elvtársat és őszintén tárjuk fel a mi magunk problémáit. Elmentem Gyenes Antalhoz és közöltem vele, hogy áll a helyzetem s többek között Kutruczék híresztelését. (Kutrucz férje, Balogh E. vidéki pártmunkája során, nyílt gyűléseken Gyenest és engem, a népi kollégistákat tette felelőssé az eseményekért. Ezt akkor is hallottam, április folyamán pedig egy fültanú, Kovács Gyula közölte velem.) Gyenes ahelyett, hogy meg tudott volna nyugtatni, közölte, hogy Kutrucz Gizella az egész pártközpontot telehíresztelt hasonlókkal, olyannyira, hogy Fehér Lajos is hitelt adott nekik s akit alig tudotta meggyőzni az ellenkezőjéről. Kádár Jánossal való beszélgetést felvettem előtte, de különösebben nem reagált rá. Gyenessel való beszélgetés után teljesen elvesztettem a fejem, nem mertem már Somogyi Miklóshoz sem elmenni, és úgy láttam, el kell hagynom az országot. Ehhez járult az is, hogy más oldalról tartottam az olyanféle kísérletek megismétlődésétől, mint amilyen az

Ádám György volt. Így történt aztán, hogy február elején útlevelet akartam szerezni, hogy időlegesen vagy hosszabb időre elhagyjam az országot. Szerencsémre ez nem sikerült, úgyszintén másfelé való próbálkozásom sem (amint azt a jegyzőkönyvekben elmondottam). Válságom és félelmem azonban - váltakozva, erősödve-gyengülve - egészen március második feléig tartott, de nyomai úgyszólván egészen letartóztatásomig. (A februári letartóztatások az értelmiség körében, vidéki tapasztalataim a karhatalom egyes túlkapásairól, Révai József cikke a *Népszabadságban*³¹ stb., mind tényezők voltak abban, hogy egyensúlyomat hosszú ideig nem nyertem vissza, sőt helyzetemet súlyosbítottam a Nagy Imre-féle kézirat külföldre küldésével.)

A Nagy Imre-féle kézirat sorsával kapcsolatban szólnom kell Újhegyi Gyulával és Göncz Árpáddal való kapcsolatomról. Mindkettőről igen keveset tudok. Újhegyi Gyulát még 1944 előtről ismerem. Úgy emlékszem, hogy keresztneve ekkor Lóránd volt, vezetéknévére sem emlékszem pontosan. Közgazdász volt, Gyenes Antal, Sipos Gyula, Horváth Lajos évfolyamtársa és barátja. Az akkori mozgalom amolyan csendes szimpatizánsa lehetett, de közelebbről nincs tudomásom. Lehet, hogy a Györffy kollégiummal a felszabadulás után is tartott kapcsolatot. Én úgyszólván egy évtizedig nem tudtam róla. Valóságban 1956 nyarán láttam - úgy emlékszem - Nagy Imre születésnapján. Beszélni vele ekkor két ízben beszéltem. Elsőbb, amikor elhívott a Közgazdaságtudományi Egyetem agrárgazdasági tanszékére, ahol, mint tanársegéd működött s átadta a Nagy Imre által nekem küldött Ipartervezethez írt előszót és egy pár sor írást Nagy Imrétől. Ekkor mutatta meg Nagy Imre más írásait, tanulmányait. Úgy tűnt az írások kapcsán nékem, hogy gyakori és szoros kapcsolata van Nagy Imrével, oda jár ki, ismeri véleményét és megjegyzéseit, számára információt visz stb. Úgy tűnt, hogy ő gondozza a Nagy Imre-írásokat.

Göncz Árpádot látni 1956 októberében láttam egy vagy két ízben, először az Értelmiség Forradalmi Bizottságában, arra nem emlékszem, bemutatták-e vagy sem. Jónás Pál és Kiss Sándor társaságában volt. Nevére sem emlékeztem. Ismét november 10. körül Sós Júlia lakásán a Bibó-féle tervezettel kapcsolatos beszélgetésen. Politikai gondolkodásáról lényegében ekkor szereztem benyomást. Gyenessel tárgyalt hosszabban. Különösen a Parasztszövetség, mint a parasztság érdekvédelmi szervezete érdekelte, annak a szervezésébe szeretett volna bekapcsolódni. Úgy tudom, hogy erről Gyenessel másutt, más alkalommal is tárgyalt. A továbbiak során én itt a Sós családnál találkoztam vele vagy háromszor, négyszer, minden alkalommal a család többi vendégeinek társaságában - aránylag rövid ideig. Külön vele csak az ismeretes Nagy Imre kézirat kiküldése kapcsán találkoztam és tárgyaltam. (Jegyzőkönyv!) Szilveszterkor este feleségével a Sós-család társaságában együtt volt velünk. Egy alkalommal Sós Júlia üzenetére a lakásukon is voltam. Sós Juliát kerestem, aki egy lapot hagyott hátra, hogy Gönczéknel van, menjek érte. Így kerültem oda, kb. 3/4 órát beszélgettünk vele vendégei jelenlétében. Egyebet csak a Sós család révén tudok róla alkalom szerint: hogy állítólag Kovács Béla titkára volt; egyszer említést tett, hogy le volt tartóztatva, de, hogy hol és miért, nem tudom; Sósék említették, hogy bejár az indiai követségre és ott ismeretsége van. Foglalkozása agronómus, ebben az utcában volt a hivatala, ahol Sósék laktak, azért járt be hozzájuk gyakran. Kiss Sándorral és a többi kisgazdával való tényleges kapcsolatairól nem tudok. Elöttem feltűnt igen szorgalmas modorával, élénk intelligenciájával; Gyenes és én irántam igen nagyfokú rokonszenvet mutatott, amelyet utólag sem tudok indokolni. Nekem benyomásaim alapján jó véleményem alakult ki róla, ezt igen nagy mértékben befolyásolta a Sós családnak róla való igen pozitív értékelése.

Szólnom kell végezetül az MSZMP-vel való kapcsolatomról, a pártba való belépésemről. Szándékomról már szoltam. Még január végén hívott fel Mester Erzsébet, a VIII. kerületi értelmiségi szervezőtitkára a múzeumi pártszervezet megalakítása miatt. Vele tárgyaltam több

ízben - mind a magam belépése, mind pedig a múzeumi pártszervezet megalakítása miatt. Ezek során közöltem vele a bennem akkor uralkodó problémákat, hogy szereplésem miatt tartok a felelősségrevonástól, említettem neki Mihályfi szándékát, amelyről ő is meggyőződött, de egyben interveniált nála érdekemben a VIII. kerületi pártbizottság nevében. Márciusban megkezdjük a helyi pártszervezet megszervezését, a kerület többször tárgyalt a múzeum dolgozóival. A magam belépésével kapcsolatosan ekkor Mester előtt ismételt felvettem problémámat és azt, hogy nyíltan szeretném tisztázni az én szerepemet és felelősségemet az októberi események kapcsán, mert még a látszatát is el akarom kerülni annak, hogy engem a pártba felelősségem elleplezése visz be. Felvettem előtte Somogyi Miklóst s helyeselte, hogy megkeressem és mondjak el mindent neki, ami engem nyom. Somogyit felhívtam és megegyeztünk az időben, amelyet ő időközben kénytelen volt későbbre tenni. Közben nem lehetett várni a múzeumi pártszervezet megalakulásával s így a Somogyival való beszélgetésem előtt alakultunk meg tíz taggal s kértem én is az átigazolásomat.

Somogyi Miklóst megkerestem, közöltem vele, hogy beléptem a pártba és elmondtam, hogyan is gondolkodom, amivel ő egyetértett és rögtön felvetette, hogy nem elég a pártba való belépés, számít más komoly munkámra is. Ekkor kezdtem elsorolni a magam problémáit, amelyet sajnos nem tudtam folytatni. Somogyiért értejtettek, mennie kellett. Egy más alkalmat beszéltünk meg, beszélgetésünk folytatására, amire már nem kerülhetett sor, mert közben letartóztattak.

Kardos László
1957. okt.15-nov. 3.

Új Magyar Központi Levéltár
V. 150.002. kötet 263-336. 1.

Mellette ugyanez Kardos László kézírásával,
ceruzával franciakockás papíron.

Jegyzetek

1. Vö.: Harcos évek üzenete. Hasznosítani kell a NÉKOSZ mozgalom jó tapasztalatait. *Szabad Nép*, 1956. június 10. (Népi kollégisták találkozója a Kossuth Klubban)
2. A Petőfi kör pártbírálata dátuma: 1956. június 30.
3. Erdei Ferenc a Dózsa György (közgazdász) Népi Kollégium találkozásán vett részt.
4. A beszéd szövegét a periratok között nem találtam meg. Félő, hogy megsemmisítésre került.
5. Tőkés Ottót, Rajk László személyi titkárát a Rajk-per kapcsán letartóztatták és elítélték.
6. Vö.: Hollós Ervin: A DISZ megújulásáért. *Szabad Nép*, 1956. október 11. (Az írók ifjúsági memorandumáról. Önkritika. A DISZ Országos Kollégiumi Tanácsának megalakításáról.)
7. Kónya cikkét nem találtam. Sótér István: A kollégiumokról. *Szabad Nép*, 1956. július 22. (Az Eötvös Kollégium és a Györfly István Kollégium tradícióinak felhasználásáról)
8. -r.gy: A kollégiumi nevelésről. *Új Hang*, 1956. július.
9. Az értekezlet jegyzőkönyvét I. Kardos László pere, 150.002/2-c. kötet, 35-65. 1. Vö.: Horváth István: A kollégiumi mozgalomért. *Hazafias Népfőrt*, 1956. október.
10. Október 23-a a helyes dátum.
11. A távirat ma is megvan. Szövege: „DISZ Központi Vezetősége október 23-án délután 2 órakor tartja kibővített ülését melyre az elvtársat meghívjuk. Napirend a DISZ helyzete és feladatai. Kérjük az ülésen vegyen részt. KV iroda.”
12. Ma: Andrassy út.
13. Ma: Kronenbourg Sörbár, Marx tér 8.
14. Ma: Szikra mozi, Erzsébet krt. 120.
15. Széll Sándor volt. Feltételezem: a nevet el akarta hallgatni.
16. Teljes néven: Ságvári, Ágnes, Edit, Gyöngyi
17. Vö.: Ságvári Ágnes emlékeivel. „Ács irodahelyiségeiben fogadta Nagy Imre a különböző delegációkat. Járt ott Grósz József is. Kardos László - különböző ifjúsági csoportokat alakító, egy új mozgalmi központ igényével szerveződő - tartózkodási helyéről is ide futottak be a hírek.” (Ságvári Ágnes: Mert nem hallgathatok. Egy jóhából való pártmunkás emlékei. Bp. 1989. 94. 1.)
18. Vö. Gömöri György és Hegedüs András emlékeivel. „Tizenegy óra körül az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság kibővített ülést tartott az egyik előadóteremben, ahol először is Pozsár beszámolt a Nagy Imrével folytatott beszélgetésről, az »Öreg« nyilvánvalóan nem azt csinálja, amit szeretne, nagyon vigyáznak rá az Akadémia utcában, de barátai és hívei sürgetik, menjen ki az utcára, nézze meg, milyen a helyzet. Egyébként másnapra új kormány alakítását ígértek, amelyben Nagy Imrének már számos híve benn lesz, állítólag a népi kollégista múltjáról ismert Kardos László lesz az új oktatásügyi miniszter.” (Gömöri György: A forradalom sodrában. *Magyar Füzetek*, Párizs, 17. sz. 53. 1.) - „A második, október 26-án alakuló Nagy Imre-kormány azonban már jelentősen különbözik a korábbitól. E körül folyt a vita. Valamilyen oknál fogva az volt a véleményem, hogy Lukács György jobb lenne népművelésügyi miniszternek, mint a Nagy Imre által javasolt Kardos László. Lehet, hogy személyes ellenszenvem vezérelt a javaslat megtételére. Nagy Imre azt mondta: »Jó, akkor legyen Lukács«, de hozzátette, hogy mindenképpen kellene egy Györfly-kollégista is a Minisztertanácsba.” (Hegedüs András: Élet egy eszme árnyékában. Bp. 1989. 309. 1.)
19. Éppen Kardos László javaslatára hozták be a KB-be Somogy Miklóst.

20. Helyesen: Csulak Ervinnek a Király utca 102. számú házban lévő lakásán. Csulak Ervin és felesége, Sallós Piroska népi kollégista volt. Mivel a férj 56 októberében kisebb szerepet vállalt, a harcok múltával a házaspár Bécsbe disszidált. Ez a lakás igen közel volt Sarkadi Kálmánék Alsóerdő sor 10. számú házban lévő lakásához, így Kardos László a nap jó részét ott töltötte. Feltételezem: Kardos László a nyomozati időben nem akart külföldön élő barátaira hivatkozni.
21. Gyenes Antal az MSZMP KB tagja volt. Az 1957. június 22-i KB ülésről Ságvári Ágnes a következőket írta: „Ez volt az a nevezetes ülés, amelyről a hivatalos verzió úgy szólt, hogy Gyenes Antal és Kőből József felmentésüket kérték a KB tagságuk alól. Sőt, a kiszivárgott hírek szerint azért, mivel nem értettek egyet Nagy Imre megítélésével.” (Ságvári Ágnes: id. mű 207. 1.)
22. Bibó István: „Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására” és „Expozé a magyarországi helyzetről” c. írásairól van szó.
23. A Parasztszövetség a Kisgazdapárt paraszti vezetőinek kezdeményezésére létrejött, a kormánypárt németellenes irányzata által is túrt és támogatott agrárérdekvédelmi szervezet 1941-1947 között. Ma újra szerveződik. Az MSZMP KB 1957. december 28-i ülésén Gáspár Sándor a Parasztszövetségről a következőképpen vélekedett: „A parasztszövetség falun az lenne, ami a forradalmi bizottság a városban. Legyünk résen az ellenforradalmi betörés ellen.” (Ságvári Ágnes: id. mű 178. 1.)
24. A Várkert Kioszkban találkozott 1956 nyarán-őszén a Györffy-kollégisták egy csoportja.
25. Feltehetően Gimes Miklós sógora: Magos Gábor.
26. Lengyel Alfonz, mint a Rákosi-korban üldözött ember iránt Kardos László rokonszenvet érzett. Barátai sorába soha nem tartozott. Lengyel Alfonz Kéri József, akkori megyei főügyész segítségével lépte át a magyar határt. Bécsből még 1956. decemberi keltezéssel levelet írt Kardos Lászlónak, amelyben kérte Nagy Imre kéziratát. A levelet az elhárítás feltehetően elfogta, mert Kardos Lászlóhoz soha nem érkezett meg. Néhány nappal Kardos László letartóztatása után került a kezembe. Egy nyomozótiszt jelent meg váratlanul a lakásunkon és érdeklődött Lengyel Alfonz felől. A kezembe adta a levelet és kérdezte: tudok-e az ügyről. Tagadó válaszom után eltávozott. A levelet a periratok között nem találtam meg.
27. „Az ellenforradalmi események okairól” c. decemberi párthatározatot 3 napos KB-ülés előzte meg. Fehér Lajos az ülésen a következőket mondta: „Alapjában ellenforradalomról szólni túlságosan sommás, és el is tér a régi értékeléstől, ez visszacsúszást jelent és a tüntetésben részt vett százezer jóindulatú embert eltaszítaná.” (Ságvári Ágnes: id. mű 164. 1.)
28. Vö. „Az ellenforradalmi események okairól” c. decemberi párthatározattal. Ez a határozat 4 pontban foglalta össze 56 okait. 1. A Rákosi-Gerő-klikk bűneiben, 2. a pártellenzék felelősségében, 3. a hazai kapitalista-feudális restaurációs erőkből, 4. az imperializmus bomlasztó tevékenységében.
29. Kardos László itt az 1956. november 23-i tüntetést említi.
30. Kardos László 1956 decemberében a III. sz. Belklinikán feküdt gyomorpanaszokkal, 1957 januárjában a Kékes-tetőre került utókezelésre.
31. Révai József: Eszmei tisztaságot! *Népszabadság*, 1957. március 7. (A cikk az MSZMP KB hivatalos álláspontjánál merevebb nézeteket képviselt.)

Tánczos Gábor tanúvallomása 1957. szeptember 9.

Kérdés: Tegyen vallomást Kardos Lászlóval való megismerkedésének körülményeiről!

Felelet: 1947 őszén kerültem a Györffy kollégiumba, ahol Kardos László volt az igazgató. Lényegében ez idő óta ismerem Kardos Lászlót, bár ezt megelőzően is találkoztam már vele, de semmiféle kapcsolat nem volt közöttünk. 1948 tavaszán a Györffy kollégium megszűnt, így én is elkerültem onnan. Ettől kezdve 1956 tavaszáig lényegében semmiféle kapcsolat nem volt közöttünk, mindössze az történt, ha valahol véletlenül összetalálkoztunk, néhány szót váltottunk egymással. (...)

Kérdés: Beszéljen arról, hogy 1956 tavaszától hogyan mélyült el a kettejük közt lévő kapcsolat!

Felelet: Amikor én a Petőfi kör vezetését átvettem, a DISZ által készített célkitűzésekben szerepelt, hogy a volt MADISZ-MEFESZ-NÉKOSZ-Diákszövetség aktívait és vezetőit vonjuk be a Petőfi kör munkájába. Ennek értelmében a Petőfi kör rendezett találkozót a volt MEFESZ-NÉKOSZ-Diákszövetség aktívái, illetve vezetői számára. Ennek alapján kerültem kapcsolatba Kardos Lászlóval. Nem tudom most pontosan megmondani, hogy történt a kapcsolatfelvétel, de úgy emlékszem, hogy telefonon hívtam őt fel és meghívtam az egyetemi mozgalom tagjainak, aktivistáinak találkozájára. Ez 1956 elején, illetve tavaszán volt.

Kérdés: Kardosnak milyen szerepe volt az említett találkozó megszervezésében?

Felelet: Kardosnak ebben semmiféle szerepe nem volt, amikor én meghívtam őt, nem is tudott arról. Ez a találkozó megrendezése már régen tervbe volt véve a Petőfi kör részéről.

Kérdés: Kardos mit csinált ezen a találkozón?

Felelet: Kardos a találkozón résztvett, ott beszéltem is vele, de említésre méltó esemény ott nem történt.

Kérdés: Milyen szerepe volt Kardosnak a Petőfi körben rendezett NÉKOSZ találkozó megszervezésében?

Felelet: Emlékezetem szerint 1956 májusában jelent meg a DISZ KV-nak egy határozata, mely többek között felvetette, hogy az ifjúsági munkában hasznosítani kellene a NÉKOSZ tapasztalatait is. Ezt követően a DISZ vezetőinek javaslatára létrejött egy bizottság (Hollós Ervin, Gosztonyi János, Mód Aladár, Jóboru Magda, Kardos László, Gyenes Antal, Tökés Ottó és én), amely megbeszélte, hogy a Petőfi körben megrendezik a NÉKOSZ találkozót. Tehát Kardos Lászlónak mint a bizottság tagjának volt szerepe a NÉKOSZ találkozó megrendezésében. Az ötlet tehát nem tőle indult ki, hanem a DISZ vezetőitől, a találkozó megrendezésében, szervezésében Kardos mint bizottsági tag tevékenykedett. Szükséges megemlíteni, hogy a NÉKOSZ találkozóra meghívtak névsorát a bizottság megbízásából - Kardos, Gyenes és én állítottuk össze. A szempont az volt, hogy a régi budapesti egyetemi kollégiumok vezetőit és legaktívabb tagjait hívjuk meg. Ennek alapján kb. 300 személyt hívtunk meg a találkozóra. A NÉKOSZ találkozó a Kossuth Clubban került megrendezésre. Bevezetőt Hollós Ervin mondott, s néhány mondatot Veres Péter is mondott. Ezután lényegében kötetlen szórakozás volt (zene, ének, verselés, stb.). Egy említésre méltó dolog történt, ugyanis Benjámín László elszavalta saját versét „Harasztit Sándorhoz”. A versben Benjámín saját önvádját mondta el, mint aki résztvett azon a taggyűlésen, ahol Harasztit letartóztatása után megbélyegezték. Benjámín verse nagy tetszést aratott a résztvevők között.

Kérdés: Ezen a találkozón milyen formában merült fel a NÉKOSZ rehabilitálásának követelése, s ebben mi volt Kardos szerepe?

Felelet: Hollós Ervin bevezető beszédében kifejtette, hogy a NÉKOSZ-nak komoly érdemei voltak, a hibáival együtt kommunista mozgalom volt. Ez az egész találkozó a NÉKOSZ eszmei rehabilitálásának jegyében zajlott le. Én Kardossal itt nem beszéltem, tehát tevékenységét sem ismerem. Az biztos, hogy Kardos ezen a találkozón központi személyiség volt, nagyon sok emberrel beszélt.

Kérdés: Hol ülésezett az említett bizottság?

Felelet: Emlékezetem szerint az említett bizottság mindössze egyszer tartott ülést a Kossuth Clubban, amikor is elhatároztuk, hogy megrendezzük a NÉKOSZ találkozót.

Kérdés: Mi jellemezte a NÉKOSZ találkozót, s utána hogyan értékelték ezt Önök?

Felelet: Mint mondtam, a NÉKOSZ találkozó a NÉKOSZ eszmei rehabilitálásának jegyében zajlott le. Éppen ezért mi nagyon pozitívan értékeltük ezt a találkozót, elképzelésünk volt, hogy az egyetemi diákszallókban a NÉKOSZ kollégiumokhoz hasonló mozgalmi élet alakuljon ki. Kardos számára ez különösen örömdetes volt, s ő különösen nagyra értékelte ezt a találkozót és az ott kialakult hangulatot.

Kérdés: A NÉKOSZ-szal kapcsolatban milyen megbeszélésen vett még részt Ön. illetve Kardos?

Felelet: A NÉKOSZ találkozót követően, a DISZ illetékes szervei javaslatára a DISZ országos székházában megbeszélésre jöttek össze volt NÉKOSZ-isták és DISZ vezetők. A megbeszélésen a következők vettek részt: Hollós Ervin, Gosztanyi János, Nagy Tibor; Kardos László, Gyenes Antal, Tökés Ottó, én és még néhányan, akik nevére nem emlékszem. Ezen a megbeszélésen összefoglalva a következőkről volt szó: a jelenlegi diákszallók egy részében hogyan lehetne a népi kollégiumok értékes vonásait feléleszteni. Perspektivikus elgondolások a következők voltak: a DISZ-ben felelőst állítanak be, aki intézi ezeket a dolgokat. Szakpedagógusok közreműködésével részletes elvi anyagot kell összeállítani, a DISZ illetékesei tárgyalásokat fognak kezdeni az Oktatásügyi Minisztériummal. Emlékezetem szerint Kardos és Gyenes azt fejtegették, hogy a Györffy és Eötvös kollégiumi mozgalom helyes módszereit, formáit figyelembe kell venni és a jövőben alkalmazni kell. Ezzel kapcsolatban jegyzem meg, hogy ezen belül Kardosnak milyen konkrét megbízást adtak, arra nem emlékszem. Rémlik azonban, hogy Kardost és Gyenest kérték elsősorban, hogy nyújtson a DISZ-nek segítséget.

Kérdés: Milyen szerepe volt Kardos Lászlónak a kollégiumi találkozók megszervezésében?

Felelet: Az említett NÉKOSZ találkozón a régi kollégisták egymás közötti beszélgetéseiben sorra felvetődött, hogy jó lenne egyes kollégiumonként külön-külön is találkozókat rendezni. Ilyen találkozók létre is jöttek, tudomásom szerint ezek nagyrészen Kardos László is résztvett, aki mint annakidején a NÉKOSZ legismertebb vezetője, jelentős szerepet játszott ezeken a találkozókon. Hogy konkrétan milyen szervező, irányító munkát folytatott ezzel kapcsolatban Kardos, azt nem tudom.

Kérdés: Ön hány találkozón vett részt, milyen hangulat, légkör volt az összejöveteleken?

Felelet: Résztvettem a Dózsa-kollégisták, Györffy-kollégisták, Petőfi-kollégisták, Szabó Dezső-kollégisták által rendezett találkozókban. Az összejöveteleken általában nem volt program, a kötetlen szórakozás jellemezte a találkozókat. Ugyanakkor a beszélgetések és az elhangzott felköszöntések nyilvánvalóvá tették, hogy olyanok jöttek össze nagyszámban, akik

politikai tekintetben egy nevezőn voltak. Ilyen értelemben beszélhetünk ezen összejövetelek politikai hangulatáról. Ezt a politikai hangulatot az jellemezte, hogy a résztvevők nagyon lelkesedtek a NÉKOSZ rehabilitálásáért és általában szimpatizáltak azzal a politikai irányvonallal, ami abban az időben az írók, újságírók, Petőfi kör működését jellemezte. A Györffy kollégisták összejöveteleén például a résztvevő Nagy Imre mellett ovációval tüntettek. Ezzel kapcsolatban mondom el, hogy ezen az összejöveteleén Kardos László mondott megnyitó beszédet. Beszédében fejtegette, hogy a „györffysták” megállták az életben a helyüket, nincs miért szégyenkezniök.

Kérdés: Nagy Imrét ki hívta meg a találkozóra?

Felelet: Minden valószínűség szerint Kardos László és Gyenes Antal.

Kérdés: Tegyen vallomást az ún. „nagy népi kollégiumi találkozó”-ról és ezen belül Kardos szerepéről!

Felelet: Az előző kérdéssel kapcsolatban el kell mondjam még, hogy a „györffysták” összejöveteleén beszélt Szalai Béla akkori Pol[itikai] Biz[ottsági] tag is, kijelentései miatt a résztvevők lehurrogták, sőt olyan közbeszólások is voltak, hogy „Szalai mondjon le”. Lényegében botrányba fulladt a beszéde. Rátérve az ún. „nagy népi kollégiumi találkozóra”, elmondom, hogy az ötlet Kardos-Gyenes-Hollós Ervin közti megbeszélésen merült fel. A NÉKOSZ 10 éves évfordulóján nagyszabású találkozót akartunk rendezni. Ezzel kapcsolatban a DISZ-ben folytak is megbeszélések, Kardos ezeken résztvett, sőt már bizonyos előkészítő munkák is folytak. Először úgy volt, hogy 1956 nyarán lesz a találkozó megrendezve, azonban a párt részéről ebbe nem mentek bele, tekintettel az akkori politikai helyzetre. Javasolták, hogy öszre halasszuk el, azonban az októberben kitört ellenforradalom miatt végül is elmaradt ez a nagyszabású NÉKOSZ találkozó. Ezzel kapcsolatban még azt is tudom, hogy Kardos tagja volt az előkészítő bizottságnak, többször tárgyalt erről a dolgról a DISZ-ben és elkezdte összeállítani a meghívandók névsorát.

Kérdés: Adataink szerint ön 1956-ban több ízben beszélt Kardossal. Tegyen vallomást Kardos politikai nézeteiről!

Felelet: 1956 tavaszától én valóban többször beszéltem Kardossal, így elég jól megismertem az ő politikai nézeteit, állásfoglalásait. Megtudtam, hogy a fő politikai kérdésekben azonos állásponton vagyunk. Közös beszélgetéseink kezdetben főleg a NÉKOSZ-ra vonatkoztak, közösen az volt az álláspontunk, hogy a NÉKOSZ lényegében pozitívan értékelendő, ha voltak is egyes hibái. A NÉKOSZ sommás elítélését a szektarianizmusnak tulajdonítottuk. Elítélő véleményünk volt a régi pártvezetés egy részéről, őket nem tartottuk alkalmasnak a vezetésre. Véleményünk az volt, hogy meg kell változtatni a pártvezetést, az ún. „szektás” vezetők helyébe újak kerüljenek. Lelkesedtünk a XX. kongresszus határozataiért, és olyan következtetéseket vontunk le abból, hogy ez nagymértékben igazolja a Nagy Imre féle politikai irányvonalat. Szükségnek láttuk - és küzdöttünk is azért -, hogy Nagy Imrét rehabilitálják és bevonják a felső vezetésbe. Kardos László teljes egészében egyetértett a Petőfi kör politikai vonalával, amelynek lényege volt az ún. „antisztálinizmus”, valamint a pártvezetés egy része elleni támadás, az általunk szektás vezetőknek tartottak eltávolítása, Nagy Imre személyének népszerűsítése és nézetei propagálása - és annak tevékenységével. Kardos nagy örömmel üdvözölte az ott kialakult vita légkört és „bíráló hangot”. Rendkívül szimpatizált Nagy Imréhez közelálló írók tevékenységével és cikkeivel. Lelkesen beszélt Jugoszláviáról, abban látta a követendő példát.

Kérdés: Milyen szerepe volt Kardosnak a Petőfi kör munkájában?

Felelet: Kardos Lászlónak közvetlen szerepe volt a Petőfi kör által rendezett NÉKOSZ találkozó megszervezésében. Mint mondtam, Kardos előttem többször is kifejezésre juttatta, hogy teljes egészében egyetért a Petőfi kör politikai vonalával és tevékenységével. Azonban Kardos közvetlenül nem folyt bele a kör munkájába, illetve semmi funkciója ott nem volt. A Petőfi kör néhány vitáján ott volt, fel nem szólalt. Ehhez a kérdéshez tartozik azonban, hogy én a vizsgált időszakban többször beszéltem Kardossal, elemeztük a kör munkáját, ismertettem vele a további terveinket. Konkrétan nem tudom most meghatározni, hogy mikor, miről beszélgettünk, de általában leszögezhetem, hogy az ő helyeslő véleménye és értékelése rám ösztönzőleg hatott és mindennemű észrevételét és tanácsát igen komolyan vettem és alkalmaztam azokat a további munkában. Ezzel kapcsolatban mondom el, hogy az említett időszakban többször is voltam Kardos lakásán, ahol beszélgettünk a kör munkájáról, az egyes vitákat értékeltük, ismertettem vele további terveinket. Az tény, hogy a Petőfi körben sor került a NÉKOSZ találkozóra, hogy ezen Kardos mint ismert „nékoszista” résztvett, valamint az, hogy Kardos lelkesen helyeselte a kör tevékenységét, mindez természetesen komoly hatással volt más olyan régi „nékoszistákra”, akik előtt Kardos komoly tekintély volt. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy sok régi „nékoszista” sűrűn eljárt a Petőfi körbe és helyeselte annak tevékenységét.

Kérdés: Résztvett-e Kardos vagy adott Önnek segítséget a kör vitatervének elkészítésében?

Felelet: Nem. Tervekről, ötletekről beszélgettünk egymással - s Kardos véleménye, megjegyzése befolyásoltak engem -, de az írásos terv elkészítésében Kardosnak semmiféle szerepe nem volt.

Kérdés: Milyen anyagot adott át Ön Kardosnak a Petőfi körben?

Felelet: 1956 nyarán én adtam át a Petőfi körben Kardosnak az 1953. júniusi Nagy Imre-féle beszéd gépelt példányát. Ezt a beszédet Nagy Imre a KV előtt tartotta. Hogy Kardos mit csinált ezzel az anyaggal, azt nem tudom, nem beszélünk többet erről. Más ilyen jellegű anyagot nem adtam Kardosnak. (...)

Kérdés: Tegyen vallomást arról, hogy milyen kapcsolat volt Kardos és a Nagy Imre-Losonczy féle csoport között!

Felelet: Ezt konkrétan nem tudom. Mint már mondtam, Kardos rendkívüli módon lelkesedett Nagy Imréért, Losonczyról és Donáthról nagyon jó véleménnyel volt, de a konkrét kapcsolatukat nem ismerem.

Kérdés: Kik tartoztak Kardos baráti köréhez?

Felelet: Erre kimerítő választ nem tudok adni, mert viszonylag rövid ideig tartott az érintkezésünk, másrészt én magam nem tartoztam Kardos legbensőbb baráti köréhez. Két kört tudok megnevezni. Az egyik körhöz tartoztak a néprajzi dolgokkal foglalkozók, a másik körhöz tartoztak a volt „nékoszista” munkatársai és tanítványai. Így érintkezésben volt Gyenes Antallal, Tőkés Ottóval, Márkus Istvánnal, Rajk Júliával, Győrffy Sándorral. Persze rajtuk kívül még igen kiterjedt széleskörű kapcsolatai voltak Kardosnak másfelé is, de neveket nem tudok felsorolni.

Kérdés: Tegyen vallomást a Kardos lakásán tartott összejövetelről, amely 1956. október 22-én volt!

Felelet: 1956. október 22-én Losonczy Géza, Kardos László, Gyenes Antal, Tőkés Ottó, Márkus István és én megbeszélésre jöttünk össze Kardos lakásán. Megbeszélésünk célja az volt, hogy döntést hozzunk abban a kérdésben, hogy milyen álláspontot foglaljunk el a DISZ azon javaslatára, hogy legyünk a DISZ KV, illetve IB tagjai. Ugyanis az illetékes DISZ

vezetők felajánlották nekünk a KV, illetve IB tagságot. A megbeszélésen azt a döntést hoztuk, hogy a KV tagságot egyöntetűen, feltétel nélkül vállaljuk. Ugyanakkor úgy döntöttünk, hogy Kardos, Gyenes és Tőkés Ottó az IB tagságot csak az esetben vállalják el, ha Tőkés Ottót megbízzák az első titkári funkcióval. Vagyis megegyeztünk abban, hogy a KV ülésen az említettek ahhoz a feltételhez kötik az IB tagság vállalását, hogy Tőkés Ottó legyen a DISZ első titkára. Ez közös döntés volt részünkről. A megbeszélésen felvetődött, hogy Kardos László másnap a DISZ illetékeseinek javasolni fogja, hogy engem is vegyenek be az IB-be. Felmerült még az is, hogy Losonczy Géza legyen a DISZ elnöke, vagy esetleg más címen vállaljon még funkciót. Ebben emlékezetem szerint megállapodás nem történt. Az október 23-án közbejött események miatt a fent elmondott dolgok nem váltak valóra.

Kérdés: Milyen céllal vállalták volna Önök, hogy a DISZ felső vezetésébe funkciót töltsenek be?

Felelet: A fenti megbeszélésünkön kapcsolatban határozott megállapodás nem született. Természetesen nyilvánvaló, hogy a DISZ vezetésében is mi a magunk részéről - ha erre sor került volna - olyan magatartást tanúsítottunk volna, mint amilyen az addigi általános politikai magatartásunk volt.

Kérdés: Kardos a fenti megbeszélés előtt kivel és miről tárgyalt a Pártközpontban?

Felelet: Kardos László a megbeszélésünk előtt Orbán Lászlóval tárgyalt a Pártközpontban. A kettejük közötti tárgyalásról csak annyit tudok, hogy az egyetemen történt jelenségekről beszélgettek és nem egészen konkrét módon felvetődött, hogy az ifjúság valamelyik napon a lengyelekkel való szolidaritásuk kifejezésére tüntetést szervez. Mást erről nem tudok.

Kérdés: Milyen szerepe volt Kardosnak a tüntetés előkészítésében?

Felelet: Ezt nem tudom. Az említett megbeszélésünk után én eltávoztam Kardos lakásáról és vele csak akkor találkoztam ismét, amikor bent volt a Pártközpontban, vagyis 25-e után.

Kérdés: Tegyen vallomást az október 25-e utáni találkozásukról!

Felelet: Október 26-án Kardos László bejött a Pártközpontba - az írók és egyetemisták társaságában - tárgyalást folytatni vezető emberekkel. A tárgyaláson az írók és egyetemisták azon törekedtek és az volt a követelésük, hogy a kormány minősítse az eseményeket „demokratikus tömegmozgalomnak, követelték a szovjet csapatok kivonását és hogy a kormány egyezzen meg a fegyveres felkelőkkel és a mozgalmakban résztvevőkkel”. Ezen a megbeszélésen az írók és egyetemisták elítélték az olyan törekvéseket, amelyek a felkelés fegyveres erővel történő szétzúzására irányultak. Most értékelve az írók és egyetemisták kifejtéseit, meg lehet állapítani, hogy az volt a céljuk, hogy kapitulálás legyen a kormány részéről. A tárgyaláson a vezetők részéről ott volt Nagy Imre, Losonczy Géza, talán Donáth Ferenc is, Kiss Károly, Köböl József és Hollós Ervin.

Kérdés: Hogyan került Kardos a fenti küldöttségbe, neki milyen szerepe volt a tárgyaláson?

Felelet: Azt nem tudom, hogy Kardos milyen címen jött a küldöttséggel. Emlékezetem szerint a tárgyaláson ő nem beszélt, azonban a küldöttség követelései, értékelésével Kardos is teljes egészében egyetértett. A tárgyalás után Kardos is eltávozott a küldöttséggel, személyesen legközelebb október 28-án, az „Értelmiség Forradalmi Bizottságában” találkoztam vele. (...)

Kérdés: Milyen szerepe volt Kardosnak a pesti és budai egyetemi központok összefogásában?

Felelet: Ezt nem tudom. Kardos és az egyetemisták kapcsolatáról csak azt tudom, hogy október 26-án együtt jött be az írókkal és egyetemistákkal tárgyalni a kormány és pártvezetőkhez.

Kérdés: Milyen szerepe volt Kardosnak az „Értelmiség Forradalmi Bizottságában”?

Felelet: Kardos László egyik alapító tagja volt az „Értelmiség Forradalmi Bizottságának”. A bizottság felhívásának elkészítésében Kardos úgy vett részt, mint a többiek: az írók által megfogalmazott felhívást elfogadta és aláírta. Meg kell mondjam, hogy Kardos aránylag keveset volt a bizottságban, konkrét részletes tevékenységét nem ismertem.

Kérdés: Mi volt Kardos szerepe az információs bizottság létrehozásában, az összegyűjtött anyagokat mire használták fel?

Felelet: Én arról tudok, hogy volt egy információs szolgálat, amelynek feladata volt a rádió-hírek rögzítése. Ez nemcsak a magyar rádió híreire vonatkozott, hanem az összes külföldről sugárzott magyarnyelvű hírekre. Így többek közt rögzítette ez a szolgálat a „Szabad Európa” és más nyugati adók híreit is. A beérkezett híreket tudomásul vettük. Hogy Kardosnak ezzel a munkával kapcsolatban milyen teendője volt, azt nem tudom.

Kérdés: Milyen kapcsolata volt az „ÉFB”-nek fegyveres csoportokhoz?

Felelet: Rendszeres kapcsolatunk fegyveres csoportokhoz nem volt. Egyszer keresett fel bennünket a Dudás-féle különítmény, tárgyalunk is velük, azonban semmiféle megegyezés nem született, mert Dudást kalandornak tartottuk.

Kérdés: Részletezze ezt a tárgyalást, s ebben Kardos szerepét!

Felelet: Október 25-én (sic!) Dudás és néhány embere felkereste a bizottságot tárgyalás céljából. A tárgyaláson résztvettek: Losonczy Géza, Donáth Ferenc, Ádám György, Markos György, Kardos László, Márkus István és én. A tárgyaláson főleg Losonczy beszélt, úgy emlékszem, hogy Kardos egyáltalán nem beszélt ott. Dudásék kifejtették, hogy fegyvereseik vannak, a harcot nem adják fel, Nemzeti Bizottmányt alapítottak, választásokat követelnek ENSZ megfigyelőkkel. Losonczy és a bizottság többi tagja nem egyezett meg Dudással, őt kalandornak tartották. Dudás kifejezte még, hogy Nagy Imrével is fog tárgyalni.

Kérdés: Az „ÉFB” részéről ki tárgyalta Mindszentyvel?

Felelet: Ádám György kereste fel Mindszentyt, és megkérte őt, hogy szólítsa fel a papokat arra, hogy emeljék fel szavukat az atrocitások, gyilkolások ellen. Erről többet nem tudok mondani, mert Ádám csak ennyit említett nekem. Hogy milyen választ adott Mindszenty, azt sem tudom.

Tánczos Gábor vallomása

Részlet a tárgyalási jegyzőkönyvből

Kardost és Márkust a NÉKOSZ-ból ismerem. A NÉKOSZ rehabilitálását egy vonatkozásban ismerem alaposan, mégpedig a Petőfi körrel való összefüggését. Ez a rehabilitálás részben a NÉKOSZ nevelési alapelveinek ismételt felvetését, a módszerek felújítását jelentette, valamint a különböző pedagógiai vonatkozású, sajtóban megjelent cikkek, különböző tárgyalások, valamint a TTIT-ben megtartott régi népi kollégiumi vezetőkkel folytatott megbeszélés alapján történt. A kollégiumi kérdés részben szakkérdés volt. Volt azonban politikai jellege is.

Több ízben került sor a volt népi kollégiumok találkozóra. Ezek politikai tendenciáját kiemelte azt, hogy a NÉKOSZ-t ért kritika felülbírálására a Rajk-perben elítéltek rehabilitálása és a jugoszláv-magyar viszony rendezése idején került sor. Összefüggött ez azzal is, hogy a régi pártvezetést ebben az időben megengedett és meg nem engedett módon bírálták. A legaktuálisabb kérdésekhez kapcsolódott a NÉKOSZ kérdése. Ez erőteljes és politikai eszköz volt. A volt nékoszisták összejövetelén azután kiderült, hogy nemcsak a régi kérdésekben, hanem az aktuális politikai kérdésekben is egyetértenek. Politikai szónoklatok ugyan nem igen hangzottak el, de a légkörben benne volt, hogy valamennyien szimpatizálnak Nagy Imrével és politikájával. A találkozók résztvevői örültek az összejövetelnek és ez mélyítette, erősítette a politikai platformot is. A kulcskérdés Nagy Imre és Rákosi viszonyának kérdése volt. (...)

A Petőfi kör és a NÉKOSZ kapcsolatáról a következőket tudom mondani. A Petőfi kör munkájába már megalakulásától kezdve igen sok volt Nékoszista tevékenykedett. Ez szerepelt a DISZ eredeti intenciói között is. Ezek az emberek valamennyien jelentős beosztásban dolgoztak. Közvetlen kapcsolatomban április-májusban alakult ki Kardossal. Én meghívtam a MEFESZ találkozóra. 1956 végén a DISZ Központi Vezetősége egy határozatában felvetette a kollégiumi nevelés kérdésével kapcsolatban a NÉKOSZ rehabilitálását. A Petőfi kör és a DISZ részéről felmerült az, hogy Kardost és Gyenest be kell vonni a Petőfi kör munkájába. A DISZ javaslatára összeült egy bizottság a NÉKOSZ találkozó megrendezése céljából. A Petőfi kör meg is rendezte a NÉKOSZ találkozót. A Petőfi kör vezetősége és a volt NÉKOSZ-isták között elég közeli kapcsolat volt, a legtöbb politikai kérdésben messzemenően egyetértettünk.

Kardos véleményét tiszteltem, számomra tanácsai jelentősek voltak. Irányvonalamba, melyet képviseltem az ő egyetértése megerősített. Kardos személyén keresztül az nyert biztosítást, hogy a régi NÉKOSZ-isták és az új Petőfi kör között szoros legyen a kapcsolat. A törzsgárda a régi népi kollégistákból állt. Ez pedig Kardos hatása volt.

1956. október 22-én résztvettem egy megbeszélésen, amely Kardos lakásán volt. Az összejövetel lényege az volt, hogy az ott megjelentek meghívást kaptak a DISZ-től a másnapi KV ülésre, mely ülésen a felső és legfelsőbb szervekbe való kooptálásunkra tettek volna javaslatot. Megegyeztünk a megbeszélés során, hogy valamennyien elfogadjuk a DISZ KB-ba történő kooptálást, az Intéző Bizottságba pedig Kardos, Gyenes, Tökés és én megyünk.

Szigorúan titkos!

1972. JUL. 27.

MAGYAR NEMZETISÉG-ÉRTÉKELÉSI BIZOTTSÁG BELEGYMINISZTERIUMA

SZIGORUAN TITKOS!

BM II/8 osztály

10-5187/57 SZÁM

Vizsgálati dosszié

Kardos László és társai ügyében

3. KÖTET

A NYOMOZÁS KEZDETENEK IDOPONTJA: 1972. július 27.

A NYOMOZÁS BEFEJEZÉSÉNEK IDOPONTJA:
V-150.002/2

Legfőbb Ügyész

1958. Bfl. 60. 103. sz.

Vádirat

Kardos László és társai ellen a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés és más bűntettek miatt az alábbi tényállás alapján

I.

vádolom

az 1957. május hó 4. napja óta előzetes letartóztatásban lévő dr. Kardos László I. rendű terheltet

a BHÖ 1. pont 1. bekezdésbe felvett népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés kezdeményezése és vezetése bűntettével, továbbá ezzel halmazatban

a BHÖ 35. pont 1. bekezdésbe felvett hazaárulás bűntettével, 1 rb. a BHÖ 48. pont 1. bek.-be felvett tiltott határátlépés bűntettének a Btá. 17. §. szerinti kísérletével, 1 rb. a BHÖ 48. pont 2. bek.-be felvett tiltott határátlépéshez való segítségnyújtás bűntettével és a BHÖ 150. pont 2. bekezdésbe felvett közokirathamisítás bűntettének a Btá. 17. §. szerinti kísérletével.

II.

Kardos László I. r. terhelt szegényparaszti származású, apja 3 hold földön gazdálkodott. Érettségi után az egyetem bölcsészeti szakára került, majd az egyetem elvégzése után 1942-ben az akkori Teleki Pál Tudományos Intézet munkatársaként dolgozott. Ezzel egyidejűleg a Györffy István Kollégium igazgatója volt. A felszabadulás után, a földosztás alkalmával mint kormánybiztos tevékenykedett, majd 1946-tól 1947-ig a NÉKOSZ Nevelési Osztály vezetője, ezt követően főtitkára volt. 1948-tól 1950-ig a Közoktatásügyi Minisztérium osztályvezetője, 1957. május 4-ig a Néprajzi Múzeum tudományos kutatója majd főigazgatója volt.

A népies mozgalomban 1937-től kapcsolódott be, majd 1941-től az illegális Kommunista Párttal dolgozott együtt. 1945 után ifjúsági vonalon is dolgozott. 1947-1950-ig az MKP országgyűlési képviselője volt. 1948-ban Kossuth-díjat kapott, számos kormánykitüntetése van.

Kardos László I. r. terhelt és a volt népi kollégisták közötti kapcsolat 1948-ban a kollégiumok feloszlásával megszakadt. 1954-től kezdve azonban Kardos László ezt a kapcsolatot fokozatosan felújította abból a célból, hogy a Nagy Imre-féle politikai irányvonal részére a volt népi kollégistákat megnyerje. Kardos László és a volt népi kollégisták közti kapcsolat ebben az időben különböző helyeken és időben csoportos találkozások formájában nyilvánult meg, amikor a Nagy Imre-féle politikai irányvonalról tárgyaltak.

1954 végén Kéri József felhívása alapján, aki akkor a Miniszterelnökség Titkárságán dolgozott, Kardos László és Márkus István az ifjúsági mozgalom értékelésére, valamint további szervezésére vonatkozó javaslatot készítettek Nagy Imre részére. Ez a javaslat a DISZ

akkori szervezete helyett a kollégiumi mozgalmat tette meg az ifjúsági mozgalom szervezésének és nevelésének fő módszerévé, Kardosék vezetésével.

Ebből a javaslatból egy példányt eljuttattak Nagy Imréhez, egy példányt pedig az Írószövetséghez. Ez utóbbi helyre azért küldték meg a javaslat 1 példányát, hogy az „Irodalmi Újságon” keresztül nyilvánosságra hozzák, hogy ezzel nyomást gyakoroljanak a Párt és a DISZ vezetőire. A megjelentetést a Párt Központi Vezetősége megakadályozta.

1954 elejétől Kardos László és a volt népi kollégisták közötti kapcsolat újból megélénkült.

1956 áprilisában Kardosék elhatározták, hogy megrendezik a volt NÉKOSZ vezetők találkozóját, a nagy NÉKOSZ találkozót, továbbá az egyes népi kollégiumok találkozóját abból a célból, hogy a volt kollégista vezetők és kollégisták demonstrálják, hogy a Nagy Imre-féle politikai irányvonal mellett foglalnak állást, ezzel befolyásolják az értelmiség más rétegét is.

A NÉKOSZ vezetők találkozóját a Petőfi kör rendezte meg a Kossuth Clubban 1956 májusában, amelyen kb. 300-400 ember vett részt.

Az ún. nagy NÉKOSZ találkozóra kb. 2000 főt szándékoztak az egész országból egybehívni. E találkozó létrejötté érdekében Kardos László vezetésével előkészületeket is tettek. E találkozó megrendezésével kapcsolatban Losonczy Géza, Vásárhelyi Miklós és Kardos László megbeszélést tartott Vásárhelyi lakásán. E megbeszélés alkalmával Losonczy és Vásárhelyi biztatták Kardos Lászlót a NÉKOSZ találkozó megrendezésére. Losonczy külön felhívta Kardost, hogy ez az ún. nagy NÉKOSZ találkozó demonstrálja azt, hogy az ifjúság többsége a Nagy Imre-féle politikai irányvonal mellett áll. Ez a találkozó nem jött létre.

A Györfly kollégisták találkozóját 1956. október 13-án a Kossuth Clubban rendezte meg Kardos, 300 fő részvételével. Erre a találkozóra meghívták Nagy Imrét és a Nagy Imre csoporthoz tartozó Losonczy Gézát, Haraszi Sándort és másokat.

E találkozó alkalmával éles párt és kormányellenes hangokat ütöttek meg, a jelenlévő Szalai Bélán keresztül a Párt Központi Vezetőségét botrányos módon támadták.

E két találkozáson kívül még 8 kollégiumi találkozó zajlott le hasonló céllal.

1956 szeptemberében és októberében Kardos László és Márkus István erősen orientálódtak a DISZ KV felé, azon célból, hogy a DISZ vezetőségére részükről nagyobb befolyásra tegyenek szert. A DISZ KV részéről olyan döntést hoztak, amely szerint a KV-ba bevonják Kardos Lászlót, Márkus Istvánt, Tőkés Ottót, Gyenes Antalt s Tánzos Gábort. Október 22-én Kardos lakásán összejöttek fent nevezettek, valamint Losonczy Géza is, itt az az álláspont alakult ki, hogy a KV tagságot csak abban az esetben vállalják, ha Tőkés Ottó lesz az első titkár, továbbá, ha valamennyiüket bevonják a KV be. Ezt közölték is a DISZ KV el.

Kardos Lászlóék ezzel az október 22-i általuk szabott feltételekkel puccsszerűen akarták a vezetést a kezükbe kaparintani a DISZ vonalán.

Kardos László a Petőfi kör vezetősége, elsősorban Tánzos Gábor felé tanácsadó szerepét töltötte be. Tánzos Gábor több alkalommal bemutatta a Petőfi kör programjával kapcsolatos tervezeteket, amelyre Kardos László észrevételezéseket és javaslatokat tett. Kardos László résztvett a Petőfi-köri viták felszólalóinak előkészítésében. Ezek az előkészítések a pártvezetés támadása és a Nagy Imre-féle politikai irányvonal feldicsérését szolgálta. A Petőfi kör vitáin rendszeresen résztvett. (Tőkés Ottó 2. köt. 11-42. oldal, Losonczy Géza 2. köt. 4-10. old., Tánzos Gábor 2. köt. 56-70. old., Kéri József 2. köt. 392-399. old., Márkus István 4. köt. 189-201. old., Tárgyi bizonyítékok: feljegyzések ifjúsági mozgalmunk helyzetéről 3. köt.

6-24. old., Kardos László jegyzetfüzete, 3. köt. 26-29. old. Javaslat a NÉKOSZ 10 éves évfordulójának megünneplésére 3. köt. 30. old., Tervezet a kollégiumi mozgalmat segítő bizottság és pártfogó testület névsora 2. köt. 31-34. old. Különböző kollégiumi bizottsági jegyzőkönyvek, 3. köt. 35-65. old.)

1956. október 25-én a „Forradalmi Diákbizottság” részéről telefonon közölték Kardossal azt, hogy a diákbizottság ún. budai és pesti albizottságainak vezetőjéül választották. Majd közölték vele, hogy a FDB részéről tárgyalást folytatnak Nagy Imrével és felkérték a küldöttség vezetésére. Kardos László a két alközpont vezetését, továbbá a küldöttség vezetését elvállalta.

Október 26-án Nagy és a FDB küldöttei közti tárgyalás létre is jött, amely tárgyaláson Kardos László elnökölt. E tárgyalás alkalmával, amelyen jelen voltak az Írószövetség küldöttei is, a FDB az ellenforradalom további kibontakozását elősegítő követeléseket terjesztett elő. (Pozsár István 2. köt. 226-233. old., Márkus István 4. köt. 149-153. old.)

27-én Herpai Sándor közölte Kardos Lászlóval a nemzetőrség megalakításával kapcsolatos tervét. Ez alkalommal a Pesti Barnabás utcában részben Kardos László hívására, a volt NÉKOSZ-isták és Györffy kollégisták, valamint a Petőfi kör részéről egybegyűltek, ahol Kardos László részvételével egy 8-10 főből álló ún. szűk kör alakult és Kardos László kezdeményezésére megalakították a „Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságát”, azzal a céllal, hogy a Nagy Imre-féle politikai konszolidációt elősegítsék, továbbá, hogy az értelmiségiek és a diákok köréből nemzetőrséget szervezzenek, ugyancsak a Nagy Imre-féle politikai irányvonal megerősödése érdekében.

28-án Sipos Gyula és Lukácsy Sándor az Írószövetség részéről jelenlévők megszerkesztették a MÉFB kiáltványát, amelyet megvitattak, majd a rádió és a sajtó útján nyilvánosságra hoztak.

Ez a kiáltvány a Nagy Imre-féle kormány nyilatkozattól függetlenül készült el. Ez a kiáltvány kifejezetten ellenforradalmi értékelést adott felszabadulásunk után eltelt 12 évről, s olyan ellenforradalmi követelést tartalmazott, hogy „a hős felkelők és fegyveres csoportok lépjenek be a nemzetőrségbe”. A bizottság megalakítása után Kardos László továbbra is ahhoz az ún. szűk körhöz tartozott, amely adott esetben döntött a bizottság további tevékenysége felől. Október 30-án ez a bizottság tárgyalta Dudás Józseffel.

30-án Kardos László javasolta, hogy alakítsanak egy Budapesti Forradalmi Bizottságot is a pártok, munkástanácsok és más szervezetek bevonásával, amely bizottság a változott körülményeknek megfelelően fejtsen ki tevékenységet a Nagy Imre politikai vonal megerősödése érdekében.

31-én Kardos László résztvett a MÉFB részéről a Kilián Laktanyában megtartott, ún. „Karahalmi Központ” alakuló ülésén. 31-én résztvett Kardos László azon az összejövetelen, amelyen Márkus István a „Nemzeti Forradalmi Párt” megalakítására tett javaslatot. Ezt követően, annak érdekében még egy összejövetelen vett részt a Hazafias Népfront helyiségében.

November 3-án résztvett a MÉFB részéről Mindszenty Józseffel folytatott tárgyaláson.

Résztvett a Parlamentben azon a megbeszélésen, ahol a Nagy Imre-féle politikai vonal megerősödése érdekében kormánybiztosok felállítása és vidékre való küldése mellett hangzott el javaslat. (Józsa Péter, Herpai Sándor, Márkus István terhelt társainak vallomásai.)

November 4-12. között - közelebbről meg nem határozható időben - Sós Júlia lakásán résztvett egy összejövetelen. Ez alkalommal megvitatták a Bibó-féle exposét, amelynek tartalmát a „kibontakozás” érdekében a jelenlévők helyeslően vették tudomásul. Az expose alapján Márkus István „Állásfoglalás” c. ellenforradalmi célokat szolgáló tervezetet készített, melynek

egy részét ez alkalommal felolvasta. A jelenlévők azt is helyeslően vették tudomásul. Az „Állásfoglalás” többek között a következőket tartalmazta: A Munkás Paraszt Kormányt nem ismerik el törvényes kormánynak, ennek a kormánynak nem engedelmességek. Magyarország törvényes kormányának a Nagy Imre vezetésével a november 2-án alakult kormányt ismerik el. Az ellenforradalmi és fasiszta veszélyre való hivatkozás alaptalan és cinikus. A szovjet hadseregnek ki kell vonulnia Magyarországról. A forradalmi alkotmányozó gyűlés alkossa meg az új magyar alkotmányt. Követeli a több pártrendszer bevezetését.

Legközelebbi teendőül pedig többek között meghatározza, hogy mindaddig, amíg a Nagy Imre törvényes kormánya ismét jogaiba nem lép, a magyar társadalom a fegyvertelen harc minden eszközével harcoljon a Munkás Paraszt Kormány ellen. Akadályozzák meg, hogy a szovjet alakulatok részére élelmet szállítsanak.

E megbeszélés alkalmával megállapodtak abban, hogy a jelenlévő kispapok (B. Rácz István és Göncz Árpád) továbbá az ún. „kommunisták” kapcsolataik útján véleményt kérnek erről a javaslatról. Ezt követően szóba került a Paraszt Szövetség újbóli felállítása.

November 18-án Kemény István lakásán Kardos László, Márkus István, Kemény István, Tőkés Ottó, Gyenes Antal, Herpai Sándor és Józsa Péter megbeszélést tartottak. A megbeszélés tárgya volt az októberi, novemberi események, valamint előzményeinek értékelése és a további kibontakozás lehetősége. Ezzel kapcsolatban olyan határozat született, hogy Gyenes Antal, Herpai Sándor és Kemény István, továbbá Márkus István tervezeteket készítenek el, amelyet a legközelebbi összejövetel alkalmával ismertetnek.

November 20-án ugyancsak Kemény István lakásán fent nevezettek újból összejöttek Herpai Sándor kivételével. Herpai Sándor által készített az ellenforradalommal kapcsolatos katonai értékelését Józsa Péter terjesztette be, Márkus István „Helyzetünk és a kivezető út” címmel készített történeti és politikai értékelését ismertette. Itt ez alkalommal újból megállapodás született arra vonatkozóan, hogy a jelenlévők közül ki, milyen tervezetet készít az ún. „kibontakozásra” vonatkozóan. A felosztott rész munkákat nem hajtották végre és nem is jöttek össze a politikai helyzet változása következtében. (Dr. Göncz Árpád 2. köt. 427-438. oldal, továbbá Márkus István, Kemény István, Herpai Sándor és Józsa Péter vádlott társai.)

(Tárgyi bizonyítékok: Bibó-féle expose 6. köt. 63-68. oldal, „Állásfoglalás” 6. köt. 69-79. old. „Helyzetünk és a kivezető út” 6. köt. 80-90. old.)

Kardos László 1956. december közepén Lengyel Alfonz, a Néprajzi Múzeum dolgozóját hozzásegítette ahhoz, hogy Nyugatra disszidáljon azáltal, hogy levelet írt Kéri Józsefnek, györmegyei ügyésznek, melyben kérte, hogy Lengyel disszidálását segítse elő. 1958 januárjában Kardos László kapott is értesítést arról, hogy „barátunk elment „.

A disszidálás kérdésével Kardos László is foglalkozott. 1957 január végén Kovács Tiborral együtt leutazott Baranya megyébe, Majs községbe, azzal a céllal, hogy Jugoszláviába disszidál. Két alkalommal is megkísérelték a határon való átszökést, de eltévedtek, majd ezt követően visszajöttek Budapestre.

Április hónapban Günter Wéber névre Svájcba akart szerezni útlevelet, Boros Marietta svájci rokonai és a svájci követség segítségével. Boros Mariettának át is adott 2 db fényképet, amelynek hátlapjára sajátkezűleg írta rá „Günter Wéber, Genf, 1923. Maria Kuncz” nevet és személyadatot azzal, hogy juttassa el a Svájci Követségre. Ebbeli további tevékenységében letartóztatása akadályozta meg. (Sokk Ödönné, Boros Marietta és Kéri József II. köt. 340-399. old. Tárgyi Biz.: Kardos Lászlónak Bécsből írt levél, III. köt. 146. old.)

Kardos László 1956 augusztusában Ujhegyi Gyulától megkapta átolvasásra a Nagy Imre-féle kéziratokat az „Öt alapelv”, továbbá az „Erkölc és etika” kivételével. 1957. március első felében Ujhegyi Gyula munkahelyén felkereste Kardos Lászlót, amikor a politikai helyzet értékelése közben arra az álláspontra jutottak - tekintettel arra, hogy egy Nagy Imre per várható, éppen Nagy Imre érdekében - nyilvánosságra kellene hozni Nagy Imre politikai nézeteit, kézíratait a külföldre való kijuttatása és kinyomtatása útján.

A szóban forgó kézirat külföldre való kijuttatása végett Kardos László felvette a kapcsolatot dr. Göncz Árpáddal, aki a kijuttatásra vonatkozóan pozitív választ adott.

Ezt közölte Kardos László Ujhegyi Gyulával, majd összeállították a kéziratokat közzétéve az „Erkölc és etika”, valamint a „Nemzetközi kapcsolatok öt alapelvét”. Megírták a bevezető szöveget, amelyet zömmel Ujhegyi Gyula fogalmazott, továbbá a kiadással kapcsolatos egyéb technikai, általuk szükségesnek tartott feltételeket rögzítették. Ezután Kardos László az anyagot a „Miniatür” eszpresszóban az aktatáskák kicserélésén keresztül átadta dr. Göncz Árpádnak, aki azt az angol követség egyik tisztviselője kapcsán külföldre, a Strassburgban székelő „Magyar Forradalmi Tanács” részére juttatták el, ahol tudomásunk szerint több nyelven kinyomtatották, köztük magyar nyelven is, s Magyarországra több száz példányt küldtek illegális úton, hamisított fedőlappal. (Dr. Göncz Árpád, Regéczy Nagy László II. köt. 427-440. old. Boros Marietta II. köt. 372-391. old. Tárgyi bizonyítékok: a külföldre kijuttatott kézirat kinyomtatott példányai, ezek fotómásolatai, III. köt. 148-197. oldal.)

*

A vádiratot az 1957. évi 34. Tvr. 5. §. 1. bekezdése alapján a Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsához nyújtom be és a 8. §. alapján gyorsított eljárást indítványozok.

Indítványozom a vádlottak előzetes letartóztatásának fenntartását.

A tárgyalásra indítványozom I VI. r. terheltek megidézését a budapesti Körzeti Börtönből.

Budapest, 1958. július 5.

dr. Szalai József
Legfőbb Ügyész
első helyettese

Kardos László előzetes észrevétele a vádiratra

A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Népbírószági Tanácsának

Budapest

Az 1958. Bfl. 60. 103. számú s számomra 1958. július 12-én átadott Vádirattal kapcsolatban a személyemre szóló vádakra az alábbi előzetes észrevételeket teszem.

- A 3. old. 2. bekezdése. Nincs alapja annak a vádnak, hogy 1954-től kezdve én fokozatosan felújítottam kapcsolataimat a volt népi kollégistákkal, abból a célból, hogy én őket a Nagy Imre-féle irányvonalnak megnyerjem. - A felújuló kapcsolatokat *minden esetben* volt győrfysta és más népi kollégista barátaim *kezdeményezték* ezekben az években. *Befolyásolásról* csak részükről lehetett szó, mert mind társadalmi-politikai funkcióik tekintetében, mind politikai tájékozódás tekintetében messze felettem álltak (pl. Szabó Gergely, Gyenes Antal, Szücs Ferenc, Sipos Gyula, Tökés Ottó, Horváth Lajos, Szekér Gyula, Fekete Sándor, Halász József, Györffy Sándor, Kéri József, Gosztonyi János stb.). A magam politikai állásfoglalása kritikai és ellenzéki jellege, *ekkor, s jórészt az ő hatásukra is alakul*. A *kapcsolat* minden esetben baráti, családi, szórakozási - vagy alkalmi családlátogatás - formát öltött, többségükben nem az én kezdeményezésemre. Ezek nem politikai kapcsolatok voltak, de a politika gyakran volt beszédtema akár ellenzéki, akár nem! - vonatkozásban.
3. old. 3. és 4. bekezdése. Az ifjúsági mozgalom ügyében írt tervezet keletkezési körülményeit *egyoldalúan rögzíti* - ténybelileg a vádirat; *helytelenül jelöli* meg a tárgyát és célját s így a személyemmel kapcsolatos célját. - Nyilvánosságra kerülése - az ezzel kapcsolatos szándékok (4. bekezdés) személyemtől függetlenül folyt le s szerzőtársam felelősségét terhelik; ilyen formájú és itteni feltüntetése *indokolatlan*. Egyébként megjelenését nem a Párt KV-je, hanem Farkas Mihály személyében akadályozta. Későbbi párt-tárgyalásokon, Rákosi Mátyás jelenlétében is, csak a megjelenés körülményeit tartották pártszerűtlennek, s egyes javaslatait megfontolandónak, *de a javaslatok többségét igenelték. Már 1954-ben profitált belőle a DISZ, - hivatalos formában. 1956-ban a DISZ KV működésének egyik eszközét látta benne, és erről határozatot hozott, amelyet publikált.*
3. old. 5. bekezdésétől a 4. oldal 2. bekezdéséig bezárólag. A vádirat a népi kollégiumi találkozók *okát, kiindulását, célját, ténybelileg helytelenül rögzíti*, s így ítéli meg személyes szerepemet is. *Minden találkozó kiindulása az 1956. május első felében a TTIT-ben megtartott értekezlet volt, a Párt, az Oktatási Minisztérium, a DISZ országos és budapesti központjának, a TTIT vezetőinek részvételével, ahol a DISZ vezetői minden, a népi kollégiumokat, NÉKOSZ-t, találkozókat, rehabilitációt, reorganizációt érintő kérdésben hivatalosan nyilatkoztak.* Én egész 56 folyamán ehhez tartottam magam Gyenes Antallal, a NÉKOSZ ügyben kompetens volt NÉKOSZ-elnökkel együtt. - A NÉKOSZ ún. nagy-találkozóra vonatkozólag az eredeti vallomásom a mérvadó Losonczy Géza vallomásával szemben, így szemben az itt rögzített vallomással - most újabban, a vizsgálat után felvett Vásárhelyi Miklós vallomása - a pótlásban - *helytálló*. - A Györffy-kollégiumi találkozó gyakorlati megrendezését annak volt titkára, Halász József intézte. Nagy Imre és Haraszi Sándor a Györffy-kollégium pártfogói voltak, tehát meghívásuk indokolt. Nagy Imre meghívását előzetesen Hegedüs Andrástól, Szalai Bélától kérte - megállapodás értelmében Halász József. Ugyanis ők mindketten részt vettek ezen az esten, több más

pártfunkcionáriussal együtt. Losonczy Gézát tudomásom szerint nem hívták és nem is volt ott. Szalai Bélát a nem népi kollégista Balogh Elemér támadta meg.

4. old. 4. bekezdése. A vádirat állításával szemben: *nem én*, hanem a DISZ orientálódott felénk, Gyenes Antal, Tőkés Ottó és személyem felé. A KV tagság nem volt probléma, ellenben a felajánlott IB tagság (a megüresedett I. titkári, titkári és egyéb IB funkciók) elfogadása. Az utóbbit visszautasítottuk, csak a DISZ-titkárok kérésére ígértük meg, hogy döntünk ez ügyben. Így került sor a lakásomon lévő tárgyalásra, ahova *elhívták* magukat Márkus István és Tánczos Gábor is, akik számára csak a KV funkciót vetették fel. Losonczy Gézát előzetes tudomásunkkal Tánczos Gábor hívta el. Tőkés I. titkárságához való ragaszkodás egyik döntő oka, hogy Tőkés csak hosszas vajúdas után fogadta el ezt a lehetőséget, s támogatást várt a meghívott KV és IB tagjelöltektől. *Megállapodásunkat - tudomásom szerint - nem közöltük a DISZ KV-val; én magam közöltem Márkus Istvánnal október 23. reggel telefonon, hogy Tőkés az éjjel lemondta a részvételt, s hogy ezt ne közölje a DISZ-szel, és hogy én ebben nem foglalkozom Tőkés ellen állást. Ugyanezt ugyanígy közöltem Gyenes Antallal telefonon.* - Személyemben tehát a Vádirat állításával (5. bekezd.) nem „akartam puccs-szerűen a vezetést kezembe kaparintani a DISZ vonalán”, - *mert ilyen szándékom eleve nem volt!*
4. old. 6. bekezdés. A Petőfi-kör titkárával, Tánczos Gáborral *alkalomszerű* kapcsolatban voltam, amelynek során, általam konkrétan elősorolt esetekben, tanácsom kérte, egy alkalommal pedig Balogh Elemérrel egy telefon közlés intézését, két alkalommal pedig értesítést, ill. interveniálást. Ezek *nem meritik ki* sem a „tanácsadói” szerepet, sem „a Petőfi-köri viták felszólalóinak előkészítését” „a pártvezetés támadására és a Nagy Imre vonal feldicsérésére!”

1954-től-1956. okt. 23. bezárólag való szerepem fentiek értelmében való tisztázására kérem tanúként meghívni az alábbiakat:

Gyenes Antalt

Tőkés Ottót

Gosztonyi Jánost

Tánczos Gábort

Vásárhelyi Miklóst

és ha elérhető, ismételten Hollós Ervint.

- A 4. old. utolsó bekezdése és az 5. old. 1. bekezdése. A Vádirat e pontjaival kapcsolatban megjegyzem: velem nem „közölték telefonon a Forradalmi Diákbizottság részéről azt, hogy a bizottság ún. budai és pesti albizottságainak vezetőjéül választottak”, sem nem kértek fel a Független Diákbizottság részéről a Nagy Imrével folytatandó tárgyalás, ill. küldöttség „vezetésére”, és én ezeket nem „vállaltam el”. Ellenben Széll Sándor egy ízben Pozsár István 2 ízben telefonon kért, vennék részt, mint segítő, kísérő a Nagy Imrénél tartandó tárgyaláson, „a vérontás további megakadályozása érdekében”. Én ezt csak úgy fogadtam el, ha a Pártközpontból hívnak. Így is történt - a tárgyaláson „nem elnököltem”; hanem Pozsár István unszolására egy-két szóval bevezettem, s egy ideig a sorrendtartásra ügyeltem. Egy összefoglaló kísérletem nem sikerült!
5. old. 2. bekezdéstől a 6. old. 1. bekezdéséig bezárólag. - *Nem világos* előttem a Vádiratnak az a mondata „hogy Herpai Sándor közölte Kardos Lászlóval a nemzetőrség megalakításával kapcsolatos tervet” - és ezt a mondatot követő kapcsolat: „Ez alkalommal Kardos hívására...” stb. Herpai a tervét 27-én este 1/2 10-kor közölte a lakásomon. Délben az én 1. odahívásom - minden bizonnyal *közvetítést* célozta a bölcsészkaron. Később a Magyar

Értelmiség Forradalmi Bizottsága megalakítását célzó beszélgetésen - úgy emlékszem - Herpai célzást tett s maga is úgy szerepelt, mint aki tud a rendőrség ilyen irányú tervéről és ezt javasolja, ennek a támogatását a megalakítandó és megalakuló Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának is.

- Ami a megalakítást illeti: én részben sem hívtam vagy hívtam kollégistákat a bölcsészkarra, a lakásomon tartózkodó Gyenes Antal, Tőkés Ottó, Kutrucz Gizella, Márkust István, Varga Éva már értesítve és a bölcsész-karra indulóban volt haza érkeztemkor.
- Az ún. szűk kör beszélgetésén *én nem kezdeményeztem* a MÉFB megalakítását, hanem a velem kapcsolatos *beszélgetés már így indult* Pataki Ferenc, Ádám György, Tánczos Gábor, Nagy Balázs, Tőkés Ottó, Herpai Sándor ... részéről. Előzményei már érkezésem előtt megvoltak. További szerepem a vallomásban.
- Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága kiáltványának volt kapcsolata Nagy Imre beszédének *tartalmával*, sőt korrekciója és aláírása során - felolvasását ott a MÉFB helyiségében, az aulában *a beszéd elhangzásától* tették függővé. Ezt Sipos Gyula közölte nyilvánosan.

A bizottságnak a megalakulás után *nem volt* „ún. szűk köre”, az első összeállításhoz képest *egy más súlyú központja* volt - élén a Közgazdasági Egyetem tanáraival.

30-án - a Vádirat fogalmazásával szemben - *nem „javasoltam* hogy alakítsanak egy budapesti Forradalmi Bizottságot ... .. amely a változott körülményeknek megfelelően fejtsen ki tevékenységet a Nagy Imre politika megerősítése érdekében”. Ellenben 29-én este *javasoltam* a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága megszüntetését, amelynek nincs létjogosultsága a nap tanulságai szerint; nem vállalhat felelősséget többek között termelési és közigazgatási helyreállítási kérdések megoldásában, - és *ekkor megjegyeztem, hogy ezt „valamilyen budapesti központi városi szervnek, Forradalmi Bizottságnak, vagy e félének kellene ellátni*, s ezen belül az értelmiség is szerepelhetne”. Tehát *nem javasoltam!* Ezzel szemben a Bizottság Markos György vezetésével az ÉFB megmaradása mellett foglalt állást s mellesleg felvetette egy *ankét* tervét a fenti kérdésben. Ennek sem elvi, sem gyakorlati részével nem foglalkoztam, Kádár Iván és Erdős Tamás vállalták ennek a lebonyolítását a Bizottság részéről. Az ankéton nem vettem részt!

A Nemzeti Forradalmi Párt Márkus-féle javaslata, egy *alkalmi* beszélgetésen hangozott el, a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságán belül és *nem külön összejövetele*n.

- Mindszenty megbeszélés október 31-én és nem november 3-án volt!

6. old. 2. bekezdése. A Parlamentbe Tőkés Ottó és Halász József által tartott megbeszélésre éppenséggel a Nagy Imre féle politika által teremtett zűrzavarral szemben került sor! - (szemben a Vádirat állításával!)

Az 1956. október 23. és nov. 4. közötti szerepem tisztázására kérem tanúként meghívni az alábbiakat:

Széll Sándort
Pozsár Istvánt
Tőkés Ottót
Tánczos Gábort
Pataki Ferencet
Lukácsy Sándort
Sipos Gyulát.

6. old. 3., 4., 5. bekezdése. A Bibó-féle expose tárgyalásának a végén vettem csak részt. Márkus István írásos jegyzeteit, amelyet később, mint „Állásfoglalást” jelentetett meg, nem olvasta fel, csak belekezdett, de az oszladozó társaság vitába elegyedett vele és így abba-maradt. Így tehát szemben a Vádirat állításával „a jelenlévők ezt nem vették helyeslően tudomásul”. Márkus írásának itteni szerepeltetése és részletes ismertetése - minthogy az előttem nem hangzott el és ismeretlen volt, - indokolatlan. Egyébként a Vádirat e pontban ellentmond a 10. old. 5. bekezdésével, ti. hogy „elolvasta” - szemben „egy részét ez alkalommal felolvasta”.

Ami a véleménykérést illeti, „az ún. ‘kommunisták’ kapcsolataik útján” az csak Gyenes Antal személyét érinti. Rám feladat e beszélgetésből nem hárult.

E beszélgetésen *nem került szó* „a Parasztszövetség felállításáról”.

6. old. 6. és utolsó bekezdés. Márkus István a Kemény-féle lakáson tartott 2. politikai beszélgetésen az általa „Helyzetünk és a kivezető út” c. megírt írását *nem ismertette*, sőt mint ott eleve elmondotta, hogy a vállalt feladatát nem tudta teljesíteni.

7. old. 3. és 4. bekezdése. A jugoszláv határon való átlépést nem kétszer csak egyszer kíséreltük meg. Az útlevél-szerzés helyes ideje február hó.

7. old. 5., 6., 7. bekezdése egybe vetve a 16. old. 6., 7. és 8. bekezdésével. Tárgyi tévedés, a Nagy Imre anyag nem Ujhegyinél, hanem nálam volt, azért is jött hozzám. A külföldre való kiküldés és megjelentetés gondolata nem a beszélgetés során alakult ki, hanem Ujhegyi Gyulának ez kialakult terve és szándéka volt, ezért jött és ezt javasolta. Épp ezért kialakult volt a képe a kézirat felkészítésére vonatkozóan is.

November 4-e utáni szerepem tisztázására kérem az alábbiak tanúként való kihallgatását:

Gyenes Antal
Tőkés Ottó

1958. július 15-én

Kardos László

[Pótlás]

a 15. old. 3. bekezdés. Nem állja meg helyét, hogy *én* a Józsa-féle lakáson a jelenlévőkkel együtt „amellett foglaltam állást, hogy Tőkés Ottó ne vállaljon munkát a Munkás Paraszt-kormányznál”. Ennek az ellenkezője az igaz. Nem tudok ezúttal arról, hogy olyan téma merült volna fel, hogy „a kormányba Nagy Imrét vagy csoportjabélit kell bevinni”. Ezzel szemben az ismeretes tervét adta elő Gimes. (E szakasz a nálam lévő bizonyítékokra hivatkozik.)

Kardos László

Er a feladatok egyenlő arányú
Etelekhez: Forradalmi Bizottságban,
amelyek a feladatok munkatársai
kiszármaznak. —

238
1958. máj. 10. Kardosai

~~_____~~
~~_____~~

Részlet
Kardos László 1957. május 16-i
kihallgatási jegyzőkönyvéből

KÉRDÉS: Ha már itt tartunk, akkor beszéljen arról, hogy mi volt a célja a kiküldéssel? [NB. A Nagy Imre könyv kézírata.]

FELELET: Én már szóban említettem, majd részben visszavontam, de látom, hogy nincs sok értelme, vallomást teszek.

Nagy Imre kéziratával én egyetértettem. Egyetértettem Nagy Imrével, mert egy rendes, becsületes embernek tartom. Előrelátható, hogy Nagy Imrét és társait előbb-utóbb bíróság elé akarják állítani. Politikus ember vagyok, a sajtó hangja és a közhangulat az októberi események miatt a Nagy Imre-féle pártellenzéknek teszi felelőssé. Ebből nyilvánvaló, hogy előbb-utóbb sor fog kerülni a felelősségrevonásra. Elhatároztam, hogy tudják meg az igazságot pro és kontra. Nagy Imre kéziratát - amely Rákosi, az akkori KV és Politikai Bizottság támadásaival szemben védekezik - elhatároztam, hogy kiküldöm, ezzel kontrakarírozhatom az esetleges Nagy Imre-féle pert, mert ennyivel tartozom Nagy Imrének

Új Magyar Központi Levéltár
V. 150.002-a. kötet, 46-47. 1.

Kardos László: Az utolsó szó jogán

Ismét szembe kell nézmem azokkal a súlyos politikai bűnökkel, amelyeket a MÉFB-nél betöltött szerepemmel és Nagy Imre kéziratának kijuttatásával követtem el. A bűnösségemet elismerem, az ezért járó büntetést jogosnak tartom. Engem a kollégiumi ügy tett politikai figurává. 1942-ben az illegális kommunista párt kért fel a Györffy kollégium vezetésére. 1948-ban a párt megbírálta személyemet és ez a bíráló súlyos sebet ejtett rajtam, amely 1956-ig érezte hatását. Politikai és erkölcsi tekintetben diszkvalifikálták a népi kollégiumokat. Számítottam arra, hogy sor fog kerülni a viszonylagos rehabilitációra. Az ifjúsági javaslatot felkérésre készítettem. A XX. Kongresszus megállapításaiban a népi kollégiumok rehabilitációját láttam. Az 1955-ös évben nem kívántam aktív politikai szerepet vállalni. 1956-ban a népi kollégiumok ügyét túléltem és túlbuzgó voltam. A találkozók alkalmat adtak ellenzéki elemek demonstrációjára. Saját politikai tapasztalatom és konkrét munkám során Nagy Imre fellépését pozitíven értékeltem. Az 1948-ban tőlem elszakadt generáció a párt- és állami élet közép- és felsőfokán helyezkedett el. Ezek voltak azok, akik a legkülönbözőbb ellenzéki színezetű politikai irányzatokhoz tartoztak. Az én politikai gondolkodásomat a magukéhoz hasonlóan formálták. A XX. Kongresszust politikai gondolkodásom igazolásaként fogtam fel. A hazai belső hibákat eltúlozva láttam és a jobb felől előre törő restaurációs veszélyt nem láttam. 1955. évben sem szóban, sem írásban nem adtam hangot véleményemnek. Nagy Imre személyét, mint a magyar kibontakozás egyik tényezőjét tekintettem. Október 23-án és 24-én én is ellenforradalomnak értékeltem az eseményeket. Október 28-án már elfogadtam a demokratikus forradalom értékelését. November 4-e után az eszmei zűrzavar nem adott erőt ahhoz, hogy szakítsak tévedéseimmel. Decemberben és januárban talpraállhattam volna, de én a menekülésben láttam a kiutat. Közreműködtem Nagy Imre politikai jegyzeteinek nyilvánosságra hozatalában, és ez volt életem leggyalázatosabb tette. Vallomást tettem arról is, hogy Ujhegyivel abban állapodtunk meg, hogy nemcsak arra fog hivatkozni, hogy a „szentgyörgypusztai” tanulmányért jön, hanem arra, hogy Nagy Imre kéziratait visszaadta. 1956 végén az „Iparterv” c. művet Ujhegyi közvetítette. Ezzel kapcsolatban Boros Mariettának az eredeti vallomása felel meg a valóságnak. Pogány Mária megszámozta a kéziratot, az eredeti anyag teljes oldalakból állt. A bevezetés anyagi bizonyítéka annak, hogy csak olyantól származhatott a kézirat, aki tisztában volt azzal, hogy az hogyan készült el. 1956 júniusban és ősszel, 1957-ben kétízben volt nálam. Ő Nagy Imre politikai nézeteit magáévá tette. Ujhegyi Gyulának kezdeményező szerepe volt a kézirat nyilvánosságra hozatalában. A bűneimért bűnhődni kell. Kevés enyhítő körülményt tudok a javamra felhozni. Tudatában vagyok annak, hogy a munkásmozgalmi múltam nem jelent enyhítő körülményt. Nem óhajtok a jószándékra hivatkozni, de mindig abban a tudatban voltam, hogy a szocializmus építését gátló akadályokat háritom el. Nincs számomra súlyosabb büntetés, mint annak a felismerése, hogy ártottam a pártnak. Igazi bűnhődésem a felismerésben van. Kérem a bíróságot, hogy mondjon kemény, igazságos, méltányos ítéletet felettem.

Új Magyar Központi Levéltár
V. 150.002/10. sz. kötet. Tárgyalási jkv. 126-127. 1.

Börtönlevelezés

Kardos László - Pogány Máriának

(Dátum nélkül, kb. 1958. március)

Kedves Marim!¹

Karácsony óta most van módom először írnom néked, s így csak most küldhetem januári születésnapodra üdvözetem. Tavaly ilyenkor kórházban voltál és Radnótit vittem Néked, idén aznap Radnótival gondoltam Rád és az utolsó eclogát idéztem fel emlékezetemben. Drága Marim! sokat idézlek fel gondolataimban - január-február során is - miközben tankönyvedet¹ tanulmányoztam, amelynek „elsőrendű” szakértője lettem. Magamról annyit írok, hogy egészségemmel nincs bajom és a telet egészen jól elviseltem, nagy hasznát vettem a meleg alsóneműnek és a bakancsomnak s a csomagod is jól eltartott. Megvallom, csomagra nincs szükségem, mert az itt kapott koszt is sok már számomra és egy újságot is közlök kb. 3 hónap óta leszoktam a dohányzásról² s azt hiszem ki is tartok e mellett, holott itt bőségesen áll cigaretta rendelkezésemre. Olvasmányaim, töprengéseim során sok hasznos gondolatot gondoltam át, amelyeknek később, ha papírra vethetem, hasznát veszem. [A következő mondatot kihúzták.] - Sokszor gondolok tanulmányaidra,³ amelynek végzését mindennél fontosabbnak tartom s ezúttal is kérem Ottót^{II} s az intézetbelieket, hogy segítsenek néked egy elfogadhatóbb beosztáshoz az intézeten belül pl. a könyvtárban! - Érdekel a könyved sorsa, ha napvilágot lát okvetlenül küld el. Édesanyám egészségét és Kati jó tanulását s nevelődését továbbra is kísérd figyelemmel, amennyire az időből telik.

A továbbiak során megkérlek, hogy az *alábbi könyveket hozd be számomra és kérd kölcsön*. [Az itt következő mondatot is kihúzták.] A behozott könyveket használat után egyszerre kapod vissza mind sértetlenül előadómtól, a pol. rendőrségtől. Legelső kérésem, hogy vagy antikvárium úton vagy a Váci utcai idegennyelvű könyvek kereskedése útján vagy a Széchényi Könyvtár útján (Sándi Emilné) szerezz számomra egy olasz-francia nyelvkönyvet, tehát *olaszok számára írt rendszeres, bő francia nyelvtant és gyakorlókönyvet*, esetleg egy *kézi szótárt* is: természetesen olasz-franciát ill. francia-olaszt s valami történelmi francia szöveget vagy regényt. Ennek az elintézésére van időd több hét, de azért, ne húzd sokáig. Ezenkívül kérem a következőket, quasi 12-15 könyvet

Móricz Zs.: Erdély (trilógia) - kölcsönkérni. Lukács György: Az ész trónfosztása, ezt esetleg vásárolj meg. - A középkor világából (a könyveim közül) - Kropotkin: A francia forradalom története (a könyveim közül) és vele együtt a francia KP vezetőinek (Thorez stb.) tanulmányait a Nagy francia forradalomról (?) könyveim közül a Kultúra és haladás sorozatból. - Kossuth-émlékkönyv (2 kötet a legutóbbi évfordulón jelent meg. Kölcsön kell kérni.) Thomas Mann: Doktor Faustus (de a Józsefet is elolvasnám, ha ezeket kölcsön tudod venni). - A Forradalmárok sorozatból, amit tudsz kölcsönkapni, nekem is van belőlük (Marat, George stb.) - Silvio Pellico: Börtöneim (Le miei prigionieri) esetleg antikvár beszerezhető, nem tudom magyarul valamikor is lefordították. - Stendhal: elolvasnám a Pármai Certosát (talán az olcsó könyvtárban!)

Hozd be kedves - az üveges szekrény bal felső polcáról az Afrika Baedekeremet. Ha lehet kölcsönkapni *középkor történetet*, egyetemi tankönyvet, mint amilyen az Ókortörténet volt, szívesen olvasnám; Chrestomátiákat stb. (Ezeket persze mind kölcsön.) - Mehring: Marx életrajz (ezt légy szíves vedd meg, most jelent meg). Szívesen olvasnék színvonalas *történeti önéletrajzokat*. Neked van otthon Karinthy 1-2-t abból is! Mindent összevéve 12-15 kötetnél

több ne legyen! - A Radnóti-verseket is beküldheted. - Ez a *nagy kérésem* és egy fogpaszta, semmi más! Drága anyámat, kis Katimat, édes mindnyájatokat és legelőbb téged meleg szeretettel ölel

Laci

A szemüveg javítást köszönöm.

^I Ez az első levél, ami tulajdonomban megmaradt. A politikai rendőrségtől összesen 4 levelet kaptam, amelyek közül csak kettő maradt meg; a válaszok jelenleg nincsenek birtokomban.

^{II} Tőkés Ottó

Kardos László - Pogány Máriának

1958. június 23

Kedves Marim! Csillagom!

Könyveid zömét hazaküldöm. Kérlek, légy szíves behozni, ha meg tudod szerezni a következő könyveket:

A Középkor történetét II. kötet (Koszminkij), ha egyáltalán megvan már fordításban. Ha az nincs, küldj más egyetemi tankönyvet pl. a polgári forradalmak koráról, vagy *a kapitalizmus történetéről*. Olyast, mint az eddigiek voltak. Ezeket együtt küldöm vissza. - Valami vaskos *szépirodalmat*, amit még nem olvastam, ezúttal rád bízom a választát. Gondolom 1958 termésében fordítottak egyet s mást. - Mindenesetre evvel együtt vagy e helyett 2-3 db Olcsó könyvtárt küldhetsz az 1958-ban megjelentek közül. Ha nem sikerül kitalálnod valamit, úgy szívesen újra elolvasnám Móricz: Rózsa Sándor (2 kötet) regényét s Móra: Ezüst koporsóját (Olcsó könyvtár 2 kötet). - Kérlek, nyilatkozz a nyelvkönyvekről, ezek ha velem maradnak, ami szükséges, vissza nem kerülnek. Úgy gondolom, a nyelvtanokat nem sajnálsz. Itt a legfontosabb az olasz-francia és a francia-olasz szótár sorsa, látom, az Egyetemi Könyvtárból való. Ha szükséges, visszaküldöm. Ez esetben küld be az üveges szekrény bal felső részében lévő saját kis-Eckhardtomat: francia-magyar és magyar-francia zsebszótárt. Nyilatkozz: Barthou Dantonáról is, ha kell, visszaküldöm, bár még messze vagyok tőle, hogy folyékonyan olvassam. - Nagyon sikeresek a TTIT francia füzetek. Az áprilisi számot elküldhetnéd. S hogy lásd mennyire haladtam, megírom, hogy névnapodra, a tiszteletedre a márciusi számból azon a napon megtanultam Ronsard: Helénához írt szép szonettjét és Poterat-Olivieri chansonját, persze csak a szövegét. A kótája a te zenetudó fülednek való. - Marim! Egészséges vagyok és jól érzem magam. -

Leveleiteket köszönöm. Kati a világ legszebb virágát küldte el nekem,^I nagyon boldoggá tett. Minden nap gondolok Katira, remélem jól végezte az évet. Nyáron, ha te is szabadulsz a munkától-tanulástól, menjetek vele akár egy hétre is vidékre, talán Gizikéhez,^{II} akit ezúttal is üdvözlök. Katinak mesélj sokat.

Édesanyám egészségére vigyázzatok, mindennap eszemben van. Nyugalmáról bátyám belátása szerint gondoskodik. Az egész családnak forró üdvözlétem küldöm.

Téged csókollak. Csináld - disszertációnak a gyárszociológiát. - De a nyelvészetet se hanyagold, ha bírod erővel. Örülök, hogy gyökeresedsz az egyetemen. Remélem vizsgáid sikeresek lesznek.

- A Mehring-könyvet névnapodra küldöm. Nem sikerült beleírnom, így hát idezárom az ajánlást: „Marimnak, hűséges élettársamnak - 1958. máj. 8.”

Mindennap veletek vagyok, csókol

Laci

¹ Kati a levélben virágot rajzolt.

^{II} Szabó Gizella

Kardos László - egész családjának

BOB^I 1958. augusztus 27.

Kedves Marim! Édesanyám! Drága Családom! Kimondhatatlan az örömöm, hogy írhatok Nektek épségben-egészségben. Sorsom hosszú időre végleg eldőlt és én erre rendezkedem be. Fizikai erőim nem rosszabbak most, mint amikor köztetek voltam. Remélem, hogy tartós gyomorbántalmaim is enyhülni fognak. Idegállapotom az új környezetben megnyugszik. Rendszeres életet élek: tornázom, sétálok, olvasgatok, franciául tanulok és fordítgatok, beszélgetek, írogatok jegyzetfüzetembe, gondolataimat rendezgetem. Úgy tervezem, hogy többek közt papírra vetem mindazt, amit életemből rögzíteni érdemesnek tartok s sok más is. A törvény biztosítja, hogy veletek, ha ritkán is, de rendszeres kapcsolatot tarthassak fenn levél, csomag és látogatás útján, erről ti is tájékozódhattok, hogy és mint?! Ha csomagküldésre sor kerül, úgy szükségem van verzatil nyomós ceruzámba ceruzabélre, otthon volt nekem ebből tíz darab. Egy kevés cigarettát, füzetet itt vásárolhatok, ilyen célra elég nekem évente 100 Ft, amire számítok! Remélem sorsom alakulását erős szívvel fogadtátok úgy, ahogy azt legutolsó levelemben⁴ írtam s amely ma is álláspontom. Remélem olvastátok. A ti nyugalmatok, segítő szándékotok s az, hogy megértetek, nekem itt benn erőt ad; változatlanul hiszem, hogy az élet ott kinn egyre jobb lesz és ez majd egykor nekem is reményt ad mindnyájatokat és kislányomat is viszontláthatni. Vigyázok testi és lelki egészségemre és ti se feledjétek el! Erre a levelemre válaszolhattok. Drága Marim! a szükséges pénzt, ezúttal többet, úgy 500 Ft-ot, személyesen kell behozni a Gyűjtőfogházba. Néked, Drága anyámnak, Hánzinak,^{II} a családnak, Katimnak, egészséget, eredményes munkát kívánok tiszta szívemből; a gyerekeknek, Sándi Erzsinek meleg üdvözetem! Mindig veletek vagyok - forró csókkal Laci.

¹ Budapesti Országos Börtön

^{II} Testvére: Kardos János

özv. Kardos Lászlóné, Pogány Mária - Kardos Lászlónak

(Dátum nélkül. Szeptember 26-án érkezett)

Drága Fiam! Boldog vagyok, hogy végre írhatok. Gondolatban mindig Veled vagyok és nagyon szeretnék látni. Beteges vagyok. Januárban elütött egy motor. Két hónapig voltam a kórházban, egyik szemem világát elvesztettem, farcsont sérülést szenvedtem, de már tudok járni. Klári^I vagy Jancsi^{II} szokott kísérni utamra. Katit is meglátogatom, erőnkhez képest segítjük. Az egész család Beregszászon volt, eladták Magda házat.⁵ Egész család jól van. Fránci^{III} is veled van. Csókol. Hánziék is szívvel lélekkel veled vannak és mindent meg-

tesznek érdekedben. Édes fiam, én szeretnék egy rendkívüli beszélgetést annyi sok betegségem van, félek, hogy nem tudom kivárni a fél évet. Csókol édesanyád. - Kedves! (...) Most már csak egy szigorlatom van, és utána valódi harmadéves leszek. A beszélőn szóbakerült levelet nem kaptam meg. Így sokat gondolkoztam Tiszaigar⁶ kérdésén is. Ezzel kapcsolatban a már elmondottakat azzal egészítem ki, hogy nagyon szeretnék, ha Maga határozná meg, hogy mivel szeretne foglalkozni. - Még egy nagy kívánságom volna. Minthogy ebben az évben cca. 300-400 forintot szeretnék küldeni - úgy tudom van rá mód, hogy gyümölcsöt vásároltassanak - feltétlenül vetessen magának, minimálisan 2-3 kg-t havonta. Igen megnyugtató, ha erre is igenlő választ kaphatnék. Higyje el, hogy mindnyájan arra törekszünk, és megnyugtató az a tudat, hogy semminek sincs híjjával. - Nagyon sokan üdvözlik ismerősök és rokonok, én pedig ölelem, és változatlanul tartom a házasság gondolatát de facto is, mert megkönnyítene sok olyan problémát, amit most másképp kell elintézni. - Mari.

^I Unokahúga: Kardos Klára

^{II} Unokaöccse: Kardos János

^{III} Testvére: Kardos Ferenc

*Kardos László - édesanyjának, testvérének,
kislányának és Pogány Máriának*

BOB 1958. december 18.

Drága jó Édesanyám! Moja mate! Még ma is látogatásod hatása alatt vagyok, s szomorú szemed tekintetét és búcsúzó kezed simogatását míg élek soha el nem feledem. Köszönöm, hogy írtál nékem, s hogy a mostanában téged ért súlyos lelki és testi szerencsétlenségek után még betegen is eljöttél hozzám, megnéztél és megvigasztaltál engem. Hű voltál most is magadhoz, s mint ahogy életem minden lényeges lépésén te igazítottál, most sem hagytál el engem nagy bajomban. S ha valamiért erősen vádoló vagyok önmagam, úgy az az, hogy akkor, amikor tehettem volna, az elmúlt évek során, nem mutattam ki jobban hozzátartozásomat és ragaszkodásomat, nem támogattalak és vigyáztalak úgy, ahogy kellett volna, sőt utóbbi szerencsétlen tetteimmel végzetesen beárnyékoltam életedet. De mégse hidd, egy pillanatig sem, hogy közömbös voltam hozzád, nem szerettelek s főként nem becsültelek. A mi családunk életében nem voltak szokásosak a nagy szavak és igazán mentesek voltunk az érzelmességtől, de tudd meg: én mindig és még mindig a te legkisebb fiad voltam és vagyok avval a lélekkel és gondolatokkal, amelyeket - azt hiszem - te is tudtál becsülni bennem, s aki téged most és mindenkor igazán és mélyen szeret! Így esztendő végén, ünnepek táján, új esztendő elején sokat vagy eszemben és legjobb gondolataim szállnak feléd: vigyázz az egészségedre, légy erős Kedves magadért, mindnyájunkért s egy kicsit értem is, szeress bennünk sokáig! És bocsáss meg nekem! hisz tudod, olykor a legtisztább lelkiismeret sem óv meg igen súlyos tévedésektől. Avval búcsúzom tőled, hogy még sem számodra sem számomra nem zárult le a világ - értelmetlenül ... Mindent köszönök néked és egy kis rabember csókjait küldöm hozzád, fiad.

Kedves Bátyám, Hánzikám! engedélyt kaptam erre a hosszabb levélre és örülök, hogy néked is írhatok oly sok idő után. (Igaz, hogy pöröm előtt hosszasan és szívem szerint írtam külön-külön Neked, Anyámnak, Katinak és Marinak is s bár engedélyezték, lásd, nem juthattak el hozzátok ... Itt valamelyest pótlom.) Legelőbb is köszönet az anyám által tolmácsolt biztatásodért. Mégis van egy kis félsz bennem veled szemben, ki nem mondott szemrehányásokért. Még se

bánts, mert nagyon fájna, mert igazad van és mert én úgyis gyötröm eleget magamat. Ugyanakkor bízom is benned, hogy te megértesz engem és előtted nem kell igazolnom magam. Életem ismered, meg tudod ítélni, s ha vétettem is, amiért most büntetnek, te tudod azt is, hogy én egy életen keresztül komolyan vettem és elsősorban nem szavakban 'népünk felszabadítását, értelmes, gyarapodó és szabad életét'. Igaz sokban a magam feje után jártam, egyben-másban érzékenyebb is voltam másnál, hosszú éveken keresztül aláztak, löktek okkalkok nélkül; a nagy füstben meg én nem láttam olyan jól, mint jóval utóbb mások a tiszta levegőben ... Így esett. Azt, miért ilyen vastagon? azt bármelyik kifizetésű történész is megválaszolhatja. Tény, hosszú idő van mögöttem, nekem legalább úgy tűnik, 15 hónap a magányban, közben hosszú hónapok az illúziótlan bizonyosság közvetlen közelében, s azóta párosan. A rabság nem könnyű dolog, szokatlan és én először csinálom. Nagyon rossz, hogy a végét nem látja az ember, másfél hivatalos évtized nagy idő. Így jobb híjján minden rab kedvenc foglalkozását űzöm, reménykedem, s valahol a messzi évek távolából kibetűzni vélem: kegyelem stb. - Nem untatlak Hánzikám! bízom benned, hogy távollétemben egyben-másban pótolsz, segítesz nekem és ezt jó szívvel teszed. Tudod, hozzád, túl a vérségi kapcsolatokon, az emberi rokonszenv és megbecsülés kötelékei is fűznek, amelyek gyakran erősebbek emezeknél, és ez onnan van, hogy én is ismerem a te életedet s megértem törekvéseidet és belső vívódásaidat. Becsülöm azt a szerepet, amelyet családjamban betöltesz. - Mondanom sem kell, anyámra igazán te viselsz gondot, ha teheted, Kati lányomra is nézz rá olykor-olykor, s én itt nem anyagiakra gondolok de jövőjére, hogy tovább tanuljon s fejlődjék. Itt jegyzem meg, bánt az a tudat, hogy sorsom balrafordulása anyagi és társadalmi vonatkozásban károsan hathatott ki családjára! Legyetek jók Marihoz is és tartsátok vele a jó kapcsolatot, még ha úgy alakulna a sora, hogy a maga útján megyen. Ferkót⁷ testvéri szeretettel üdvözlöm, s a heti kétszeri borotválkozásnál az ő sima kései és könnyű kezei jelennek meg lelki szemeim előtt. Adélt,^I Lujzit,^{II} a kis Editet^{III} és tiéd csókolom. A kis Öcsi^{IV} hegedűjének hangjait az én rossz fülemmel is kiveszem; lányod egész kisasszony! sajnálom, hogy nagyrabecsült nagybácsiját olyan kicsire becsült csikos pizsamában kellett viszontlátnia! Hánzikám, ha fennmaradt volna valami tőlem, őrizd meg és viseld gondját, ne pusztuljon, ha nekem nem is, másnak csak jó lesz! Ha teheted, csinálj Katiról-Mariról 1-2 jó natúrképet, hogy Mari a januári válaszevélben elküldhesse nekem. - Avval a reménnyel búcsúzom tőled, hogy nagyranőtt jegenyéid árnyékában, kertedben egyszer mégiscsak - ha kissé fehérebben is - mindnyájatokat viszontláthatom. Jó ünnepeket, ölel Laci.

Csillagocskám! Katikám! Kislányom! Ládd, milyen rest vagyok, csak most válaszolhatok tavaszi szép soraidra és rajzodra. Legelőbb tudd, hogy névnapodon és születésnapodon, az ünnepekben - és minden szürke hétköznapiokon is persze - rád gondolok és gondolatban a legszebb ajándékaimat küldöm Neked, s ha rövid fél órára az udvarra szabadulok, a felhőkkel, a széllel, a nappal a hópelyhekkkel (mint legutóbb is) üzenek néked, nem tudom, tudsz-e róluk? A holddal is üzentem (legutóbb éjjel kétszer is elballagott függöny nélküli ablakom felső pereme előtt), de vele ritkán találkozom. Gyakran meg a nálam lévő fényképeiddel beszélgetek ilyen formán: mi van az én nagy lányommal? megnőtt-e? egészséges-e? hogy tanul? mit olvas? kivel barátkozik? hogy töltötte a nyarat? - nos persze! gondol-e és mit ilyen hosszú idő óta elmaradt édesapjára? és más efféléket! És válaszolok rájuk persze, ahogy tudok, meg ahogy tudnom engedik a rólad közölt hírek. Egyszóval, csillagom, nagyon hiányzol nékem! Ládd, így van, akin a nevelői mesterség rajtaszakad és a zártintézeti nevelés előnyeit - amelyről egy fél életen keresztül tett-beszélt - magán próbálja ki. Csillagocskám! egy-két komoly szót! Hosszú ideig nem lesz mód veled találkoznom, közben te elvégzed az általánost és tovább kell menned, gondolkodtál-e már ezen? Én szeretném, ha még kedves és eddigi kezűgyességed hinni engedni, hogy a művészeti gimnáziumban tanulj tovább grafika-rajz szakon s majd mint színházi-díszletező-kosztümös-tervező dolgozz künn az életben.

Nagy és szép dolog. Minden esetre, a középiskolát el kell végezned! De ehhez - nálamnál is jobban tudod - jól kell befejezd a VII-et és a VIII-ot. Már eddig is lépegettél előre, most meg kell nyomni és akkor minden rendjén lesz! Édesanyád és Kálmán-apu^V - kiket ezúton üdvözlök - hiszem - segítenek benne. Bodnár Éva néni a Nemzeti Galériában sok mindenre felhívna a figyelmed a művészeti gimnáziumi dolgokat illetően. Én bizony meglátogatnám a helyedben! Gondjaiddal helyettem egyébként mindenben Pogány Mari nénihez fordulj! Szeretném, ha a németet sem hanyagolnád el; az olvasásra nem biztatlak, de gondolom, az ifjúsági könyvtárba beiratkozhatnál. Jól esne hallanom, hogy az úttörő munkából is kiveszed a részed. Egészségedre, csillagocskám, vigyázz, Mari néni ha kell, elvisz orvosi vizsgálatra. Egyébként töltsd vidáman napjaid, a család körében, látogasd meg az én édesanyámat is néhanapján, hisz már magadnak utazni nem nagy dolog. A válaszlevélhez egy-két sort biggyesszél te is oda, jól esne. Ransome nevű író ifjúsági könyvét, a Fecskék és Fruskák-at olvastam nemrég és egész idő alatt rád gondoltam, ha elolvasod, jutok-e eszedbe ... Csillagocskám! búcsúzó, testvérekéid üdvözlöm, téged pedig gondolatban ezeregyszer csókol - édesapád.

Kedves Marim! Csillagom! Drága Barátom! A börtönben is érik események az embert, november elején felfedeztem a neved az ide rendszeresen járó Heti Híradóban (börtönújság, szabályos jólszerkesztett nyomtatott hetilap), a rövidesen megjelenő könyvedről⁸ írt egy-két ismertető sort s ez nekem milyen boldogság volt, elhiheted. Kevésbé boldog esemény volt ugyanakkor november 13-a: Radnóti Sem emlék, sem varázslat ... c. versével és egy magamnak írt epitaphiummal búcsúztattam el negyven évet. 40. születésnap és börtön, evvel mindent megmondtam. Két esemény és két szituáció, számodra most bontakozik ki az élet és számomra ... Csillagom! Látogatásod és leveled óta (mindkettő oly sokat jelentett nekem) szüntelen gondolkozom kettőnk dolgán, házasságunk kérdésén. Nehéz probléma - számomra, öröme és fájdalomé egyúttal: öröm, mert elesettségemnek ebben a mélységében nem tagadtad meg tőlem ragaszkodásodat és szeretetedet, bizol a jövőben, sőt kihívni vagy kész a sorsot; fájdalom, mert ítéletem óta egyre inkább látom ennek nehézségét és lehetetlenségét és fájdalmat, hogy mindezt le is kell írjam néked. Le kell írjam és meg kell mondjam (mintahogy a hozzád el nem jutott levélben leírtam volt már a nyáron), mert én is igazán és őszintén szeretlek és becsüllek Téged és ezzel tartozom Neked. Az az ember voltál számomra, Marim, akivel mint élettársammal értelmes és tartalmas éveket tudtam volna leélni - gondolom - mindvégig s ez a mostani sorsomban pedig az utolsó reménybeli jótétemény lenne és lett volna. De te is jól tudod, hogy ez lehetetlen. Hosszú és kíméletlen jövőbeli évek választanak el egymástól, mégha azt is reméljük, hogy egyszer én is szabad leszek. És ez csak egy tényező! Jelentősebb: nem szabad magadra vened az én szerencsétlenségem terhét és ódiáját, ez akadályt jelentene az életedben, tanulmányaidban, jövő munkádban; úgyis sok nehézséggel mentél és még előre, sok időt vesztettél már eddig is. Tenéked tiszta és szabad embernek kell megmaradnod és a magad útján kell járnod. De mit is kezdenél - ha szabadulnék valami csoda folytán nem túl távoli időben - egy semmitlen társadalmi hullával? De nem is folytatom, Marim! féltelek és óvlak a gyökértelen illúzióktól és még kevésbé esnék jól azt képzelni, hogy rosszul felfogott tisztesség és áldozatkészség tart mellettem. Nem szabad hagynod elfutni fiatal éveidet és előbb magadra kell gondolnod. Én hálás vagyok, hogy eddig is velem voltál, gondomat viselted és boldog leszek, ha megmaradhatok távoli barátoként akkor is, ha te már a saját utad járod és - remélem - kielégítő életcélod is megtalálod. Az én szívemben pedig te már úgyis utolsó és egyetlen élettársamként maradsz meg! (Lásd, a negyven éves férfi is tud érzelmes lenni és ez most nem is esik rosszul, ebben a kietlenségben!) Nos! hát ezt kellett elmondanom. Továbbá azt, hogy bízom benned, bízom, hogy tanulmányaidat eredménnyel végzed; szeretném, ha amolyan kutató-történész-író lennél (az ipari kapitalizmus korszakát és a felszabadulás utáni éveket tudom fő témául ajánlani).

Ehhez persze sok mindent kell tanulnod: többek közt közgazdaság-tudományt, marxista pol. gazdaságtant és még sok egyebet. Egyáltalán semmilyen történész sem lehet az ember, ha nem marxista történész, ami egyáltalán nem jelenti azt, hogy rossz marxistának kell lennie! - Ne feledkezz meg a nyelvi tanulmányokról, a németet újítsd fel, oroszul tanulj meg olvasni és a harmadik nyelvet is erősítsd fel olvasási szintre. Ami a Tiszaigar-i dolgozatod illeti, ezt *csak te* írhatod meg újra, a neved alatt, tanulmányaid lezárása után. Ez kötelességed barátoddal és a társadalommal szemben. A kézirat értékes térképeivel, rajzaival, kézírásos tudományos jegyzeteivel, Mariettánál^{VI} lévőkkal együtt (a múzeumban a fényképanyag és a források fekszenek el) *a te tulajdonod*, de megírásához a múz. igazgatójától kell felhatalmazást kapjál. A Tud. Akadémia mai főtitkára⁹ az egyetlen, aki a feldolgozásban eligazíthat. Ottó elvihet hozzá. A megírásához és záró kutatáshoz Tónit^{VII} és egy kultúrtörténész-néprajzost segítségül kérhetnél magad mellé. Gizike is mint falubéli segíthetne: 1 hónapos pótkutatással kiegészítve, az eredeti kéziratot nyersanyagként kezelve, remek tudományos munkát hozhatnál ki és ez számodra is sokat jelentő nagy próba és döntő indulás lenne. Tanulmányaid időszakában már megkezdhetnéd az előkészítést. - Csillagom! mind ennek dacára egy kicsit még ne feledkezz meg rólam, egyben-másban segíts, mert még a nyomorúság elején vagyok; amit tudsz, tegyél meg érdeemben, nagyban-kicsiben egyaránt! Ami a Tónitól kapott tanulmányi segítségedet illeti, annak a mértékét én meg nem mondhatom, de ha ő is, Miklós bácsi^{VIII} és mások is tudnak és akarnak rajtad segíteni, úgy te a felszabadulás 15. Évfordulójának évében végezhet az egyetemmel, ami egyúttal szeretteid sorsának nagymértékű könnyítését, ha nem többet, jelentheti. Nem hiszem, hogy viszontszolgálatra szükség van. Miklós bácsi mit tud és szól a házassági tervhez? Mikor beszéltél vele?^{IX} - Saját jövőmről szólva, láthatod Marim, nincsenek illúzióim. Ítéletem ismered, ez minimum másfél évtized, feltéve, ha felül nem vizsgálják és új, enyhébb ítéletet nem hoznak. Erre azonban nincs sok kilátás. Az egyéni kegyelem vagy a kegyelmi megszakítás az egyetlen járható út, addig azonban sok víz lefolyik a Dunán vagy magam is a Dunában. A párt KB-nak annak idején írtam egy 11 oldalas levelet¹⁰ - az lehet a kiindulási pont; felelősségemet illetően csak az tartalmazza az igazságot és nem más. - Súlyos ítéletem meghatározza itteni egész állapotomat. A börtön nehéz fizikailag, de lelkiileg a legnehezebb s itt az én esetemben nem a börtön-lét közismert általános pszichológiájáról van szó, hanem arról a lelki válságról, amibe a magyar társadalomfejlődéssel kapcsolatban elkövetett hibáim miatt kerültem. Ennek a felismerése váltotta ki belőlem a traumát, amelynek hatását most már hóttig cipelem. A helyzetmegítélésben segített, hogy 1 évre visszamenőleg az itteni belső újságokat áttanulmányozhattam és azóta is folyamatosan olvashatom. Örülök, hogy kinn a világban minden helyreözöklent és új fejlődésnek néztek elibe, fájdalom, ennek én csak negatív asszisztense lehetek! Pedig, ha valamikor, most úgy igazán szívből tudnék dolgozni. Börtönélet, nincs mit mondani róla: most télen 10 órát alszom vagy töröm a fejem; 1/2 órát sétálok panorama nélkül. November közepe óta dolgozom, olaszt fordítok, most fejezem be egy 400 oldalas jogi-közrendészeti könyv fordítását,¹¹ a végénél vagyok. Sokat kínlódtam, mert ilyet eddig nem csináltam, de átrágtam magam és ha beválik, a következő talán könnyebben fog menni. Egy pár száz pengőt kapok érte, kosztpótlásra („speiz”) elég lesz. Minden dolgozónak ezen kívül kissé jobb élelem és világítás jár. Speizolni 100 ft. körül lehet, novemberben szalonnát, hagymát, almát, cukrot, kevés cigarettát vettem. Dec.-re kifogyott a pénzem, a fordításpénzből csak jan.-februárban lesz valami, így most nem speizoltam, de csomagotok segít rajtam. Csillagom! tehát a gyümölcs miatt ne aggódj, 2-3 kg. alma mindig kerül. Egyébként egészségesnek érzem magam, gyomorpanaszaim most nincsenek, talán a bélműködésem zavart kissé (8-10 órát ülök egyfolytában könyv mellett). Vérképem kis süllyedést mutat és elég sápadt vagyok, az orvosnak is feltűnt, persze a tél rosszabb. Zárkám meleg, ruhám jó. Étvágyam van. Csak a kutya társas magánnal birkózom. Újságon kívül könyv mindig kerül, bár most a fordítás miatt nem igen van rá időm.

(Letartóztatásom óta másfélszáz kötetet olvastam el, 1/3 tud. és műv. gyarapodást jelentett, 1/3-a színvonalas szépirodalom, 1/3-a időtöltés). - Ami az itteni munkám illeti, nincs mód másra, mint fordításra vagy később, gondolom fizikai munkára. Én célravezetőnek a fordítást tartom és szívesen újítom fel, ill. fejlesztem tovább nyelvi ismereteimet, az olaszt és a németet, most a németre is sort keríték; a franciával birkózom, de a szótárral való fordításban már megyek valamire. Tud. munkára nincs mód, szépírnem tudok, bár füzeteimben majd egyet-mást csak leírok. - Kati lányom nevelését csak akkor bolygasd, ha ő is beleegyezik s az anyjával nem kerül konfliktusba, hisz tartásáról ők gondoskodnak, talán jó szóval könnyebben megy minden! Írj valamit arról, hogy miattam vele az iskolában, otthon, benne nincs-e konfliktus? Közlöm és kérem a következőket: beszélöm jan. 11-én lesz veled, így elég, ha levelemre jan. végén, febr. elején válaszolsz hasonló terjedelemben. Írj bátran eleget, még ha én szűken is írhatok, megkapjuk. Kislányomról, rólad küldj 1-2 képet a levélben (Kati és édesanya régebbi képen nálam). Adj le, Csillagom! vagy a beszélőre hozz be egy *egyetemi színvonalú leíró olasz nyelvtant* (a tanszék körül vagy Sándiné; Erzsí útján, akinek, remélem, megköszönted nevemben, hogy gondolt rám és megmondta, hogy más egyéb segítségére már nincs szükségem), esetleg a Gigli-Fornacciari: *Grammatica italiana*-t továbbá egy hasonló színvonalú *bő, jó német nyelvtant* és egy német-magyar *kézi* (tehát nem zseb) *szótárt*, (talán a Halász Előd féléét vagy a nagy Kelemt). Itt Juci^X segíthet. Mindezek nélkülözhetetlenek a fordító munkámhoz. (Nagy olasz-magyart már kaptam a fordító irodától. A saját könyveim, úgy tapasztalom, nem fognak elkallódni.) Szívesen venném mellettük az Újkor II. és III. kötetét is. Úgy tapasztalom, hogy ellenőrzés után a könyveket beadják hozzánk. - Marim, a szemüveggel baj van, a forrasztások szétpattantak és ragtapasszal tartom össze őket. Úgy gondolom, hogy a beszélőre behozhatnál egy hasonló fazonú acél-ezüst ötvözet keretet és én az üveget beleteszem, vagy te vinnéd magaddal akkor és kicserélve a nevemre leadnád. Törzsszámom mindig a nevem mellé kell írni (476.080). Mivel most decemberben nem volt pénzem s nem 'speizoltam', ilyenkor rendkívüli tisztasági csomagot lehet küldeni (szappan, fogkrém, WC-papír - a fehér eü.-papírra jól lehet jegyzetelni -, elmegy a cigaretta is, és esetleg versatilbél és az ehhez járó dörzspapír; mindezt egy nylon vagy e féle zacskóban, amiben itt ételmelet tarthatok). Jól esne, ha ilyen a beszélőtől és a tankönyvtől függetlenül eljutna hozzám, a csomagra rá kell írni, hogy tisztasági csomag. A leveledben jelzett pénzt nem kaptam meg, mert tudnod kell, hogy annak a mozgási ideje több, mint 2 hónap. Remélem, az új évben már nem lesz küldött pénzre szükségem. - Csillagom! Nagyon szeretnék látni, leveled olvasni, válaszaid hallani: hogy élsz új otthonodban? könyveid, holmijaid, Juci tanítványának rendben van-e a dolga?¹² Munkahelyeden minden jól megy, ki vezeti a múzeumot? Egészséges vagy? Édesanyád? Ne feledd a népzene! közös dalainkat sokszor dúdolom, emlékszel-e még, hogy „ég adja az essőt”! (...) Marim! nehéz szívvel búcsúzom tőled. Ismerősöket, családot, gyerekeket: Tónit, Ottót, Renát,^{XI} Imréeket,^{XII} Évákat,^{XIII} Pistát,^{XIV} Arit,^{XV} Jucit, Mariettát (magatartása?), Dadiékat^{XV} és másokat is, akik még nem vetettek ki egészen a szívükből a régi szeretettel üdvözlöm és tartalmas új esztendő kívánok nekik. Te meg bocsásd meg nekem, ha megszorítottalak s ha miben rosszul gondolkodom, javítsd ki! Az 1959-es esztendő legyen sokkal boldogabb számodra - nagyon kívánom - mint az előző. Születésnapodon veled vagyok. Gondolatban kezded fogja és ölel Laci.

^I Sógornője: Kardos Jánosné

^{II} Sógornője: Kardos Ferencné

^{III} Unokahúga: Kardos Edit

^{IV} Unokaöccse: Kardos János

- ^V Sarkadi Kálmán
^{VI} Boros Marietta
^{VII} Gyenes Antal
^{VIII} Somogyi Miklós
^{IX} Az utolsó három mondat virágnyelven íródott.
^X Sós Júlia
^{XI} Bazsik Renáta
^{XII} Csanádi Imre
^{XIII} Heckenast Gusztávék
^{XIV} Somodi István
^{XV} Jancsik Aranka
^{XVI} Erdey Dezső szobrászművész és felesége

*Pogány Mária, Kardos János,
özv. Kardos Jánosné - Kardos Lászlónak*

1959. II. 8.

Kedvesem! Itt ülök az íróasztalom mellett. Vasárnap késő este van, és ma nagyon sok hatás ért. Készülök az egyetemes történeti szigorlatomra 476 (Róma bukásának dátuma!)-tól 1793-ig, a jakobinus diktatúra bukásáig. (...) Ez az egyik tényező! A másik: szól a rádió Beethoven IX. szimfóniájának utolsó tételének utolsó akkordjai most az imént fejeződtek be. Schiller: Örömhóda! (...) Valószínű, e hónap folyamán fel fogja keresni ügyvédje - nem a régi - és elmondja majd hogy mit intéztünk. Ehhez próbáljon meg felkészülni, hogy a kérvényt hogy és mivel okoljuk meg. Azonkívül a Jóska¹ problémát is majd neki kell elmondja. Ehhez csak annyit, hogy barátaink mindenben segítenek, hogy tanulmányaimnak a legjobb eredménye legyen. Nem egészen úgy, ahogy Maga elképzelte, de elmennek talán magához a rectorhoz is.^{II} (...) Most nagyot ugrok és elérkeztem 57 augusztusához. Remélem, akkori szereplésemmel is meg volt elégedve, biztos olvasta írásbeli nyomait. 1/2 9-től este 1/2 7-ig egyfolytában voltam a Maga közelében, mindig arra gondoltam, de jó volna néhány emelettel följebb lenni!¹³ (...) Lelkileg most sem érzem, hogy külön élnék, ismerem és osztom gondolatait - gondolatainkat. Ezért volt mindig ott a sablon leveleim végén: a „mindig Magával van” ... stb. Életem különben eléggé egyhangú a viszonylagos tarkaság ellenére is. Összes társadalmi élet igényemet csak az intézetben elégítem ki. De olyan osztályt adminisztrálok és tartok össze, amilyen kevés van az országban. Főnököm de jure Molnár Erik (igen jó a kapcsolat köztünk), de facto Makkai László. Vele is igen jól kijövünk, rendkívül tiszteljük egymást, és Makkai sokat segít is. Állandóan harcol fizetésemelésért, épp most a napokban emelték fel 1050 Ft-ra. (2 éve 850-el kezdtem!) Osztályom tagjai különben: Mályusz [Elemér], Elekes [Lajos], Andics [Erzsébet], Ujhelyi Szilárd, Györffy Gyurka, Spira [György], Benda [Kálmán], Heckenast [Gusztáv] stb. (Ugye, szép kis névsor!?) Rendkívül intenzív szellemi élet vesz körül és ez inspirál tanulásra és munkám jó elvégzésére. (...) Nekem különben az intézetben nagyon felment a csillagom, amióta a könyvem megjelent, és ígéretet kaptam, hogy ha a III. évet az egyetemen elvégzem, kapok a disszertáció elkészítéséhez heti 1 kutatónapot. A délutánjaim azonban annál egyhangúbbak. Minden áldott nap hazamegyek anyámhoz és kb. éjfélig tanulok. Hiába, nekem is ki kell használnom ezt az időt tanulásra, és a jövőre való fel-

készülésre! Két éve kétszer voltam moziban. (...) De azért kárpótolnak a vizsgaeredményeim. Most már sikerült a történelmeket is jelesre felerősítenem. Alig telik másfél év, és abszolválni fogok. Persze, addig még keményen kell tanulnom, mert most vannak a legnehezebb szigorlatok - Ami közös dalainkat illeti, énnékem is sokszor eszembe jutnak, mostanában van azonban egy elsőszámú kedvencem: a „béreslegény”; de annak is az a két sora: „mennél jobban böködi a tenyered, annál jobban rakd meg a szekeredet”. Sokszor, ha fáradt és elkeseredett vagyok ez eszembe jut, és új erőt ad a további küzdéshez. (...) Tiszaigarról csak annyit, hogy az Akadémia főtitkárával még nem tudtam beszélni, mert a vizsgák miatt nem tudtam időt szakítani. (...) Kati jól van, mint láthatta, igen sokat nőtt. Megnyugtathatom, semmi konfliktus nincs vele sem körülötte; csak azok a kisebb dolgok, amiket említettem. De, sajnos, ezen nem lehet változtatni; anyjával nagyon ragaszkodnak egymáshoz. [A maga] édesanyja különben nyakláncát adta neki karácsonyra, azzal, hogy ha ő nem lesz, Katinak maradjon valami emléke tőle. Olyan megható volt a jelenet. Kati is úgy elgondolkozott a dolgokon, ő tán most került először szembe a halál fogalmával és rettentően megdöbbenett. Édesanyja hihetetlen strammul és szívósan tartja magát, bevallom, Pista^{III} is csodálkozik akarateréjén. Igen sokszor szédül, rosszul van; ilyenkor keservesen sírni kezd, hogy tán soha többé nem látja Magát. Azt hiszem, legközelebb meg lehet találni a módját, hogy mind a ketten meglátogassuk. Én különben vettem Katinak karácsonyra egy pepita-ruhát és egy pantallót. Nagyon örült a gyerek neki. Szoktam néha vele tanulni, segíték ahol tudok, de ez elég rendszertelen. Azt mindenesetre elhatároztam, hogy jövő tanévben rendszeresebben fogok vele foglalkozni, mert akkor már lényeges lesz a legjobb bizonyítvány. Igen jóeszü gyerekek tartom, csak valahogy szétszórt, nem tud sokáig koncentrálni. Nem tudom mi ennek a gyógyszere, talán Maga tudna egy-két hasznos tanácsot adni erre vonatkozóan. (Úgy is, mint Kossuth-díjas pedagógus!) (...) Állandóan Magára gondol: Mari.

Kedves Öcsém, Laci! Magasztos pillanat fog el, hogy oly sok idő után ismét elbeszélgethetek Veled, hacsak levélig is, hogy gondolatom megtalál a nagy falon túl is. Ennek a válaszevélnek a megírását késleltettem, amit magad is kértél, megvallom kicsit viszolyogtam is tőle, közben a gondolataimat dédelgettem, formáltam. Most, hogy mindezeknek a gondolatoknak testet kellene öltetni, ironnal a kezemben csak az üres papírt nézem. Gondolataim egymást megbontva csapongnak, közös emlékek képei villódnak előttem. Emlékszel, amikor még Rákospalotán laktunk? a konyhában történt: Anyánk valamiért téged meg akart pofozni, rádkialtott: Vedd le a szemüveget! (mert ennekelőtte egyszer már eltört így a szemüveged). Te lekaptad a szemüvegedet és odatartottad az arcodat anyánk elé: Üsd - mondottad kiabálva. Ez a gesztus annyira meghatotta anyánkat, hogy ez a fajta fegyelmezés végleg elmaradt, legalábbis a te részedre. Bezzeg én ... Innen az idő távlatából visszatekintve a pofonok is megszépülnek és a szeretet meghatványozódott, ennek a soha meg nem szűnő szeretetnek szimbóluma jó édesanyánk. - Örömmel tudatom veled, hogy az Édesanyánk egészségi állapota valamelyest javult, lelki zaklatottsága is csillapodóban van. Úgy hogy néha átme gy Rákospalotára meglátogatni Ferkót, a rokonokat. Katinál is bent volt a múltkorjában, valami maradandó emléket vitt neki, ami emlékeztesse őt a nagymamára. Édesanyánk kicsit már készülőben van a nagy útra, bár sokszor hajtogatja, hogy meg akarja várni még a Te hazatérted. Munka az éltető ereje, állandóan tesz-vesz a ház körül, kordában tartja a gyerekeket, sőt még az Adélt, engemet is. Esetenként még minket is megró, ebből is láthatod, hogy ebben a tekintetben még a régi. (...) Az előző leveledben fanyar iróniával kérdezed: Nem felejtene k el a barátaim? Sietve igyekszem kijelenteni: Nem! Többen érdeklődtek felőled, emlegették, hogy milyen jó előkántás voltál. Hogy: Dunáról fúj a szél ... meg aztán: A csitári hegyek alján ... meg a többiek. Remélem, most is dúdolgatsz, mert a humort és a jókedvet minden körülmények között meg kell őriznünk, hidd el, hogy me gy az. - Leveledben kéred, hogy ne tegyek szemrehányást a törtétekért, hisz szenvedsz a tévedésért. Nem teszem Laci,

de hogy is tehetném, hiszen az ügyedet nem ismerem, az egész dolog annyira intern volt, hogy még a védőügyvéded sem adott róla semmi felvilágosítást. Mondom, hogy az egész ügyedet nem tudom felfogni, hogy hogy kerülhetél a jelenlegi körülmények közé. Ez a véleménye mindazoknak, akik ismertek és ismerték munkásságodat. (...) Mint írtad, sokat dolgozol, hidd el ez a legjobb markotin^{IV} a falak ellen. Próbáld meg szépirodalommal, hisz minden adottságod megvan hozzá, bizonyítja ezt a legutóbbi leveled, amivel nagy örömet okoztál mindnyájunknak. A tudományos munka jó, az is elfoglaltság, kitölti az idődet, de nem hiszem, hogy lélekben kielégítene. A szépirodalomban megépítheted a magad gondolatvilágát, formálhatod a jellemeket, beleélheted életedet az ő sorsukba, eggyé olvadhatsz velük. Próbáld meg, meglátod milyen hálás játék lesz. - A következő beszélgetőre ha mód lesz rá, ketten látogatunk meg, az egyik én szeretnék lenni. Addig is ölel bátyád: Hánzi. (...)

^I Kéri József

^{II} Virágnyelv

^{III} dr Varga István

^{IV} Értsd: narkotikum

*Kardos László - családjának,
édesanyjának, kislányának*

BOB 1959. III. 8.

Drága Családom! Édesanyám, Katim! Marim! Hánzikám és Mindnyájan! Nagyon várt leveletek február végén befutott - címzési hiányosságok miatt késett ilyen sokat, és mint minden, ami töletek és rólátok érkezik, igencsak megmelegítette a szívemet. És az öröm íme! tovább tart, mert máris írhatok néktek. Kissé úgy - megvallom - szorongással is, hátha túlságosan is igénybe veszem türelmeteket és talán terhetekre is vagyok; hiszen megértem, van abban valami ijesztő, amikor úgy negyedévenként-félévenként amolyan kincstári kísértet módján levélformában vagy egy-egy beszélő keretében megjelenik az ember és kísértet! Dehát a kísértet is valamikor eleven volt ... s ha mégis ír, kér, vár, fontol az ember, mindegyre azért vetemedik, mert hiszi azt, hogy a barátság, szolidaritás, szeretet - erről még egy szikkadó agyban is marad némi halvány emlékezet - mégiscsak valóságos tények, erők, amelyek megbírnak mégoly masszív falakat a rákosi homokon és vitába szállnak mégoly makacs társadalmi elő- és utóítéletekkel. - *Drága Mate!* Minden szavad, vigasztalásod oly jól esik, hogy sírni tudnék tőlük; mégis nyugodj meg Édesanyám, hiszen sohasem volt még olyan setét éjszaka, hogy utána hajnal ne lett volna s már-már én is beleszokom a nyomorúságba és - utóvégre én mégis csak az anyám gyermeke vagyok, Koltay-faj, és ez nem kis dolog. Hogy kissé jobban vagy az egészségeddel, meg-elvagy az otthonnal, ez engemet is megnyugtat, meg aztán a tavasz-nyár nagy gyógyító, valami nyaraló pihenésről kellene gondoskodni, mit is tanácsolhatnék? Boldoggá tenne, ha Marival együtt láthatnálak, amint írta nekem. Egyébként akkor nyugodtan hozhatsz be egy kis harapnivalót, akár karácsonyi méretben is, a gyakorlat ezt lehetővé teszi. Katiról való karácsonyi megemlékezésed könnyt csalt a szemembe, meglásd! Kati mégiscsak a mi lányunk lesz! Végül sohse feledd, Hánzi nyárfái alatt együtt akarok ülni veled - annak idején! Forrón öllelek. - *Hánzikám!* szép leveled, biztatásod, megértésed, közös emlékeink, fanyar optimizmusod, mind-mind kimondhatatlanul jólesett - olyan hosszú idő után. Erőt is adott! Pedig hogy hánykolódik az ember - ellentétes érzések között. Az ember egész irodalmilag pallérozott tudata semmi másra se jó, minthogy színvonalasabban kínlódjék! aztán megnyugszik az ember és csinálja és bírja, mert csinálja és

bírja és így tovább... Várom Hánzikám Ferkóval együtt, amint jöhettek! Ha legközelebb írsz, bátran írd, több konkrétumot életről s minderről, amihez nekem is közöm volt egyszer. Légy Marinak, miben tudsz, segítségére engem érintő dolgokban. A válaszlevélben - kérlek - küldj egy-két fényképet, amit most tavaszon csinálhatsz, egyet Katiról-Mariról közösen, s egyet velük együtt mindnyájatokról, oly jó elnézegetni, még ha nehezzé teszi is a szívet. Családot, gyerekeket, ismerősöket veled együtt meleg szeretettel üdvözlöm. - *Katikám, drága Kislányom!* Hogy megnőttél, bizony szégyellem bevallani, alig ismertelek meg. Nagy örömet okoztál, hogy eljöttél ide hozzám és talán egykor érett fejjel azt is megbocsátod nekem, hogy ilyen körülmények között kellett velem találkoznod s hogy az élet ilyen korán beavatott a felnőttek szomorú titkaiba. Csillagocskám! ígért soraidra számítok. Ajándékaid köszönöm, tárcád, képed gyönyörű! Testvérkéid és mindnyájatokat szeretettel üdvözlöm. Millió csók édesapádtól. *Csillagom! Marim!* Akárhogy is van, megint nagy hasábot dobtál a tűzre és jó is mellette melegedni. A csak-nekem szóló szavaid azért is estek olyan jól, mert igen őszintéknek éreztem azokat és bizony nagy sóhajthatnékot meg káromkodhatnékot váltottak ki belőlem: milyen szépen élhettünk volna mi ketten ebben az okos világban, ha én nem vagyok olyan nagy marha, hogy ideduggatom magam ebbe a lyukba! s mennyivel könnyebb lett volna a te életed is. Azt, csak azt tudhatná az ember, miképpen igazíthatná helyre az egészet? Ez a nagy-nagy tehetetlenség, ez sorvasztja az embert, hogy miattam másnak is kell szenvednie! Csillagom! szereteted meg keménységed őszinte tiszteletet vált ki bennem irántad és kívánom, hogy sorsod jutalmazzon meg érte: persze én is szeretnék részt venni benne! de akárhogy is lesz, mindig boldoggá fog tenni az a tudat, hogy a nyomorúságnak ebben az óceánjában velem voltál és vagy. Mégis drága társam! te nagy organizátor, azt kívánom, kérem tőled: ne korlátozza a te jövő utadat, szabadságodat, függetlenségedet az én személyem, mert én azt végképp nehezen tudnám elviselni, hogy - mindenén kívül - pont annak az embernek nehezítem meg az életét, aki hozzám a legközelebb áll! Tedd meg amit megtehetsz, s ha megkönyörülnek nyomorúságomra az egek meg az Akadémia utca,¹⁴ úgy közös sorsunk ráadásaként közösen rojjuk le, ami kitelik tőlünk, ha pedig nem ... (...) Tanulmányaidkal kapcsolatban változatlanul az a nézetem, hogy a vezető tanárok és a rektor közvetlen, személyes és megelőző igentelése és segítése nélkül minden külső és belső lépés eredményessége kétes értékű.¹ (...) Mi van Tóni keresztkomájának¹⁵ dolgával? Marim! könyvedet illetően én részrehajló vagyok: jónak tartom, de csak mint első lépést. A tudomány és irodalom házasságából - úgy hiszem - rövidezen még virágzóbb frigyét kovácsolhatsz össze. Kívánnám, hogy valamikor közös vállalkozásban próbálhatnánk ki, mire megyünk ketten? Igart és a tudományos térképeket ne feledd! (...) Csillagom, rosszállom klastromi magányod, s „a béreslegény” vigasza nem minden, barátainkat ne hanyagold el, s ha lehet szórakozz többet, ezt hallanom nekem is jól esne. Katiért, amit érdekében teszel, hálás vagyok. Tanulása megoldásának titka: egyértelmű, nyugodt, komoly szintű foglalkozások és hozzá érdeklődéséhez mért konkrét feladatok. (...) Most németet fordítok: 900 oldal vaskos, pszichológiai mű, kínlódok, de megéri. A nap többi része történelem, szépirodalom, újságolvasás, kevés séta, tavaszvárás. Pároslátogatásra, rendkívüli beszélőre a Fő utcai büntetésvégrehajtási pság ad engedélyt, egyéb kérdést is elintéznek. Precedensek vannak rá! Vaknak az alamizsna! Én kinek küldjek egy személyes értesítést a beszélőről, írjátok meg. Válaszod a múltkori terjedelemben elseje körül, ápr. elejére várom. *A borítékra írjátok rá azt is: Kf. I. e.* A legközelebbi beszélőre, Marim! ha teheted, szerezz be valami jó marxista vagy haladó olasz és német nemzeti vagy újkori Európa történetet. (...) Köszönöm, hogy Attila Ódájára emlékezettél, jól esik, hogy most minden sorát feléd, számodra elismételhetem, hallod ugye?, bárcsak a „Mellékdal” számunkra is az elérhető valót jósolná. Ölel Laci.

¹Virágnyelv

*Kardos János, Kardos Kati,
Pogány Mária - Kardos Lászlónak*

Bp. 1959. ápr. 21.

Kedves Laci! Ennek a válaszlevélnek a megírása azért késett, mivel hogy a Hatóságtól értesítés érkezett a vagyonekobbzási eljárás foganatosítására, amiről értesíteni akartalak ebben a levélben. Ez a múlt héten meg is történt. Előre is megnyugtatlak, minden személyi holmid megvan. Könyveid közül a klasszikus szépirodalmi és a cyrill betűs Lenin és Sztálin sorozatnál hogy úgy mondjam: szabad folyás lett engedve a hivatalos eljárásnak.¹⁶ A lakásberendezésből elvitték a ruhásszekrényt, két könyvesállványt, a vitrines kis szekrényt, a kétajtós kis szekrényt, két barna fotelt, egy kerek asztalt és az íróasztalt. Az íróasztallal kapcsolatban a Marival komoly vitánk volt a megváltás miatt. Nekem is szándékomban volt ez, a könyvvállvánnyal együtt, már a bírósági becsüs árai alapján. Tudnod kell még azt, hogy az elkobzott holmi csak a Bizományi Áruházon keresztül váltható meg. A Bizományi Áruháznak jogában áll a bírósági becsüs árait felfelé korrigálni - lefelé nem. Így történt, hogy a Bizományi Áruház becsüse többszörösére emelte az íróasztal megváltási árát. Ennek dacára Mari ragaszkodott ennek a megváltásához. Én ezt nem tartottam ésszerűnek, annál is inkább, mert Mari kölcsönpénzzel akart ebben segíteni. Tudom, hogy ez a Marinál egy érzésbeli objektum volt és ebben anyám is Mari pártján van. A többi könyv és más egyéb dolgok a megmaradt bútorzat kivételével mind ki lett hozzánk szállítva. Itt nálunk Mari az anyagot csoportosítja, katalogizálja. A lakásban, mint már írva lett a Juci kegyeltjei laknak - bár még a lakás kiutalást nem kapták meg. - Kati a tavaszi iskolai szünet alatt kint volt nálunk pár napra. Katiról gondoskodunk és még hatványozottabb mértékben tesszük ezt, ha majd felsőbb iskolába megy. Ebben az ügyben ilyen értelmezéssel beszélgettem a volt padtársaddal a Lajossal,¹ aki eddig is jelentősen segítette Katit. A művészeti gimnáziumi felvételre vonatkozólag ő is megígérte a segítségét. Deák Sanyival folyamatosan levelezek, anyáknak már kétízben küldött orvosságot, amikor még itt nem lehetett kapni. A legutóbbi levelében írja, hogy teljesen fel akarja öltöztetni Katit, érdeklődik mi előnyösebb, pénz vagy a ruha-küldemény. (...) Kértem egy rendkívüli beszélgetést, Ferkó és az én részemre, eddig még nem kaptam róla értesítést. - 3 db fényképet mellékelek. A közeli viszontlátás reményében fejezem be a levelemet, ölel bátyád: Hanzi.

Drága édesapa! Először is kissé későn ugyan de húsvét alkalmából szívből üdvözöllek. Másodszor örülök, hogy írhatok Neked, mert eddig még csak egyszer írtam. A húsvétot jól töltöttem el, kaptam sok cukrot meg csokit is. Marikától meg két könyvet. (Karácsonyra 1 ruhát meg egy hosszú nadrágot kaptam tőle.) Az iskolában még kell ugyan javítani, de olyan borzasztóul nem állok, a félévi bizonyítványom általános jó, 4-es volt. Nagyon örültem, mert a legutolsó fizika dolgozatom ötös lett. Beteg nem voltam különösebben, csak tüszős mandula gyulladásom volt, de abból hamar kigyógyultam. Az osztály rendez egy klubnapot, amire lehetséges, hogy eljön egy pár színész is. Mi is adunk műsort. Én több gyerekkel polkát fogok táncolni. Remélem, nem vagy beteg és nem is voltál. Most megkaptuk a „tavaszi” szünetet (egy hét). Április 5-én pedig voltam a második Országos Úttörő Seregszemplén. Egyszerre 1000 galambot engedtek fel a levegőbe, azok egy félkörívet írtak le, azután elrepültek valamerre. Mostanában sokat szoktunk az udvaron lenni, mert a szomszéd ház udvara a mi udvarunkhoz van csatolva. Ilyenkor sokat gondolok rád. Mostanában nem olvasok olyan sokat, mert anyuka nem enged. Énekkarra is járok mert bevásároltak (altos vagyok). Na, de most már búcsúzik mert nemsokára elmegy a Marika. Írjál egy picit többet nekem! Milliószer csókol lányod Kati.

*Kedves! (...) Először a térképek! Visszakaptam, megvan. Ezzel kapcsolatban csak még annyit, hogy valószínű alkalma nyílik Magának tudományos munkásságot folytatni. Erre vonatkozóan is az első lépések megtörténtek. (...) A kérvényt különben elkészítettük: van 3 db melléklete: egyik a munkásságának bibliográfiája, a másik a *Korunk* kritikája, a harmadik 57 óta sajtóbeli megnyilatkozások a kollégiumi munka jó tapasztalatairól és felállításának szükségességéről! Talán-talán a Maga intenciói is bekerülhetnek, amit én feltétlenül szükségesnek tartok, de mondom, nem rajtunk múlik a beszélő. A keresztkoma dolgában pedig annyi történt, hogy feleségét és más évfolyamtárs hozzátartozóját is behívták a rectori hivatalba, és ígéretet kapott a tanulmányi idő valamelyes csökkentésére.¹ Remélem, a könyveket, amiket küldtem, megkapta. A drámákat - mint azt annak idején már megírtam - 57-ben lévő névnapjára vettem. A Józsefet pedig - reprezentatív dátumhoz reprezentatív könyv - utólag a 40. születésnapjára szántam. A dedikáció csupán két szó: optimista remény! (...) Tiszaigar. Az Akadémián nem tartják méltányosnak, és ebben igazat adok, hogy én foglalkozzak vele. Véleményük szerint Igar kész!!! És ez az én véleményem szerint jó kezdete lesz életének. Az anyag teljes, őrzöm, hiszen átmenetileg az én tulajdonomat képezi. - (...) Remélem, ez a levelem már még jobb idegállapotban találja s a téli sápadtsága elmúlt. Sokat gondoltunk arra, átmenetileg, ha van rá lehetőség, nem tenne-e jót egy kis fizikai munka? Szilárd^{III} különben azt üzeni, hogy tornázzon sokat ha a fizikai munkára nincs lehetőség. Levelében írjon többet ideg- és egészségi állapotáról! Én is nehezen búcsúzom Magától, türelmetlen vagyok, szeretném látni! Sok szeretettel öleli: Mari.*

^I Szamel Lajos

^{II} Virágnyelv

^{III} Újhelyi Szilárd

*Kardos László - édesanyjának,
bátyjának, Pogány Máriának*

Vác, 1959. június 7.

*Szeretteim! Új helyről régi szeretettel üdvözöllek mindnyájatokat. Szerényebb viszonyok közt élek az előbbinél, de egészséges vagyok, újabb itteni gyomorvizsgálatom különösebbet nem mutat, a nyár minden esetre könnyebb. Most nem dolgozom, bár ez felmerült; olvasgatok, új társakkal beszélgetek; itt több a séta, egyébként - már évek óta - rendszeresen tornászom. Idegeimmel - így ítélem meg - nincs különösebb baj, gondjaim és gondolataim is normálisak, kedélyem messze felülmúlja másokét; nehéz másodperceim megítélése alól meg feloldoz Marim mosolya. 30 Ft-os speizomat cigarettára és tisztaságira költöttem; a könyvnapon Mannt és a francia költőket vehettem meg; van még vagy 350 Ft-om. Minden könyvem megvan és megmarad letétemben, csak nem juthatok hozzájuk, csakúgy füzeteimhez sem, egyelőre. - Utóbbi bájos leveleiteket, kedves fényképeiteket, amellyel annyi örömet okoztatok, drága Marim könyveit, üzeneteiteket, intézkedéseiteket és - mérsékelt reményeiteket köszöntöm. - *Drága Édesanyám*, vigyázz az egészségedre és bízzál, kedves vonásaid naponta előttem vannak. - *Hánzikám*, köszönet mindenért, ha teheted a megmaradt bútort és főként a vízmelegítőtmet biztosítsd; tudományos és egyéb jegyzeteimet, könyveimet ne hagyd a nyirkos pincében, mert tönkremegy, ha nincs helyed, bízd Marimra, ő megőrzi. Sanyi komámnak köszönetem és baráti üdvözlétem, szintúgy Lajosnak, padtársamnak, fejezze ki néki Marim személyes köszönetem. Katimnak a kért hosszú levél helyett hosszú csókom küldöm, jó iskolai eredményt és jó nyaralást kérek és kívánok neki! - *Marim csillagom!* 20 perces*

beszélőre várom kedves híreidet egyetemi tanulmányi kilátásaidról, amelynek időben való bevégzésére talán most van, ha egyáltalán van, gondolom, te is tudod, a legnagyobb lehetőség. Még mindig azt hiszem, tanáraid, rektorod beavatkozása a legnagyobb segítség! Köszönet tudományos munkám érdekében tett lépéseidért, de erre sem most, sem később sincs lehetőség, sem technikailag sem belső feltételeim között. Kíváncsi vagyok a te és Kati évvégi jegyeire, nyári terveidre; köszönet Józsefért, mindig te voltál a fejemben, míg olvastam. Plusz csók az íróasztalomért, az igari térképekért, vajh! veszek-e még kezembe tollat írni, alkotni, kutatni?! El-elgondolkozom a *Heti Híradó* takarékos hírein, zavaros az ember szíve és tétova az ember feje. Szeretném hinni sokakkal együtt, hogy ez az esztendő tartósabb békességet hoz hazánkra és enyhíti a mi kínjainkat is! - Csillagom, a csomagban, kérlek, segíts anyáméknak: 2 kg börtelen szalonát, 1/2 kg száraz kolbászt és 1/2 kg múltkori édességet várok. *Írásos válaszod július 2. felére várom. A boríték balsarkába írd egy nagy 15-öst is.* Tónit, Ottót, gyerekeinket, barátainkat szívből és várakozással üdvözlöm, a családot csókolom; boldog vagyok, hogy még megvagy nekem. - Huncut bajuszkámtól majd meg ne ijedj. Ölel Laci.

Kardos László - Pogány Máriának

Vác, 1959. szeptember 4.

Csillagom! Marim! De jó is újra beszélgetni veled, veletek, az én nagy családommal: 32 sor is kapu - haza, felétek! Legelőbb is forró köszönet soraidért s a szép 6 küldött könyvedért. Örülök terveidnek, a szakdolgozat-tanulmány változatnak, a film lehetőségnek. (...) Csillagom! látogatásod óta dolgozom, amolyan féltelmiségi munkát, új környezetben, napi 6 órát de. Majd: ebéd, séta a parkban, egy-egy ping-pong meccs, olvasás, ritkán: mozi, legutóbb a Csendes Dont láttam. Nem fordítok, jobb híjján a spanyolba másztam bele, már elég jól megy. 100 Ft körül keresek és spejzolok, táplálkozásom, egészségem kielégítő, kedélyem normális, reményeim a tiéitek. Valószínűleg ezentúl gyakrabban írhatok és láthatlak benneteket, vasárnapra édesanyám és Hánzi bátyám várom. Okvetlen beszélj velük előtte. (...) Ölel Lacid.

A válaszlevél csak 32 sor lehet, a boríték balsarkába most egy 4-est kell írni!

Kardos László - Pogány Máriának

Vác, 1959. szeptember 20.

Kedvesem! lásd, megelőzőm válaszodat: édesanyámék látogatása igen erősen hatott rám, jól esett és felzaklatott. Elviselném - bármilyen nehéz is - „szívesen” jövendő börtönéveimet, ha ezzel megválthatnám anyám testi-lelki szenvedéseit! Bár bizonyára az én szabadulásom segítene egy kicsit rajta. Az vigasztal, hogy látom, Hánzi bátyámék mindent megtesznek érte. (...) Én, mint anyámék látták, egészséges vagyok s Jánost se riassza sápadtságom, természetes börtönpír az, bár a téltől fázom előre, a munkában töltött 8 óra még hagyján, de a zárkában annál kevésbé, csak az a 2-3 óra vigasztal, amit olvashatok és tanulhatok, elalvás előtt, ébredéskor mindig veled, veletek vagyok. A tudományos gondokról, úgy látom, végképp le kell tenni, kettőnk majdani közös idejére; lehet-e hinni benne? (...) Édesanyám, Katim csókolom, családainkat, gyerekeinket forrón üdvözlöm; szeretettel és szorongással ölel e holdrakétás és politikai végtalálkozó nyárutón Lacid.

Bp. 1959. szept. 27.

Drága Édesapa! Most kihasználom az alkalmat és sokat írok. A tanulással baj nincs, csak ötös feleletem van. A rajzgimnáziumi felvételi előképzőjére járok. Kéthetenként. Olvasni nem olvasok sokat, mert tanulni kell. Kaptam egy pár jó könyvet. Pl. Vergilius életét, Hegedüs Gézától, Jókaitól is. Megnézem a héten Jókai Fehér asszony c. darabját az osztállyal. Bélyeget is gyűjtök. Klubnapot is rendezünk, érdekes lesz. Kaptam egy szép kompléruhát, Mari még nem is látta. Ezután mutatom meg. Lehet, hogy fogok úszótanfolyamra járni. Az iskolával azt hiszem, Herendre fogok kirándulni. Olvastam a Fecskék és fruskákat, nagyon helyes volt. De most már búcsúzik, sok-sok nagy puszit és ölelést küld Kati. - *Kedvesem!* (...) Édesanyja - igen örülök neki - jó kedélyben és színben találta. Megnyugodott egy picit, mert hát afféle középkori börtön-képzetei voltak. - Kati nem volt Tahiban, mert ott is elég nagy paralízisjárvány volt. Így magammal vittem a sümegi barátnőmhöz, aki meghívott minket. Sümegen megnéztük a várat, a Kisfaludy-kiállítást, és olyan kréta-kori kövületeket szedtünk. Tapolcán a tavasbarlangban csónakáztunk, és a Bacsányi-kiállítást néztük meg, Keszthelyen fürödtünk a Balatonban. Jól éreztük magunkat, csak a 4 és 1/2 nap kevés volt. (...) Az Akadémia főtitkára megígérte Makkainak, hogy az anyagi kultúra csoport osztállyá fog erősödni. Én már itt is vagyok a csoportnál; munkám: a Széchényi Könyvtárban és az Országos Levéltárban eredeti okmányokat másolok. (...) - Búcsúzik, szeretettel öleli: Mari.

Kardos László - Pogány Máriának, Kardos Katinak

Vác, 1960. március 5.

Csillagom! Hitvesmarim! születésnap leveled óta egy világ telt el és 27-e a beszélő napja is oly messzi még. Talán rossz álmaim miatt is aggódó várakozással gondoltam rád: az influenzajárvány, a tavaszévi tanulmányi pót-gondjaid s más feltételezett eshetőségek miatt is; remélem, nem késel a válasszal még a beszélő előtt. (...) (...) Csillagmarim! A minisztérium kérésére február elején írásban beadtam: milyen tud. munkával foglalkozom-foglalkoznék?! A magyar agrártörténet legújabbkori napjainkig tartó korszakát jelöltem meg s az idevonatkozó, főként az utóbbi években kiadott szakirodalmat, folyóiratokat tüntettem fel többek között forrásként. Nem tudom, mi lesz belőle?! Mindenesetre könyveim, ceruzám, füzeteim megkaptam és használhatom. Ez jó! Könyv-beküldést innen menesztett csomagcédulára - remélem - engedélyezik; a beszélőn megtárgyaljuk, hogy miket. Persze az itt lehetséges szellemi tevékenység csak a munka utáni 2-3 órára korlátozódhat a legjobb esetben is, többre aligha lehet számítani, kivéve, ha valamilyen szerv vállalná a teljes rabtartás költségeit tud. munka fejében.¹⁷ Magamnak franciául fordítok, idegennyelvű könyvet a könyvtárból kölcsönözhetek. Egészséges vagyok, a járvány idején még hőemelkedésem sem volt. - Sokat vagy eszemben: olvasmányaimat s mindent ami itt történik velem, megosztom veled. S most jól is van ez így!: hisz a szabadulási illúziók szétfoszlása után végül is a további végnélküli rabesztendőkben lesz még időm a magánnyal osztani meg társaságom! És őszintén szólva téged is inkább a gyökértelen illúzióktól, semmint a kiábrándító valóságtól féltetek. A költő vetése évelő vetés, ha egyáltalán a mag nem fagy meg a hó alatt!¹⁸ Tény az, csillagom, hogy nagyon magunkra maradtunk s igencsak hozzá kell szokni, hogy senkinek sem okoz gondot, élünk-halunk-e? De azért ne légy vigasztalan, tégy meg mindent magunkért, hogy legalább a lelkiismeret legyen tiszta! (...) Csillagom, most jöttem a moziból, Szállnak a darvak-előzetesét is láttam, ha megnézed, velem ülsz majd a nézőtéren. Forrón ölel Lacid.

Kardos László - édesanyjának és Pogány Máriának

Vác, 1960. május 8.

Szeretteim! Ólomlábon jár az idő, egy-egy levélírásig, egy-egy beszélőig egész örökkévalóság telik el! Ezt kivált most tapasztalom, hogy megkezdtem a 4. évet s a váci egy esztendőt is zárom. Drága Édesanyám! köszönöm, hogy legutóbb meglátogattál s bocsásd meg, hogy beszélőm csak részben szentelhettem neked, de te megérted, hogy Mari számára is annyi a mondanivalóm. Vigyázz egészségedre és a családra; a te jólléted az én nyugalmam egyik nélkülözhetetlen feltétele. Mindig gondolok Rád! (...) Csillagmarim! Leveled-látogatásod óta eltelt eseménydús, várakozással és feszültséggel teljes időt nyugodtan, éretten és bizonyos rezignált optimizmussal töltöttem el. Semmiféle helytelen és értelmetlen dologban nem vettem részt,¹⁹ ami által remélem, buzgalmadat csak támogattam. (...) Új munkaköröm: ugyanott műszaki szöveget fordítok, franciából, németből; valamivel többet is keresek; haza csak akkor küldök, ha a tud. munka végleg kútba esik. (...) Egészségem rendben, bár mostanság kimerüléssel fejfájás gyakran gyötör. Életem most szerényebb s majdnem társtalan.²⁰ Annál inkább várom híreid. (...) A napokban egy kedves talicskás délutánt töltöttem a Dunaparton:²¹ víz, sziget, hegyek, kék, zöld, távoli város, tornyok, hajók, nyüzsgés; oly élesen képzett meg a képben kettőnk szép élete, hogy szinte belefájdult szívem-lelkem. Meddig? és mégis, csakazértis! utóbbi szép leveled záró soraival alszom-ébredek; bár ne törné meg a varázst semmi rontás; „hej, élet, élet, bús élet ...” Baráti, hitvesi szeretettel üdvözöllek, gondolok Rád, várlak Lacid.

Pogány Mari - Kardos Lászlónak

Budapest, 1960. május 16.

Kedvesem! Rég örültem ilyen nagyon levelének; hihetetlen feszültséggel éltem végig én is az áprilisi hónapot. Részben azért is, mert nyavalyáskodtam. A húsvéti ünnepeket 38° körüli lázzal feküdtem végig. Aztán nekiduráltam magam, s elmentem V. Pistához; megállapította, hogy az epém nem viseli jól magát. Szigorú diétát rendelt, s már javulok. - Kati ügyében május első napjaiban eljártam: határozott ígéretet kaptam, hogy ügyét kivizsgálják, s ha valóban nem szakmai az ok, a beiskolázást realizálják.²² (...) A napokban beszéltem telefonon a minisztériummal a tudományos munka ügyében. Azt válaszolták, nincs akadálya, hogy szakmai könyveket kapjon. De ami a Maga kívánsága, azt éppen most tárgyalják, s néhány napon belül értesítenek az eredményről. Az a baj, hogy az Akadémiával nem tudtam személyesen felvenni a kapcsolatot, s most Tóni keresztkomája ígért ebben segítséget. Igen-igen meghatódtam, s kimondhatatlanul jól esett, hogy meglátogattott engem az Intézetben. Különben új munkaköre van: akadémiai intézethez került. Fogadták őt a rektori hivatalban, s ott szó esett a még nem végzett hallgatókról. Azt ígérték neki, hogy egy éven belül mindenki megkapja a diplomát. Kérdezték a tanulmányi-idő csökkentést is. Arra úgy reflektáltak: ilyesmit ők túl kis gesztusnak tartanak, mert ennek olyan szemkiszúrás jellege lenne.¹ (...) Szakdolgozatomat már március első napjai óta csinálom. Hihetetlen érdekes a Tiszaszabályozás iratanyaga épp ilyen kubikos-vonatkozásban. - Minden oka megvan, hogy a rezignált optimizmusból a rezignált elmaradjon. Nem is gondoljon már csak arra sem, hogy múltkori levelem zárószóiraival valaha is történhet változás. Mari.

¹Virágnyelv

*Kardos László - családjának,
Kardos Katinak, Pogány Máriának*

Vác, 1960. július 8.

Drága Szeretteim! Ismételt forró ölelésem mindannyiótoknak! Édesanyámnak egészséget, nyugodalmat! Mate drága! gyakran látlak magam előtt nyári kertetekben, együtt az egész családdal és magamat is közétek képzelem. Egyszer majd az álom is valóság lesz! Egy kedves sort a válaszban nektek is szorít az én betűbeosztó Marim! Hánzikám, csodás csomagotok egy pár hétre hazavarázsolt, köszönet érte. Katira legyen gondod. (...) Csillagocskám, kislányom! Utóbbi heteim minden gondja a tiéd: *akard te is, hogy tovább tanulhass*, hisz eredményeid ezt lehetővé teszik és *mi mindenképpen* támogatunk; sose feledd: a tudás hatalom; egész életed ezen dől el, hogy ezt kiharcold magadnak. Egész szívemmel kívánom, hogy ez sikerüljön neked. Töltsd jól a nyarat. Nagyon szeretlek. - Drága Marim! Katical folytatom: az engem ért bajok közt az egyik legnagyobb csapásnak tartanám, ha akár külső, akár belső okoknál fogva nem tanulhatna tovább. Egész életem egyetlen vitathatatlan pozitívuma az az erőfeszítés, amit a hazai fiatalság továbbtanulása érdekében tettem és tehettem - s pontosan az én gyermekem ne tanulhatna tovább?! Te ezt teljes egészében átérted és átérzed! (...) Csillagom, én is kivettem a magam módját a nyárból, közel 1 hónapig kórházban voltam, viszonylag jobb körülmények között; fejfájásom valami keveset javult, egészségem elviselhető, kedélyem a régi. Most újra dolgozom ugyanott, ugyanazt, soha magánosabban, soha elesettebben és szerényebben.²³ Amennyit lehet tanulok, olvasok. Egy-két könyvet vásároltam (Radnótinkat, Móriczot, Maughamt, Shakespearet). Édességeid régi ízekre emlékeztettek, köszönet értük és a szótárakért. (...) Sok okos hírt várok. A szept. beszélőre kívüled kit hívjak, anyát, Katit? Ferkót újra megpróbálom. Válaszod várom, fényképek boldoggá tennének. Minden iránt rezignáltan, de irántad változatlan hitben és szeretetben ölel Lacid.

Kardos Kati, Pogány Mária - Kardos Lászlónak

Budapest, 1960. július 29.

Drága Apuci! Már rég nem írtam. Most itt vagyok Újpesten. A bizi elég jó lett (5), csak magyarból és oroszból van négyes. A rajzgimit szeptemberben újból megpróbáljuk. Marival megyek augusztusba nyaralni. A tablóképemet Mari elküldi. Szerencsére nincs semmi bajom. Az egész család jól van. Gondolj rám. Én is küldök rajzot. Sokat olvasok. Megtanultam úszni és biciklizni. Nemsokára sulis lesz. Kati. (...) *Kedvesem!* Egyik legfőbb kívánsága teljesül - bár mindegyik ilyen gyorsan menne. Katical együtt 3-án megyünk nyaralni, 2 hétre az Alföldre. Először pár napra meghívtak minket a Debrecen melletti Nyírmártonfalvára, egy régi barát-nőmhöz, akinél tavaly Sümegen voltunk. Onnan: Szolnokra megyünk, a helybeli múzeum-igazgató kalauzol. Összekötött a szolnoki Vízügyi Igazgatósággal, és megmutatják az ármentesítés anyagi kultúráját. Ez a szakdolgozatomhoz kell. Továbbá: kutatni akarok a Szentesi, Mindszenti, Hódmezővásárhelyi Állami Levéltárakban, szintén a szakdolgozatomhoz. Végző állomásunk Szeged (ünnepi játékok Madách Tragédiájával) s onnan haza. Pénzem van 1800 Ft. A magáé, + 400, jutalmat kaptam és a többit különmunkákkal szereztem. - Katit felvették a Varga Kata gimnáziumba, ezt mondhatom, ő harcolta ki magának. - A tanulmányaim: a tanulmányi idő csökkentéséről most hivatalosan is hallani híreket, de az a többünk benyomása, hogy biztosat még a rektor sem tud.¹ - Most különben egy Jókai novellát olvastam legutóbb. Rövid tartalma: A török szultán az oláh vajda vendégeként összehívta a dívánt és megtárgyalta a mongol kán ügyét, aki állandóan lázadozik a központi hatalom ellen, ti. a saját útján akar járni. Ez annyit jelent, hogy támadni akar a keresztyén világ ellen; a szultán békét

akar, és így a díván a rebellis kánt elítélte. Hihetetlen ez a Jókai fantázia!²⁴ - Anyáink holnapután, vasárnap találkoznak, mikor is Hánzi nagy fényképezést rendez, s majd ő elküldi külön borítékban a képeket. (...) Szeptemberben édesanyja is szeretné meglátogatni, azt hiszem, nem lesz probléma, hogy hosszú az út! Várakozó hangulatban, bizakodón, szíve minden melegével öleli-csókolja: Mari.

¹Virágnyelv

Kardos László - Pogány Máriának

Vác, 1960. szeptember 8.

Kedvesem, Csillagmarim! Látogatásokat ezúttal is erőt adott. Nyári képed boldogsággal és kellemes szorongással töltött el: minden alkalommal kedvesebb vagy nekem, - hiába így van ez szív szerint! Öt esztendő amaz augusztus óta,²⁵ elfeledtem emlékeztetni rá, most teszem meg. Egészséged, kedved tartós legyen, munkád eredményes, jövőd továbbra is páros - velem! Kati lányom? Öröm, hogy ő is hozzákezdett, de bánt, hogy iskolába indulása anyagi nehézségekkel párosult. Arra gondoltam, hogy szükségletei végett talán kölcsönt vehetnél fel, Lajos padtársamra gondoltam, akire ezúttal is barátsággal gondolok, - de más gyerekünk is számításba jöhet. A pénzt ruhára, könyvekre, mi még szükséges, kellene váltani. Szeretném, ha tanulmányai, élete, indulása problémáit olykor meg tudná veled beszélni. Fájna, ha művészeti érdeklődése elhanyagolódna! (...) Katinak ezer s egy csókot küldök; erősen kívánom, hogy a középiskolát sikeresen kezdje és folytassa. - Hitvesmarim! életed döntő esztendejét a tiédde azonos feszültségben és szolidaritásban élem majd át. (...) Nagyon aggaszt - amint mondtad - hogy szakdolgozatod elbírálásának személyi és személyeskedő nehézsége van. Ez igen megnehezítheti dolgodat. Úgy gondolom ismét és újólá, hogy ezen csak a rektorral való személyes tisztázás segíthet. Ha valamikor, hát most már ideje, hogy többen adják hozzá dolgozhoz eszükét és jóakarataikat. Úgy vélem, hogy tanulmányi ügyeikben a segítség terhet ne csak a keresztkomáékra rakd, hanem a szakmában befogadottabbakra is, hogy pl. egy nevet említsek, Székér Gyuszt, de másokat is. Világos, hogy most kettős diplomád sorsa dől el. Szeretném hinni, hogy munkaviszonyaid javításában Sándornál¹ eredménnyel fogsz eljárni, amit az egészségügyi körülmények egyre inkább elodázhatatlanná tesznek.^{II} - Sokat gondolok Jókai-novellád folytatására s az a véleményem, hogy e nem éppen szépirodalmi téma negatív megoldása tagadhatatlanul siralmas sorsot és jövőt tükröztet. Persze ebben te se írtad le az utolsó szót! Kedvesem! egészségem? Az utóbbi héten erőt vettem valamelyest fejfájásomon (neur. kínlódások, emésztési zavarok), bár ez dupla energiát kíván tőlem - persze ez nem megoldás - és dolgozom, fordítok, gépelek 8 órát. Módjával olvasok is. (...) Egyébként: szürkeség, magánosság, értelmetlenség! Félek a téltől. Mégis mindennek ellenére: változatlanul a régi vagyok és hőtíg bizhatsz bennem. Gyerekeinkben én is szeretnék bizni, külön-külön üdvözlöm mindnyájukat, ne hanyagold el őket! (...) A családnak meleg kézszorításomat! Neked pedig Kedves mindent ... Kosztolányi: Fényes arc a sötétben ... sorait, öllelek Lacid. - Kedves válaszod e hóban várom.

¹Sándor József

^{II}Virágnyelv

Vác, 1960. november 6.

Hitvesem! Csillagmarim! Kedves leveled nov. 5-én kaptam meg. Néked nem nehéz átérezned, mit jelentett számomra az a nyomasztó várakozás, míg soraid kézhez kaphattam: a szokatlan megkésés sötét képzeteket keltett bennem rólad, anyámékról, az otthonról. Annál nagyobb az örömöm, hogy egészségesnek és bizakodónak tudhatlak bennötöket és kivált, hogy a te irántam való szereteted oly friss és tartalmas mint amilyennek írod s amilyennek én is tudom és érzem. Ez utóbbi mindennél fontosabb számomra, mert erőt ad a jövő elviseléséhez, amely még nem kevés megpróbáltatást tartogat számomra. Tudom, önző vagyok, hogy így nyilatkozom, de szép soraid óhatatlanul ezt váltották ki belőlem; de tudd azt is, bármennyire is nehéz e süket betűkbe beleírni, hogy mennyire kívánom a te személyes boldogságodat, munkád, életed sikerét - és ebben akkor is szeretnék hinni, ha az én egyéni sorsom minden várakozásunk ellenére véglegesen beárnyékolódik; remélem és kívánom, hogy ez utóbbi esetben is lesz - legyen erőd a magad tudatos, tartalmas emberi pályáját befutni. (...) Magamról: gyengeségeimen némi sikerrel igyekszem erőt venni, fejfájásaimat jelenleg elviselem; munkám a régi; keveset olvasok, angolt tanulok, nehéz türelemmel töltöm az időt és a közlgő telet, már amennyire egyre magánosabb és szerényebb életkörülményeim engedik. (...) Csillagmarim, ami a mellettemállásod bájos és megható dilemmáját illeti: nekem, a most 42 éves Kiskardosnak így vagy jó, ahogyan vagy; bár már ott-tartanánk; ne légy túlszigorú önmagadhoz, mosolyogj, így! szeretlek, öllelek Lacid.

özv. Kardos Jánosné, Pogány Mária - Kardos Lászlónak

Budapest, 1960. december 19.

Drága gyermekem, a látogatás után ismét írok egy pár sort, egy kis erőt öntünk beléd a Marival együtt. Édes fiam nagyon örülök, hogy tűrhető kondícióban láttalak. Édes fiam kérlek hogy bízzál és türelmes légy, majd csak el jön az idő hogy köztünk leszel. (...) A csomagot elküldtük a süteményt a Mari küldi az ünnepre lesz kis finom sütid, az eláll soká. Kedves fiam az ünnepekben mindig gondolatban veled leszünk és kívánunk hogy ez az új év hozzon jót és boldogítót és millió csókot küldünk az egész család és összes rokonok, ismerősök ugyan azt kívánják a te szerető édes Anyád. Kedvesem! Itt ülök magányomban. December utolsó két hetét kivettem fizetés nélküli szabadságnak, mert fáradt vagyok, s igen-igen nagy az anyag, amiből vizsgázni kell. (...) S aztán a kérdések kérdése: mi lesz azután? (...) Nekem minden ösztönöm azt súgja, hogy egy akadémiai státust, főleg ahol már megbecsülést is vívtam ki magamnak, nem lenne szabad felrúgnom. S doktorálás után kettőnk erejével csak sikerülne valamire menni! S addig megmaradnék forrásgépelőnek. (...) Mit írok még magamról? Tanulok kb. napi 15-16 órát, reggelenként úszok a Gellértben, nem járok sehova. De azért márciustól kezdve kisebb lesz a nyomás, akkor már majd megnézek 1-2 filmet stb. Januárban-februárban persze végigjárok majd mindenkit, aki a sikeres vizsgákhoz hozzásegít, s remélem - ezzel biztatnak - a márciusi beszélőn fogok tudni a diplomáról véglegest mondani.¹ Karácsonykor, szilveszterkor Magával leszek, öleli: Mari.

¹Virágnyelv

BOB, 1961. január 4.

Szeretteim! Drága Édesanyám, Csillagmarim! Hánzikám! Katikám! Mindnyájan! Az új esztendőben - mint már nyilván értesültetek - hozzátok közelebb forró üdvözetem küldöm néktek. Karácsony előtt már itt voltam, az ünnepeket jól töltöttem, leveletek még idejében érkezett. Jól esett éreznem, hogy velem voltatok és vagytok. Csomagotok megízécskés napjaimat. Új keretben régi munkám folytatom, fordítok. Pillanatnyilag a fejfájás sem kínoz, így elég elviselhető az állapotom. Magányosságom is csökkent. Rövidesen könyveimhez is hozzájutok, tovább tanulom az angolt, olvasok stb. A telet is jól viselem. Öltözésem elég meleg, a fűtéssel nincs baj. - Szeretnék kicsit többet hallani - Édesanyám, János bátyám! otthoni életetekről. (...) Örökre felejthetetlen lesz számomra, ahogy ő, ők, a három nő, anyám, Mari, Kati - akiket a legjobban szeretek az egész világon - beszélgettek velem legutóbb a rács előtt. Éreztem, hogy szilárd talajon állok. (...) Hát az én csillagocska kislányom, Katim! Bizony most fáj igazán, hogy nem lehetek vele ezekben a növő éveiben! (...) Azt szeretném, ha Kati nyílt szívű, nyílt eszű, dolgát értő ember lenne s ehhez talán nem is kellene oly sok. Nyári képei jól mutatnak, de egy kicsit most soványlottam. Szeretnék egyet s mást hallani mindennapi foglalatosságairól is. Milyen volt a félévi bizonyítványa? Sportol-e valamit? A testedzést nem kellene elhanyagolni. Kirándulások, túrák, úszás. (...) Csillaghitvesem, drága Marim! Merő aggodásban élek tavaszi feladataid olvasva: oly sok mindennel kell megbirkóznod, hogy az még nékem is sok lenne. De talán segít az a tudat, hogy veled vagyok vizsgáidnál, tanulmányod írásakor és a gyakorlóidőben. Ami a jövőt illeti, tartsd meg az akadémiai státust, ha mégoly szerény is, mert én is úgy vélem, hogy onnan eredményesebben léphetsz előre. (...) Nagyon fáj, hogy Ottó után Tóni is elhidegült; kínoz a gondolat, hogy talán mi vétettünk s hogy az elhidegülés hosszú sorát vezeti be majd a hasonló eltávolodóknak. Ez is a dolgok logikája - fájdalom! Egyébként ökonómiával élj erőddel s reménységeidet úgy rendezd el, hogy hosszú időkre is elegendők legyenek. Én is így teszek, akkor - amikor ez új esztendő januárjában 30. születésnapodra legmélyebb baráti és hitvestársi gondolataimat küldöm néked avval a kívánsággal, hogy a következőt már párosan érd meg. Oly szép és fájdalmas játszani a reménységgel! Szeretném, ha ezúttal születésnap ajándékkul elfogadnád tőlem a Propyläen Világtörténet tizenkét kötetét - egyúttal előlegül a sikeres történészpályád kezdetére. Nagyon szeretlek! - Csillagom! Itteni szokás szerint a beszélőre csak 1 személyt várhatok 15-20 percre, evvel számolj, Kati lányom valószínű magaddal hozhatod. (...) Addig is és mindig öllelek: Lacid.

Kardos László - Pogány Máriának^I

BOB, 1961. január 3-4.

Csillagom, amint látod folytatom, mert úgy adódott; de lehet, hogy ez avval jár, hogy a válasznak, csomagnak a lehetősége elesik, de hát nincs mi mást tehetni, de azért F. Zsuzsával^{II} ismerkedj össze és barátkozz meg vele. Remélem Jánossal^{III}, Andris öccsével ez megtörtént, ahogyan ezt szorgalmaztam is: mindketten kitűnő emberek. János írásán keresztül most elég objektívén látom a helyzetet - kinn és bent is, tudom azt, hogy a keresztkoma a rektorral készül beszélni többek dolgában;^{IV} s úgy ítélem meg továbbra is - a magam helyzetét, ahogy neked már megírtam volt. Tudom, fennforog - kedvező lehetőség is egy-két év távlatában, de az is, hogy végtelenségig húzzák a mi sanyarúságunkat. Ezt neked is tudnod kell, az elmúlt négy év tapasztalata alapján és sok minden alapján. Nem szeretném, hogy a te jó szíved - amely természetesen a jobbat szeretné megérezni - megszenvedné ezúttal is a reménységet,

neked, úgy gondolom, komolyan fontolóra kell majd vened múltkori soraimat. Most kissé kuszán írok, mert este van és erősen fáradt vagyok, ez az állandó egyoldalú élet erősen el tudja fárasztani az embert, mert valami olasz szövegen kutyulok: a művészi festmények festékének kémiai elemzésén, a múlt héten hasonló franciát fejeztem be, ez bár némi érdeklődéssel bír is, inkább fárasztó mint tanulságos. Így este egy kis angolt veszek át, beleolvasok egy-két fejezet erejéig Pulszky-ba - most az van soron -, kaptam újabb *Kortársakat*, 58-59-60-as számok (5-6 darab), azokat böngészem és lefekszem. Nagyon szeretek és tudok mostanában aludni, rád és rátok gondolok és mindjárt alszom is. Ablakunk kissé nyitott, a hold besüt ilyenkor teliholdkor, megvilágítja a stílusos környezetet, a tetőt - párszáz méter ide. (...) Nos, folytatom, elmúlik az éj, hajnalban korán ébredek s ez a nap legkellemesebb része, pihent vagyok s egy-két órát álmodozom, gondolkozom, tervezgetek - átélem, ami a múltban arra érdemes - és persze a jövő ... el is nézegetném, ha a csengő fel nem verne és - megkezdődik a malom barmának a körbejárása; olykor még szép epizód a hajnali séta: több százan párosan hangtalanul körbe-körbe az udvaron, festői téma, épp oly komor, mint gyermekkoromban az oly sokszor megborzongtató kép: van Gogh: Börtön udvara, ha rábukkansz, nézd meg. De az ég mindig szép, még ha borús is, mindig mond valami mást is: a kinti életet! - 7-től munka - du. 4-ig, ebédidővel; itt is - sétán is az a jó, hogy mint írtam - *együtt* vagyunk, s hogy egymásra nézünk *már* az is jó - persze csak *a nekünk* való társakkal; ez a január igazi felüdülés volt számomra: Gyuri^V-Andris^{VI}-A. Laci^{VII} - aki biztosan kimegy most tavasszal és megkeres - szinte nyomasztóan jók hozzám, még meg is hízom majd köztük - úgy látom. Én csak majd márciusban speizolhatok teljes értékűen s vehetek részt e négyes kollektívában: a csomag többek közt azért is játszana szerepet. És ne is gondold, hogy valami egyetemes szomorúság uralkodik el rajtunk, ez csak leghátul, a legmélyén van minden napjainknak, a felszín csupa tréfa, ugratás, jobban vagy kevésbé vaskosan kifejezett tömör világnézet - és néha emlékezés és mindig-mindig várakozás. - Sajnos sokakkal - bár egy műintézet keretén belül vagyunk, nincs módunk találkozni beszélgetni. Így most az újabb szigorítások miatt - pláne. (...) Sajnos, a világról már hónapok óta teljesen hézagossá képeztünk, a helyi újság - nem véletlenül - teljesen megszüntette a politikai hírek közlését - én már hónapok óta nem fizetek elő rá. Pedig, gondolom a nagy mezőny most bontakozik ki teljes méreteiben. Persze a lényegről mindig van képünk - egyelőre. - (...) Csillag! Hitvesmari! búcsúzom, nem lévén más kincsem - csudakésem küldöm el neked ajándékkul, ne ijedj meg - a babonával ellentétben és ebben én specialista vagyok - nem vágja ketté szövetségünket, de meg fog védeni ellenfeleinktől, segít az édes vajat a jóízű kenyérré kenni és hegyesre hegyezi ceruzád, amellyel nékem írsz a szerelemről-életről-munkáról: és mindennek értelméről. (...) Kati? Egyszer ő is megismerkedik a mi igaz történetünkkel és egyszer ő is megírja az ő történetét. Egyelőre segítsük az epizódokkal. Nagyon hiányzol: ölel-csókol Lacid.

^I Cenzúra nélkül hozzám került levél

^{II} Fazekas Zsuzsa

^{III} Márton János

^{IV} Virágnyelv

^V Fazekas György

^{VI} Márton András

^{VII} Abod László

BOB, 1961. január 23.

Hitvesmarim! Csillagom! Kedvesem! élek az alkalommal, írok, keresetlenül, ahogy a szavak, a gondolatok, érzések jönnek, annyi éve elmondatlanul, de ezúttal közel nyíltan, közel, mert mégsem fülbe mondom és mert még a biztos írás is olyan bizonytalan, hogy eljut hozzád, mert itt csak egy biztos a bizonytalanság. De mégis nagy lélekzet, szabad szippantás abból a levegőből, amelyet oly régóta nélkülözök: szabad szó, szabad gondolat, felszabadult mosoly - és mindezt neked, aki úgy érti a szót, ahogy hallja és úgy fogja fel, ahogy azt érzem és gondolom. Egyetlen nagy szükségletem, ami megkönnyíthetne, ha mindazt kiönteném, ami négy év alatt felgyűlt bennem, agyamban, szívemben; legalább is minden szerencsétlenségemben is legnagyobb örömöm, hogy *vagy*, nekem vagy és én neked lehetek s - lásd - ez olyan szerelmes vallomás, ami talán nem illik hozzám, de hát illem, uramisten! hol van az ma már?! Szeretlek nagyon, ez az igazság, régen is, az ántiidőkben, de ez már más, akkor is párom, társam, kedvesem, hitvesem voltál, most is az, de - mondom - ez már más. Mert én is, te is mások vagyunk, ugyanazok mint régen, mégis más, több, sokkal. Az elmúlt négy év szenvedései részemről, kínzó, édes-keserű hűséged részedről mássá, jobbá, érettebbé, többé formáltak téged-engem, - hiszem, tudom, látom, írod s nekem is elhiheted ugyanezt. Rabságomig sem volt könnyű és tanulság nélküli az életem, - volt tartalma. Az akkori iskolákban is tanultam egyet-mást, a mostani továbbképzés megadja, ha megadja, a végbizonyítványt. Fizikumom megkopott ugyan, ami nem is csoda, de akaratom, érzéseim, gondolataim - egészben nem szürkébbek, nem fáradtabbak, nem ziláltabbak, mint valaha is, sőt egyben-másban ... Az ember itt az emberlét alján is képes, és úgy érzem én képes voltam és vagyok megőrizni régi emberségemet s valamicskével még elmélyíteni is azt, nem keseredtem meg, nem látom visszajáról az életet, az értékek nem cserélték meg bennem a rendjüket, emberi méltóságomat megőriztem, a megalázás légkörében sem vesztettem el magam; szerencsétlenség ért, de sem a múltban, sem a jelenben nem éreztem és érzem magam szerencsétlenségnek; tudatos voltam mindvégig - a nehezebb percekben is, szörnyű álmom ma már, megértettem, amit meg kellett érteni és megértem, amit meg lehet érteni, tettem, amit tettem, szenvedem a sorsom, sok tanulságot levontam, sok tanulságot megőriztem és kész vagyok újakat befogadni, - még tán a bölcsesség is meglegyintett, amennyire egy ilyen magamfajta középszerű embert érhet az a szerencsétlenség, hogy bölcsőbbnek látszik régi balgaságainál; a társadalmi haladásról, az ember társas útjáról, jelenéről, jövőjéről és a harcról, munkáról, ami a jövőbe vezet - nézeteim a régiéik, - szocialista vagyok mindazokkal a tapasztalatokkal együtt, amit az egyetemes emberiség harcolt és szenvedett ki magából és amelynek jelenéhez és távlatához az én semmi sorsom tapasztalata is hozzá tudja tenni a magáét. A régi harcos, szenvedő és kínlódó ember maradtam, aki képes mint mindig a múltban is „ugrani egy jó szóért” s magát nem kímélni a jó ügyért, másokért, az emberi méltóságért. Miért is kellene erről szólnom? Talán azért, hogy elmondjam neked, hogy egy percre se érezd magad sértve miattam mások előtt, mások előtt - jó barát vagy idegen -, akik sietős öngigazolásban vagy ijedt félelmükben s főként túl magas szintű elvi rendíthetlenségükben és tévedhetetlenségükben meg akarják ingatni benned az irántam való bizalmadat - renegátnak, ellenségnek stb. bélyegezve engem! Hát persze sem nekem sem neked - hiszem - nincs szükséged erre az öngigazolásra s ha mondtam, csak a régi érzékenység kívánczolt ki belőlem. - Hogy is folytassam, egy szóval nem fanyarodtam meg s ha könnyebb testi nyavalyáim nem kínoznak, kiegyensúlyozott vagyok - komor gondolatok nélkül, tréfára, ellágyulásra, vitára kész s a humor ma is éltető elemem, ma talán több éllel, mint valaha. Nos! Csillagom! így oldanám-bogoznám magamat tovább, ha nem tudnám, hogy mindezt te is ismered és feltételezed; de talán egész magamat summázva ez is a lényeg: kész és képes lennék - veled okos és

megelégedett életet folytatni, annál is inkább, mert már egy régi kedves Marit találnék új kiadásban. Lennék-vagyok! Persze! - de erről később! (...) Jövönk? Te vagy és leszel - ha leszel - az életben az én utolsó nagy népi kollégistám, persze Kati is, akinek összegyűlt élet- és nevelési tapasztalataimat átadom, s akivel együtt - mert ez a dolog másik fele, - közösen életrekelhetjük ezeket a tapasztalatokat. Nos! ez az én hozományom ebben a mi páros kollégiumunkban. Mert egyéb mi sem várható egy ilyen magamfajta szegénylegénytől: a mi közös jövönk - ahogy a jobbik oldalát látni merészelem, társadalmi lehetőségekben, anyagiakban ez idők szerint - igen csak szerény lesz-lehet, ezzel számolnod kell, nem beszélve az öreg legény rigolyáiról, amellyel már most ijesztelek. De azért ne félj, csillagom, ketten csak megtaszítjuk azt a szekeret! Csak szelíd és szerény légy, szelíd, szerény, szelíd, szerény. De annál igényesebb szellemiekben, gondolatiakban, ízlésben, érzésbeliekben, erkölcsiekben! Így papolnék, de megunnád. - A jövő, jövönk! Hát az csak szép lehetne, nekem biztosan, neked is, család, közös munka, közös szenvedélyek, közös bánatok, közös ... egyszóval értelmiségi összkomfort és tűzpiros pipacsvirág! Jövönk? - egyelőre rab vagyok és erősen kísért az alternatíva másik oldala, hogy az is maradok!

Körülbelül világos előttem az a politikai világhelyzet, ami kint kialakult. Egyaránt lehet számolni egy rövidebb békés periódussal, de katasztrófával is és ez utóbbi könnyen járhat egy oly csekély tétel leszámítolásával, mint a bőröm. Amiben az lenne az igazán tragikus, hogy arról az oldalról kellene elszenvednem a csapást, amelyhez én is múltammal, gondolkodásom-cselekedeteim javával tartozom s amely minden megpróbáltatás ellenére személyes sorsom. Nos! evvel számolnod kell, de egy mérsékeltebb eshetőség is járhat avval a kilátással, hogy békésebb feltételek között is hosszú-hosszú évekre még itt ragasztanak, s az tör össze, mert ez a négy szűk fal nem szanatórium, bármilyen erős is a lélek és e kis ember is horzsolódik! S a politikai bölcsesség és kiengesztelődés olykor ólomlábakon jár, kivált, ha személyi indulat is megterhelheti. Egyszóval mindezt jól kell tudnod és lélekedésben erre is fel kell készülnöd, hogy józanon és erősen fogadhasd. Sokszor leírtam és újra és újra megismétlem: ebben a nyomorúságban is számomra az lenne a végső csapás, ha személyes balsorsom a te és esetleg más szeretteim sorsának eltorzulását vonná maga után. Ezért ragaszkodom és ragaszkodtam ahhoz, hogy te szabadon rendelkez magaddal és ahhoz, hogy csak az észszerűség határáig tarts ki mellettem. Ha a fentiek szerint alakulnak a dolgok, legyen erőd úgy kormányozni a magad életét, hogy az méltó legyen - közös volt ambíciónkhoz és okos és méltó állapotba vezessen. Hiszem, hogy megérted. Ez az esztendő próbája lesz optimista kilátásaink realitásának. Ha a remények szétfoszlanak, akkor a magad útját kell járnod, így kívánja az a szeretet és becsülés, amelyet irántad érzek. S hidd el így sem lesz kevésbé szép a mi közös történetünk, mégha a vége nem a szereplők kívánsága szerint zárul és - a stílusa kissé egyenetlen volt is! Gyula^{II} szép novellát, Imre^{III} szép verset kanyaríthat belőle. Engem mindvégig boldoggá fog tenni az a tudat, hogy életem mélypontján épp a te szeretetedet tudhattam magam mellett, amely nem kis segítség volt abban, hogy elkerüljem a legrosszabbat: a kiábrándulást az emberekből és abból a hitből, hogy a társadalmi viszonylatokat relatíve elviselhetővé, emberivé, igazságossá, alkotóvá lehet tenni. - Ha ez a pillanat eljönne, te kész ember vagy: ismeretekkel, tapasztalatokkal s főleg tiszta és erős szívvel indulhatsz és - mehetsz tovább s - hidd el, ez nem kis dolog. A közös fájdalmat enyhítse az a tudat, hogy *az közös*.

Dehát addig! mindennek előtte vagyunk s lehet, hogy minden jóra fordul. Ez a tél is most már elviselhetőbb számomra, s talán a tavasz, a nyár... még elviselhetőbb lesz! - Be is végzem e furcsa szerelmes levelet, ami sikeredett e sorokból - és abból az alkalomból, hogy írhattam neked, csupán neked - barátom! társam! hitvesem! Zárásul ugye elolvasod hozzá Éluard szép versét: Halál szerelem élet. - Öllelek, szeretlek.

Most prózaibb mondanivalókra térek, bár nem szívesen vagyok következetes.

A mostani helyzetem elviselhetőbb - írom - sőt Váchoz képest „kellemes”. Vác múlt év ápr. 1-óta egyre romlott, a lezajlott sztrájk negatív hatását mi szenvedtük el, a politikaiakat fokozatosan kivonták s az ottmaradó „csöves” tengerben új vezetés mellett egész büntetőlágerjelleggel vett fel. A körülmények még az egészségünket is fenyegették. De túl vagyok, vagyunk rajta. Azért is sürgettem elkerülésem, ami most minden vonatkozásával együtt inaktuálissá vált. A labor csökkentett formában ide költözött át és beépült a belügy egy „speciális” üzemébe, itt fordítok franciául, olaszul, németül vegyszeti, technikai könyveket, cikkeket többedmagammal egy elég világos szobában, ahol munkaidő alatt elég kellemes meleg van s ez nekem fontos, mert fázékony vagyok kissé. Zárkában sajnos már kevésbé érzem jól magam, négyen összezsúfolva, kellemetlen kényszerpartnerekkel összezárva 8-10 m²-nyi területen: a társak értelmiségiek ugyan, de kettő alig elviselhető, nem is nagyon érintkezem velük, a harmadik rendes, szociális. Itt amennyire lehet inkább csak olvasok és tanulok - ágyam sarkához húzódva. Dehát ez másnál is így van. Amiért elviselhetőbb: az a munkahelyen lévők! Közülük többen is barátaink és jó ismerőseink a régi különkezelt gárdából, Fazekas Gyuri, Márton Bandi és Abod Laci, valóságos felüdülés velük együttlenni, sokat segítenek rajtam, itt az átmenetben, amíg nem spejzolhatok, élelmiszerekkel, könyvekkel, folyóiratokkal, főleg avval, hogy szót értünk s meleg rokonszenvvel vagyunk egymás iránt. S ott - persze nem velem - vannak a többiek is: Gál Éva férje,^{IV} Fekete Sanyi, Mérei papa,^V Árpi,^{VI} Panni férje,^{VII} Juci védenca,^{VIII} s sokan mások a régiek közül, s ha munkába menet-jövet látjuk egymást, hallunk egymásról, egy-egy mosoly, szemvillanás igaz örömet kelt, könnyebb a nap, a közös teher közös elviselése sok mindent pótol. Etelka férjével^{IX} egy rövid ideig sétán beszélgettem, elszakadtunk egymástól, még nem tudtuk jobb munkakörülmények közé tenni, de remélem ez sem késik sokáig, derék gyerek, kiválóan viselkedett a peremben s Vácott is, meggyógyult, igen bizakodó, hiszem, hogy hamarosan otthon lesz, örülök, hogy Etelkával jól vagy, üdvözlöm szívből. (...) Szóba került, hogy az itteni iskolában tanítsak, L. Gyurka és F. Sanyi hívtak oda, ahol heti 3 x 2 órát kell általános iskolásoknak tanítani s a többi időt viszonylag szabadabb körülmények között lehet eltölteni; de ez most nem ment, - ápr. elejétől ez realisabb, több tanár szabadul - valószínűleg, akkor átmennék. A fordítói munka nem nagy öröm a mi technikai szövegeink mellett - a központi fordítósok értelmesebb szövegekhez jutnak, de körülményeik nem olyan kedvezőek, mint a miéink, ezért jó, hogy itt vagyok, többek közt pl. hogy írhatok neked. Volt itt egy igen ritka kulturális bizottsági megbeszélés mindjárt az elején: kitűnő alkalom volt látni és beszélni a régi ismerősökkel. Hát igen! a börtön, a szenvedés elviselése lelkielő kérdése, s ezt csak a társakkal való együttlét teszi elviselhetővé, az igazi társakkal, s az oly kevés! Már előre szorongással gondolok ápr. elsejére, amikor hazamennek sokan közülük s megint magamra maradok, többek közt azért is mennék át tanítani, mert ott még marad valaki. Persze, ugyanakkor szívből örülök, örülnék, ha minél többen hazajutnának közülünk! Az itteni állandó, de időszakonként felerősödő amnesztikus prognózis, most tavaszra a 8-10 évig terjedőt és nagyobb számú egyéni kegyelmet jósol, jó lenne, ha így lenne legalább! Magam természetesen semmit sem várok s általában véve kedvezőtlenül ítélem meg jövő eshetőségeimet, egyéni esetnek ítélem, amelyet csak a legkedvezőbb kül- és belpolitikai konstelláció oldhat meg, én csak az 56-os ügyek felszámolásának végén kerülhetek haza, ne álltassuk magunkat csillagom! hisz még - mint tudod - szubjektív nyomás is nehezíti helyzetemet. Persze ez nem kell azt jelentse, hogy ne tegyetek meg érdekemben, amit csak lehetséges. Nagy kár, hogy Miklós bácsiék^X, Lajosék^{XI} oly mereven elzárkóznak, pedig Miklós sok mindent tehetne, hisz neki írásomból módja volt, van helyzetembe világosan betekinteni. Sok minden azon múlna, hogy az illetékesekkel meg

lehetne értetni azt a valóságos tény, hogy mi sokan, én, az 56-os eseményekben való felelősségünk fenntartásával is, mégis és alapjában véve a szocialista társadalmi haladás táborába tartozunk, amihez egész eddigi életünk köt s amelyhez a börtönben sem lettünk hűtlenek. Megértetni azt, hogy politikai elmerése a dolgoknak bennünk látni még most is társadalmi rendünk ellenségeit. Megértetni azt, hogy az engesztelődés útja hányónkat segítene vissza a konstruktív társadalmi tevékenységhez és mennyi görcsöt feloldana. (...)

Olvasmányaim a legjobb barátaim, még a legnehezebb időben is volt egy-két jó könyvem. Most végre hozzájutottam egy-két Nagyvilághoz, Kortárshoz, Valóságához is, furcsa is volt olvasni, ott künn megy a világ tovább a maga útján, Gyulától, Imrétől, ismerősöktől is olvastam egy és mást. A te 59 januárjában küldött olasz-német könyveimhez is most jutottam hozzá, s fogom olvasni. Olvasmányaim vegyesek, módszeres tanulásra itt nincs mód épp úgy mint Vácott, de a javát azért kikeresi az ember. A nyelvekkel úgy ahogy elboldogulok. Az angol tanulásom kissé elakadt, de most már folytatom, s március végére az alapkurzust elvégzem, az év folyamán már szótárral szeretnék haladni benne. Március után remélem te is levegőhöz jutsz, s akkor szeretném, ha te is olvashatnál egy s mást. Most a Jean Barois-t olvasom franciául (magyarul: Egy lélek története) Du Gard-tól, itt van nálam a Pulszky könyv is végre-valahára, Móricz Miklóstól most fejeztem be Móricz Zs. indulása c. könyvét, versek is akadnak. Letétben sok könyvem van, valószínűleg rövidesen hazaküldhetem őket s később az értékletémből az arany fogkoronám (ne mondják, hogy itt hagytam a fogam!) s ha megkerül, az aranyvégű töltőtollam is, amely a Váci-ak jóvoltából nem tudni hol van. - Írásra nem nagyon gondolhatok se idő, se mód se ... Sapienti sat.^{XII} Egészségemről: rosszat nem tudok írni. Emésztési zavaraim ritkábbak, a múlthoz képest lényegesen sokat javultam. Neurotikus fejfájásaim sem kínoznak oly mértékben, mint a múltban, de ez a nyavalya mégis itt lebeg a fejem körül, ez az a lassú, örlő idegi megviseltség, ami megpróbáltatásaim és életmódom következményeképp állandóan fenyeget, az erőltetettebb szellemi munka mindjárt előidézi, úgy hogy igen erős ökonómiával kell élnem. A vitamin sokat használt. Gondolom a szabad életben e tekintetben visszanyerném egyensúlyomat, ezt azért írom, hogy ne ijedj meg; itt minden esetre nagyon kellemetlen és sokszor vált ki bennem elkeseredettséget. Hiába, minden az idegrendszeren múlik: a börtönlét lehetséges elviselése. A lefokozott állati lét, másodrendű táplálkozás, szabad levegő - napfény hiánya, minem is soroljam, csak meglátszik a szervezetemen. De talán így könnyebben viselhető el a szerelmetlen lét is fizikailag, de lelkiekben annál kevésbé. Szegény párom! (...) Születésnapodon a legszebb szerelmes verseket olvasom s gondolatban nálad vagyok: ezer jó kívánsággal, egészségedre vigyázz nagyon! Mondj egy szót arról is csillagom! - az én ügyem-sorsom miatt ért-e és kik részéről sérelem és miben? S hogyan tükröz engem a baráti és hogyan a nem baráti közvélemény? Ma! - Egyébként vigyázz magadra, nagyon válogasd meg kivel vagy közlékeny. Légy eléggé tartózkodó, közvetlen, de magadra vigyázó. A diszkrécióra ezúttal is felhívom a figyelmedet és ezt másoktól is várd el. (...) - Forró öleléssel Lacid.

^I Szintén cenzúra nélküli levél

^{II} Sipos Gyula

^{III} Csanádi Imre

^{IV} Litván György

^V Mérei Ferenc

^{VI} Göncz Árpád

^{VII} Márkus István

^{VIII} Cserbakói Endre

^{IX} Kéri József

^X Somogyi Miklós

^{XI} Fehér Lajos

^{XII} Bölcsnek elég

Kardos János, Kardos Jánosné, Pogány Mária - Kardos Lászlónak

Budapest, 1961. január 26.

Szeretett Öcsém, Laci! Hosszú idő után mód adódott, hogy Neked újra írhassek, azt hiszem 2 év telt el azóta. Örömmel olvastam tartalmas és mindenre kiterjedő figyelmes leveledet. Megnyugtat, hogy az egészséged elviselhető. Édesanyánkkal kezdem a beszámolómat. Kész rejtély és csak elismeréssel, szeretettel szólhatok róla. Mint tudod, beteges, ha egy kicsit jobban van, bejár, korát feledve a régi energikus és minden idegszállal a családe. Családomról szólva: Adél most akar állást változtatni, itt helyben akar elhelyezkedni, hogy többet tudjon segíteni a mamának. Klári, Jancsiról: már nagy gyerekek. Magamról? Megvagyok, az egészségem is megjárja, sokat dolgozom, így alig járunk el hazulról, a televíziót nézzük. Edit is egészen nagy lány, az Operettszínházba bekerült, ott tanul tovább. Katiéknál karácsonykor voltam, a család ajándékját vittem el. Előtte való nap ugyancsak a Lajos^I is náluk volt. Ő olyan barátod, akire mindig lehet számítani, minden nagyobb ünnepen jelentkezik. Kati továbbra is tanul rajzolni, állítólag lesz valami felvételi lehetőség a művészeti gimnáziumban. (...) Sokat gondol Rád az egész család! Testvéri üdvözlétét, csókjait küldi: Hanzi.

Kedvesem! (...) 26-án tettem le hatodik vizsgámat, s eddig szín jelesen. Erre azért egy kicsit büszke vagyok. (...) Ez persze nem jelenti azt, hogy elhanyagoltam volna. Tanulmányaimmal s diplomámmal kapcsolatosan beszéltem a Keresztkomával, sőt látogatást tettem a rektori hivatalban is. Lényege mindkettőnek, hogy ne aggódjak, a rektori hivatalban annyit mondtak, elég lakónikusan - hogy nyugodtan bizakodjak, s ezt a Keresztkoma is illetékes helyről csak megerősítette.^{II} (Itt vagy tíz sort cenzúráztak.) (...) Vettem Katinak karácsonyra a küldött pénzből: egy csodálatos szép nylonkombinét, pizsamát, mert erre volt a legjobban szüksége. (...) Anyjának adtam 200,- forintot Kati iskolai szükségleteire. Azon vettek tornaruhát, befizették előre a Derkovits-szakkört stb. A maga édesanyjának is adtam 200,- forintot karácsonyra belőle, amin majdnem elsírta magát, olyan jól esett neki. Hogy mit vett rajta, nem tudom. Nekem is maradt vagy 150,- forintom, ahhoz gyűjtöttem, s fogok rajta cipőt venni magamnak. Kati szeret gimnáziumba járni, s általános eredménye jó. (...) 30. születésnapom - a vizsgától eltekintve - elég jó hangulatban telt. Ez a jó érzés már tulajdonképpen ősz óta tart; s a szilveszter is valahogy - évek óta az első - reménykeltően telt el. (...) - Ha bármilyen könyvre szüksége van, a BV parancsnokság 9932-1-158/1960 sz. alatt engedélyezte, hogy bármit bekérjen!!! (...) Nagyon szeretem s nagyon vágyom látni, s mindig Magával vagyok: Mari.

^I Szamel Lajos

^{II} Virágnyelv

*Kardos László - Pogány Máriának
édesanyjának, Kardos Katinak*

BOB, 1961. március 1.

Szeretteim! Csillagmarim! Drága Édesanyám! Katikám, kedves Családom! - Jól esett újabb leveleteket olvasnom, János bátyám sorai igencsak megmelegítették a szívemet, Adél figyelme is nagyon jól esett. S mind a hazai hírek. Édesanyámról írottak megnyugtattak mindenkori állandó aggodalmaim ellenére, csodálatos lelkierő van benne, büszke is vagyok rá. Kívánnám neki, hogy most, nehéz élete alkonyán utolsó kívánsága teljesedésbe menne. Olyan szép levelet egyikőtök sem tud írni nékem, mint az ő karácsonyi sorai voltak! Milliom csókot és fiúi ölelésem küldöm néki a mosti húsvétra - és mindörökké! Jánosnak köszönet Katiért, a családért, értem való fáradozásaiért, reménységeiben osztozom, gyermekeit csókolom; Feribátyám aláírása egy levelet pótolna; kis-Editke „nagy-lány” voltáról fényképe mindennél többet mond el, sok sikert pályájához. Lujzit ölelem. - Csillagom! igazi tiszta örömet okoztak tanulmányi eredményeid és látatlanban is tudom, hogy értekezéseddel sem vallasz szégyent, sem pedig további diploma- és tudományos terveiddel. Amit pedig mindezek mögött méginkább értékelek, azokat a hajtóerőket, amelyek oly nehéz körülmények között is biztos eredményt szülnek, az ismeretszomjat, a munkakedvet, szívet és lelket, állhatatosságot és akaratot, hogy sorsod békaperspektívájából kitörj és életszemléletedet, életérzésedet, emberi célkitűzéseidet - divatosan szólva - „a kor színvonalára” emeld. Nos! ennyit az emelkedett dicséretből. Egyébként emelkedettség ide vagy oda: remélem ez a tavaszi próba nem megy egészséged rovására, ami nékem mindennél fontosabb. (...) Jó, hogy diplomáid gondját keresztkomáékkal is megoszthatod, segítség híjján a biztatás is támogatás. A rektori hivatal, gondolom, olcsón fizetett ki.¹ (...) Válaszról szólva, közlöm veled, hogy levélírásunk körülményeit újfent szabályozták: egy személy válaszolhat csak, többen nem, a többiek mondanivalóját is egy levélbe kell belefoglalnod, a többi családtagok legfeljebb üdvözlőt és aláírást biggyeszthetnek a levél végére s esetleg Kati írhat egy-két sort tanulmányairól. Ha lehet géppel írd, így olvashatóbb és gazdaságosabb. Leveledben a személyes-családtanulmányi-munkaviszony-kerettől ne térj el, mert könnyen magyarázhatják félre. Legutóbbi leveledben 12 sort töröltek, és e miatt 3 hét késéssel kaptam kézhez soraidat. Nem szeretném, ha ismét előfordulna. - Kedvesem! egyre jobban foglalkoztat kislányomnak, Katinak a sorsa, nevelődése; bánt, hogy közelebről nem ismerem természetét, gondolkozását, érzéseit, érdeklődését, pedig már nyilván kialakult ember. Bánt, hogy nem tudom kellően befolyásolni. (...) Ha a magad munkájának nehezen már túl leszel, igen szeretném, ha módszeresen tudnál vele foglalkozni, közelebről megismerni; gyengéit, erőit, képességeit, lehetőségeit; megszervezni olvasmányait, szórakozását, iskolán kívüli tanulmányait, megismerni barátait, ellátogatni az iskolájába, tanáraival elbeszélgetni stb. s legfőképp magadat megkedveltetni vele. Ha rajzkészségének van szilárd alapja, akkor nem ártana megbarátkoztatni a műtörténettel - módszeresen, a Szépművészeti, a Nemzeti Galéria mire való, Évák^{II} sokmindenben segíthetnének, mond meg neki, ezt várom tőle. Kati elé reális perspektívát kell szabni, szerényet, de pontosan körvonalazottat: grafikus, díszletező, rajztanár; úgy kell vele bánni, hogy képességeit világosan megismerje, ne tévessze meg magát, mert annál kínosabb lesz kiábrándulása; azt kell vele megtanítani, hogy fejlődése érdekében *kemény és módszeres erőfeszítéseket* kell tennie, sokat tanulnia, de *tudnia* is. Legutóbb felmerült bennem a gondolat: nem tölthetne-e egy esztendő anyai nagyapjánál, vagy annak segítségével a Szovjetben valamilyen orosz művészeti vagy e féle gimnáziumban, ahol orosz nyelvi tanulmányait megalapozná a szaktanulmányon kívül. Szerintem ez nem irreális, ezt talán meg lehetne csinálni. A középiskola után pedig egy évet valahol, nyugati tanintézetben hasonló céllal, manapság már ez sem lehetetlen. (...) A BV parancsnokság engedélyével a könyvbeküldés dolgában majd a

tavaszi reménységek múltán fogok élni. Pénzt legközelebb márciusban küldhetek, szeretném, ha magadra költenéd. (...) Februárban nem igen tanultam angolt, majd most márciusban folytatom, inkább olvastam: egy Dürrenmatt-drámát, Bernáth önéletírásának II. kötetét, Dosztojevszkij feljegyzéseit a Holtak Házából (örülnék, ha elolvasnád), egy Feuchtwanger-drámát, egy Márai-könyvet, Pulszkyt, egy francia nyelvű USA-történetet stb. Hosszú idő után láttam egy francia-szovjet filmet is. Munkám a régi. (...) Válaszodat a beszélő után várom. Anyádnak meleg üdvözetem. Téged pedig nagyon-nagyon várlak; csókkal-öleléssel: Lacid.

^IVirágnyelv

^{II}Bodnár Éva

Pogány Mária - Kardos Lászlónak

Budapest, 1961. március 24.

Kedvesem! (...) Mint a beszélőn mondtam, leírom most már végre szakdolgozatom gondolatmenetét. (...) Volt, aki már olvasott a dolgozatról részleteket, s azt mondta, hogy stílusa szép, helyenként egészen kiforrott. Mondanom sem kell, hogy ennek én mennyire örültem, mert mindig félek, mindig kisebbségi érzetem van, hogy gyerekes az írás, gyerekes a megfogalmazás. - Végre, a tanításnak is végére értem; nem tudom, mindenkinek oly mérhetetlen gyötrelmem volt-e mint nekem, de annyit mondhatok, hogy nagyon sokat szenvedtem. Összesen 4 órát kellett tartanom II. gimnáziumban. (...) Katiról való beszámoló a beszélőn elmaradt, most igyekszem pótolni. Igaza van, teljesen kialakult kis egyéniség, persze a kamaszkori szögletelességgel, „mindent jobban tudással”. Hihetetlenül tudom értékelni azt a mély vágyat, hogy tudjon, olyan körülmények között amiben van. Jellemző eset, hogy Magda csak egyetlen egy valamivel tudja Katit büntetni, ha már végképp nem bír vele: ha nem engedi egy nap iskolába. Persze - korának megfelelően - ez a tanulni vágyás egy kicsit kalandos. Egyetlen vágya van, hogy utazhasson, természetesen külföldre. (...) (...) A könyveket tegnap megkaptam, a szemüveget hétfőn postára adom. S karácsony helyett húsvétra küldöm el a képet. Sok-sok öleléssel zárom soraimat: Mari, Hanzi, Adél, Feri, Mama.

*Kardos László - Pogány Máriának, édesanyjának,
Kardos Katinak, testvéreinek*

BOB, 1961. május 1.

Szeretteim! Csillagmarim! Drága Édesanyám! Katikám! Hanzikám! Ferkóm! Nagy-családom! Régi reménységek után és újabb csalódások előtt ismételt forró szeretettel üdvözlöm mindannyiótokat e csodálatosan szép tavaszon - leveletekre válaszolva. Mire kézhez kapjátok soraimat, bizony, rabságom ötödik esztendejébe lépek és ez nem kis dolog e szűkre szabott életben, kivált, ha az azt megelőző évtizedek töméntelen küszködését, baját és munkáját hozzászámítom. Még jó, hogy egészségemet és lelki erőmet lényegében nem ingatták meg a lefolyt kínosan vánszorgó évek, bár nem lehet tagadnom, hogy olykor átmenetileg holmi fásultság, fáradtság, létiszony is erőt vesz rajtam, de úgy gondolom, ez természetes. A jövőről mit sem tudhatok, egyaránt készen vagyok sorsom kedvező vagy kedvezőtlen fordulatára. Most csak az a fontos, hogy a ti szereteteket még magammal tudhatom. Azért is érdekel minden, ami veletek történik. (...) Szakdolgozatom, majdani doktori disszertációm vázlatának bővebb elemzésébe sajnos nem mehetek bele, nem akarom levelem hozzájutását nehezíteni, lévén ez is eltérő a szűkebb családi témától - (erre te is vigyázz!), annyit persze írok: hogy

vázlatod fegyelmezett és logikus s ha van anyagod hozzá tartalmas lehet. (...) Ami a kettős diplomád illeti, most már kétségtelenül jártabb a hozzávezető út, épp ezért ma méginkább úgy látom, hogy külön ügyként kell elfogadtatnod a rektorátusnál - különösen korod miatt²⁶ - különben a végtelenségig elhúzódik, sőt végleg kútba esik, erre ugyanis véleményem szerint nem vonatkozhat semmiféle általános tanügyi rendelkezés. (...) Magamról, Csillagom, egészségemmel nincs semmi baj, fejfájás is csak olykor-olykor kísért, szerencsére a tavaszi vitaminhiányt elkerültem. Az utóbbi hónapokban sok minden miatt komolyabban nem tanultam, ellenben sok mindent olvastam: néprajzi munkákat az Óceániától az Őrségig (ez utóbbit megnézhetnéd, többször hivatkoznak az erről szóló könyvemre,²⁷ a sorozat külsőleg elég csinos, tetszetős, egyébként (...), képzőművészetiüket, tájleírásokat, nagyon tetszett Keresztury Balatonja, Évának gratulálok a képválogatáshoz; a Párizsról szóló szép könyv nagyon tetszett; sok-sok verset, egy-két történeti témát, regényeket. Egy-két könyv erejéig az atomfizikába is kirándultam, nagyon hasznos volt. És így tovább. Más felüldülési lehetőség alig, legutóbb egy szovjet kolhozfilm. - Ezentúl majd módszeresebben tanulhatok, egyebek között angolt is - változó körülményeim miatt; feladtam a technikai-kémiai fordítást és tanítok V-VI-ban irodalmat, mellette jobban beoszthatom az időm, igaz, hogy jóval kevesebbet kereshetek, de sok szempontból így kedvezőbb nekem, magánosságom is csökken a következő etapig. Így hát újra pedagógus lettem doktrinér József néhai szokratészvádoló igéi ellenére,²⁸ ugye ez nem baj? - Csillagom! (...) Búcsúzom, Te komoly nagy gyerek, hitvestársi nyugtalansággal és baráti derűvel, milljom csókkal és öleléssel: Lacid.

Kardos László - családjának

BOB, 1961. július 2.

Szeretteim! Drága Családom! Mindnyájatoknak forró ölelésem! (...) Igazi apai örömmel hallottam, hogy nagylányom, Kati sikeresen elvégezte az első gimnáziumot. Csillagocskám, nagyon boldog vagyok, jól indultál útnak, töltsd jól a nyarat, és a következő évéd még sikeresebb legyen! - és nékem egy pár sorban írd meg az évi tapasztalataid és jövő terveid. Művészi tanulmányaid? Olvasmányaid? Barátaid? Millió és egy csók édesapától. *Kedvesem, Csillag feleségem!* mire levelem megkapod, biztos vagyok benne, hogy sikerrel túl vagy utolsó államvizsgádon, és ezáltal piros pontot tettél egyetemi tanulmányaid végére. Ez alkalomból üdvözöllek tehát - büszkeséggel és őszinte örömmel, a hitvestárs büszkeségével és a nevelő-küzdőtárs örömeivel - egy személyben. Teljesítményed igazi súlyát rajtad kívül csak én értékelem igazában - tudatában mindazoknak a nehézségeknek, amelyek erőfeszítéseidet megsokszorozták és megnemesítették. Meg vagyok győződve arról, hogy ezt az eredményt te is sokkal inkább az érett értelmiségi szint *első* lépcsőfokának tekinted, amelynek önmagában is megvan a maga értéke és édessége - a további perspektívával együtt pedig szárnyakat növesztő magnetizmusa. (Kedves János bátyám! Marim egyetemi tanulmányainak sikeres bevégzése alkalmából, kérlek, add át neki ténylegesen a Propyláen Világtörténet 12 kötetét, boldog lennék, ha a kezében lenne, hisz szavakon és a szavakban kifejezhető rokonszenven kívül most - szoros helyzetemben - mást úgy sem nyújthatok át neki ajándékol.) (...) Helyeslem, hogy a tudományos státus dolgában állhatatos maradsz. Ugyanakkor aggódom anyagi viszonyaid miatt is. Minden puritanizmus mellett a te korodban kissé több pénz kell az élethez. Mit lehet itt tenni? Ami a nyelvi kívánalmakat illeti, a németet és franciát tökéletesítsd. (...) Magamról: egészségem a múlthoz képest kielégítő, fejem ritkábban fáj, emésztésem majdnem jó, a viszonylagos nyugalom használ nekem, vajha ne borulna fel. Az elmúlt két hónapban haszonnal töltöttem az időm, a tanítás, pedagógia jót tett, sok tanulsággal járt. Mellette eleget olvastam és tanultam. Ezidőt megnézhettem három filmet, egy szovjet és

két magyar darabot: Füre lépni szabad, Noszty-fiú. Meghallgattam egy magyar népdalestet és egy előadást „az alkat és jellem” témáról. Kéthetenként olykor egy kis röp-labda. Egy kis kép olvasmányaimról: Robespierre emlékiratai, Voltaire levelei, Beethoven levelei, Plutarchos három életrajza, Ráby Mátyás önéletrajza, Beauvoir emlékei, Macaulay esszéi, Casanova emlékiratai - egyrészt, másrészt vallástörténetből Allegro: a Holt tengeri iratok, Kriveljov könyve a bibliáról, vallástörténeti antológia, tanulmányok, Donini új könyve stb. Történelemből: Vilmot Ch. könyve a II. világháborúról és Magyarország és a II. világháború c. diplomáciai iratgyűjtemény. Műtörténet, esztétika: 5-6 műtörténet füzet főként XIX. és XX. század, köztük Gaugin, Picasso stb., műemléki könyvek, Eger, Budapest, Visegrád stb., a mostanában kiadott útikalauzok, fotógyűjtemények, Balett repertoár, Lukianos a táncról, Lukács: Német realisták egy-két tanulmánya, Pogány F.: Terek és utcák művészete, Természeti ritkaságok stb. Angol költők antológiája, Quasimodo versei, Green, H. Böll, Vercors, Szerb A., Th. Wilder egy-egy regénye, Moravia novellák, Frank L. önéletrajzi regénye - hogy a zömét említsem. A könyvnapon sajnos csak egy szép Kosztolányit volt módom nektek venni: Pacsirta és aranyársarkány. Gyönyörűséggel olvastam újra, te is avval fogod, küldöm haza. (...) Ölel - nem közönségesen Lacid.

Kardos Kati, Pogány Mária - Kardos Lászlónak

Budapest, 1961. július 20.

Kedves édes Apucim! Most jelentkezem, igaz elég régen nem írtam. Kezdem az elején. 4-es volt a bizonyítványom de a nyelvek és a matek elég nehezen megy, de remélem majd javul. Az osztályfőnököm igen intelligens, de kissé különc. 6 vagy 7 nyelven beszél, az egész világot bejárta. Tiszta angol típus. Én, úgy néz ki, kedveltjei közé tartozom. Az ő vezetése alatt van a „pantomim- és árnyjáték” szakkör Mind a kettőnek tagja vagyok. Az árnyjáték díszleteket is én csinálom. Nagyon sok a különórám: rajz hetenként 6 óra, énekkar, KISZ gyűlések, pantomim, árnyjáték. Jövőre ehhez még anatómia, művészettörténet fog csatlakozni. Rajzolni egy állami rajzsakkörbe járok. Portrékat, csendéleteket rajzolok. Júliustól dolgozom az Iparművészeti Múzeum könyvkötődéjében, havi 600 Ft-ot kapok. Augusztus 15-ig dolgozom. Már vettem a keresetemből egy karórát és még ballonkabátot, egész cipőt, könyvet veszek. A könyvet köszönöm szépen. Mozibérletet is vettem. Láttam a Háború és békét és a Feltámadást. Gyönyörű volt mind a kettő. Marikával szoktunk strandra menni. (...) A télen egy párszor voltam Operában is az iskolával. Elég sokat járok tv-t nézni. Sajnos nemsokára itt az ősz és a sulis. Nagyon megnöttem, de sajnos, illetve nem sajnos sokan a 16 évemből 3-at nem akarnak elhinni. Van már túsarkú cipőm is, mindenkinek nagyon tetszik (ez is mutatja nagyságom). A nyári kissé lezser munkaidőnek örülök is, nem is, mert megszoktam, hogy a nap minden részében csinállok valamit, ami fontos, de jó is egy kis lustálkodás. Most már búcsúzom mert nem marad hely Marikának. Sok-sok csókot küldök Kati. Anyukáék is üdvözölnek. (Sok egészséget.)

Kedvesem! Alig múlt egy hete, hogy valóban túl vagyok az államvizsgán, jeles eredménnyel. (...) Államvizsga óta rengeteget és jól alszom, hisz 4 éven át már akkor is nagyon boldog voltam, ha 6 órám futotta rá. A másik szenvedélyem pedig a strand. Kati is rettentően élvez a vizet, már nagyszerűen úszik, ebben ő hagyta le édesapját, nem úgy mint ő az angollal a lányát. Szóval, Maga is meg kell majd tanuljon úszni a jövő nyáron! (...) Ami az olvasmányait illeti, hát az fantasztikus! Hogy van ideje ilyen sokat olvasni a napi munka mellett? (...) Mindig ölelem: Mari. Hanziék is.

Kardos László - egész családjának

BOB, 1961. augusztus 3.

Szeretteim! Kedves Családom! Forró ölelésem mindannyiótoknak! Drága Édesanyám, kívánom, e sorok a legjobb egészségben találjanak. (...) Drága Kislányom! Csillagocskám, Katikám! Izgalommal olvastam soraidat magadról az én „nagylányomról „. Mozgalmas életed minden mozzanata érdekel és üdvözlöm életelvedet, hogy „a nap minden percében csinálj valamit, ami fontos”. Fontos pedig az, ami a te testi-lelki-szellemi fejlődésedet elősegíti. Ezt már neked egyre tudatosabban kell látnod! Alaposan használd ki napjaid tanulásra, önképzésre - és persze okos-vidám szórakozásra is. Ne félj a megfeszített, kemény munkától, ez meghozza a gyümölcsét. A te sorsod, nevelődésed sok oknál fogva más társaidénál nehezebb, de annál mélyebbre tudsz hatolni az életbe, ami végül is számodra, aki a művészetet is életcéljaid közé választani látszol, nem közömbös, de nem is haszon nélkül való. (...) Csillaghitvesem! Drága feleségem! Még ma is és még sokáig, nagyon sokáig látogatásod előidézte derűs hangulatban vagyok, bizakodó szavaidnak, telt mosolyodnak, szorongó félpillantásaidnak nem igen lehetett ellenállnom: annyi kedves igyekezet, nyári barna báj, meleg asszonyi sugárzás elöl még az én eredendő börtönözött reálpesszimizmusomnak is meg kellett hátrálnia - egy rövid időre, hiszen *ezek* azok a pillanatok és érzések, amelyeknek önmagukban is időtlen, mélységesen mély értelmük van és amelyek, ha időlegesen is, összecementezik reménytelenül megcsonkított életünket. Igaz, a nők szerelme mindenkor az egyik legnagyobb megtartó emberi hatalom. Mégis, valójában akár tízmillió asszony mégoly mély és erős szerelme sem tartóztathatja fel azt a tragédiát, amely e kettészakadt világ mélyén kirobbanással fenyeget. Csillagom, remélem pihentebben, jobb kedvben, kondicionáltabban tudsz majd hozzáfogni a nagy finis-hez, az új esztendő sokágú feladataihoz, amelyeket én így tartok számon: 1. az új munkakör és tudományos munka; 2. doktorálás és nyelvtanulás; 3. nem hivatalos szépírói munkád és az ehhez mért olvasmányaid; 4. családi gondok (otthon, Kati, magam stb.). (Bocsásd meg, hogy máris ilyen zsarnokod vagyok, lásd be, rosszul választottál!) (...) Magamról: *egészségi állapotom* kisebb zökkenőktől eltekintve - kielégítő. Fejfájásaim szórványosak, a vitamin-kúra használ s mostanában gyümölcshöz, zöldhöz is jobban hozzájutok. Pedagógiai tanfolyamunk szept. végéig tart. Érdekes szituáció! Utána remélem, itt maradok tanítani, az ellenkezője súlyos válságot okozna. *Tanulás:* az angol, természetesen, de csak csínyján, a kevés idő miatt. *Az olvasás* csakúgy: szokás szerint magammal vittelek a modern Japánba és Közél-keletre, ezek útleírások. Továbbá veled együtt olvastam történetből: Spira - az 1848/49-es forradalom, Bartha: Széchenyi válogatott írásai c. könyvét. (...) Mindenkit, akit illet, barátsággal és szeretettel üdvözlök, bár úgy gondolom, hogy ennek oly hosszú esztendők után nem sok jelentősége van; noha jól tudom: a leányzó csak aluszik. Csókollak, várlak Lacid.

Kardos László - családjának

BOB, 1961. november 4.

Szeretteim! Drága Családom! Forró ölelésem mindannyiótoknak! Szeretném hinni, hogy ez a mediterrán ősz megőrizte mindnyájatok egészségét és jókedvét. Ebben a hónapban újfent kihúztam egyet éveim sorából és bármennyire keserves is, most már két fordított széken²⁹ üldögélve tekintetek előre: a legszebb férfikor s melyik nem az? Drága Édesanyám, milyen fájdalmasan jó volt látni téged a szikrázó napsütésben Mari oldalán: ez a kép örökké megmarad bennem. Kívánságod: az együtt töltendő éveink hite adjon neked erőt a továbbiakhoz. Karácsonykor és újévkor lélekben veletek vagyok. - Hánzikám, mit is tehetnék

hozzá az otthon történetekhez: 1. ha már így alakult, bármennyire is nehéz, jobb tabula rasa-t csinálni; minden rokonszenvem a tiéd; 2. persze korántse tekintsd magadra nézve a házastársi életet lezártnak; ez ügyben tanácsot ugyan nem adhatok, de hátha neked is (utánam és Ferkó után) egy második lesz az „igazi”. Látod, én milyen nagyra vagyok. (...) Kedvesem, Csillagmarim, sokatmondó, meleg soraidat J. Green Leviathán-jának olvasása közben kaptam kézhez. Ebben a könyvben az emberek tragikus sorsát az bonyolítja, hogy a modern lét, a modern társadalom nyomasztó atmoszférájának elháríthatatlan súlya alatt bennük kifejlődött kisebbségi érzés hatására képtelenek életük célját, értelmét megtalálni, ill. valóráváltani, eltorzulnak, összekuszálják és tönkrezúzzák egymás életét. Nyomasztó könyv, de egyféleképp mégis igaz. Nos! leveledet ilyen hangulatban olvastam és kissé megijesztett. Meg kellett látnom benne, hogy az elmúlt öt esztendő egyidejűleg azzal, hogy nehézségálló, áldozatos, hűséges, értelmes emberré érlett, micsoda embertelenül nehéz próbának vetett alá: megküzdeni a magányossággal, az egyedülléttel, a társtalansággal, a magad erőre-hagyatottsággal. Azt is kiolvastam belőle, hogy ez a nyár nagy vállalkozásodnak, a velem való sorsvállalásodnak egy kissé válsága is volt, amellyel - ha hinni lehet a szavaknak - még fáradtan is megbirkóztál. És ez is a lényeg. (...) Örülök, hogy tapasztalod: a gyakorlathoz, a mindennapi munkához kötött nyelvtanulásnak van eredménye. Fejest bele jövőre úszómesterem! (Hát biciklizni tudsz-e?) - Magamról, itt maradtam, pedagógus szituációm még nem tisztázott. Lehet, hogy újra nyelvi megoldás kerül sorra. Ha munkám megállapodik, mellette rendszeresen tanulok, olvasok, tanulmányozok; talán tavaszig nem szegi semmisen a kedvem. Társas környezetem olykor kissé terhes, a tartós túlközelségnek is megvan a maga veszedelme, a mikroszkópikus látás megnöveli az arányokat, kiemeli a rejtett vonásokat. Mindezt csak szimpátiával lehet leküzdeni, de én igazán *csak* titeket szeretlek! Olvasmányaim: - jórészt idegen nyelven. Talán egy új spanyol kurzust is ismételtem. Októberben láttam az Alba Régiát: Szamójlova ismét elbűvölt. Benedek Árpai kellemesen meglepett: különös találkozás. (...) Októberben küldtem haza 500 Ft-ot. Csillagom, a karácsonyi csomagot ezúttal teljes egészébe te vállald, bátyámékat a mostani nehéz helyzetükben nem akarom terhelni; épp ezért egészen egyszerű tartalmú lehet, mindössze győgyucukorkát és G. Éva receptjére készült lepényt jelölöm meg, külön. A családról, Katiról az ünnepekben, Kedves, ne feledkezz meg, valami semmisséggel, üdvözléssel! Boldog lennék, ha magadnak is tudnál valami kedveset venni. (...) Marim, Csillagfeleségem, búcsúzóra szólva: optimizmusod megmelegíti a szívemet, mégis tízmillió asszony szerelméből én már csak a tiéd erejében hiszek és ez elegendő ahhoz, hogy elevenen tartsa bennem a fájdalmas illúziókat. Nagyon szeretlek - Lacid. Írj arról, hogy a pénzt megkaptad-e? A borítékra írad rá a számot: 15/76

Pogány Mária - Kardos Lászlónak

Budapest, 1961. november 28.

Kedvesem! Vártam-vártam a levélírással, hogy új állásomra, új munkakörömre vonatkozóan tudok tényleg valami pozitívumot írni, de sajnos, sehol semmi. Borzasztó harc ez, kegyetlen és szinte-szinte reménytelen az adott pillanatban. (...) Darálom a napokat egymás után: reggel felkelek, úszom (néha Júliával együtt),¹ be a levéltárba, ott hol a 18. századi textilipar történet adatait gyűjtöm, hogy 16-17 századi Zemplén megyei urbáriumokat, dézsma- dicajjegyzékeket másolok, s most újabban 18. század eleji bányatörténethez fogok anyagot gyűjteni, mindezt németül és mikrofilmről. Néha-néha lopok a hivatalos időből 1-2 órát, hogy gyűjtsem a disszertációm anyagát. Ezután rohanok haza mint egy őrült, s éjjel 12-1/2 1-ig verem a gépet, mert kaptam egy elég tűrhető különmunkát a levéltárból, lesz vagy 800 lap, amiért á. 3,-forintot fizetnek. Ebből akarok majd magamnak télikabátot venni. (...) Ami a doktorátust illeti, most már végül is úgy alakult ki, hogy a kubikosokat csinálom tovább, tén az

agrárválságig, tán a századfordulóig, attól függően, mennyi anyagot találok, hogy egy kerek kis munka kerekedjék ki belőle. (...) Épp beszéltük Magdával, Ibivel,^{II} hogy negyedévkor mégis csak át kéne íratni a másik iskolába, legyen ott helyben a Lórántffy Zsuzsánna úton. Persze, Kati hallani sem akar róla, mert már megszokta a Varga Katát. De mégis csak nem okos dolog, hogy a fogaskerekűtől minden nap lejárjon a Köröndhöz. - Édesanyja remekül van - már korához és egészségi állapotához képest. Fantasztikus az a szívósság, élni akarás, energia, ami abba az asszonyba összehalmozódott. (...) Remélem, a születésnap fülhúzást utólag abszolválhatom, ha nem akkor ahogy az papíroson, géppel írva lehetséges, hát úgy! Ahány betű ezen a két oldalon van, annyi sok-sok csókot küldök, várom s vágyom rettentően látni. Mari.

^IRajk Lászlóné

^{II}Soós Ibolya

Kardos László - Pogány Máriának

BOB, (kb. 1961. december)

Csillagom! Elnézésetet kérem a kissé rosszul sikerült beszélőért. Hetek óta valami kibeszélhetetlen ingerültség volt bennem, nem tudtam teljesen leküzdeni. Fájna, ha megbántottalak bennőtöket. Pedig hogy örültem jöttötöknek már hetekkel előre, akkor is, most is, azt nem is lehet szavakkal elmondani. Kapkodtunk. Ehhez járult tehetetlenségemnek érzése: hogy nem tudok rajtatok segíteni. Lásd, az állásügyed, szóba se tudtuk hozni, pedig most ez az egyik fődolog, pillanatnyilag. (...) Végy igénybe ez ügyben minden segítséget, ne szégyelld, járj a nyakukra: Ferenc,^I Ervin^{II} s aki csak szóba jöhet. Igen, a nagy segítőkészség semmissé válik, amint konkrétumra kerül a sor! Nekünk nincsenek burzsoá anyagi tartalékaink, ez nem is fáj, de azt igencsak nem szívlelhetem, hogy télikabát s e féle gondjaid miatt éjt-nap külön munkával öld magad, amikor doktori disszertációddal meg saját továbbképzéseddel kellene foglalkoznod.

Ugyanakkor még te is szomorítasz vonakodásoddal, hogy elfogadd tőlem a legkevesebbet, amit e konkrét esetben tehetek, mintha a mi kötelékünk nem jogosítana fel mindkettőnket a legmesszebbmenő kölcsönösségre. (...) Katit feltétlenül át *kell* íratni a másik iskolába. Nyugtasd meg újfent, hogy amint a dolgok rendeződnek, a mi családunkba kerül! Addig tanuljon szorgalmasan. (...) Mindnyájatoknak boldog kellemes ünnepet, véglegesen boldog új esztendőt mindkettőtöknek. Kimondhatatlanul nélkülözlek, a veled való őszinte bensőséges beszédet s megnyugtató mosolyodat ... Öllelek L.

^IErdei Ferenc

^{II}Liptai Ervin

Kardos László - az egész családnak

BOB, 1962. január 1-3.

Szeretteim! Kedves Kis- és Nagy-Családom! Drága Édesanyám, Csillagmarim, Kislányom, Hánzikám, Ferkóm, Gyerekek, Miéink! Legelőbb is mindnyájatoknak új esztendei üdvözetem! Egészséget, békességet, anyagi egyensúlyt, kis és nagy örömeket, reális kívánságaitok teljességét! Az 1962-es év jeles esztendőnek ígérkezik képzeletemben, számomra különösen azzá teszi az a tény szeretett Édesanyám! hogy te ebben az esztendőben betöltöd a 70.

életévedet. Ezért is sietek elsőnek üdvözölni téged és igyekszem kifejezni: mennyire is büszke vagyok rád, hogy te ilyen szép nagy korban is, olyan nehéz élet után, az utóbbi évek súlyos megpróbáltatásai közepette olyan testi és lelki erőt tanúsítasz, mint kevesen a fiatalok és erősek közül. Bevallom neked, hogy - Marim ragaszkodásán és hűségén, kevesek barátságán kívül - a te emberi magatartásod nagyságának példája adta és adja a legtöbbet számomra e keserves években. Nagyon szeretlek és kívánom néked, hogy még számos évet érijél meg és éljél meg jó erőben és családot szeretetében és ne sokat várásson magára az az utolsó nagy örömed, hogy legkisebb fiadat is szívedre ölelhessed. Addig is lopjon egy kis derűt az életedbe az a tudat, hogy lányunokáid - kis eltéréssel - ebben az évben lépnek nagylány-korba s hogy Jancsi sem hagyja el magát növésben, legénykedésben és tanulásban, hogy mi magunk - „nagy fiúk” - 40 és 50 között egészségesek, próbáltak és mosolyra hajlamosak vagyunk. A válaszevlében egy-két kedves sort feltétlenül várok tőled. (...) Szívűől ölellek. Hánzikám! ismerem legfrisebb problémáid, de reményilem, rövidesen túl leszel rajta. Amennyiben rajtam áll, segítségedre leszek. Szeretném hinni, hogy ez az év rendbeteszi a te családi háztartásodat is. Gondolom, a gyerekek a fokozott gond mellett, fokozott örömet is okoznak majd s ahogy nőnek, résztvállalnak a közös teherviselésben is, bár ez még messze van. Csak egészségedből és türelmedből fussa! (...) A szép csomagért mindnyájatoknak köszönetem. Ferkónak add át új esztendei testvéri üdvözlötem, fiad, lányod csókolom, tanuljanak jól; Lujzinak, Editkének is csókom küldöm, velük is gondoljatok; rokonoknak, ismerősöknek meleg üdvözlötem; ölellek. - Kedves, lásd, megint öregebbek lettünk egy esztendővel és könnyebbek egy illúzióval; lassankint így szabadít meg az élet minden fölösleges reménységűől és végűől pehelykőnyen térűnk a sáros-agyagos földbe! (...) Az elműűt évek nem egykőnyen szaladtak ki alólunk s mi mégsem üres kézzel állunk itt: a nagy „oskolaidő” tett egész emberré téged és jómagam is egy kiszuperált akadémikus bölcsességűől és rezignáltságűől nézem a világot. Így hát, ha a csillagok konstellációja is kedvező, semmi se ment meg bennűnkett attól, hogy ... Mit is kívánhatnék néked, te Csillag! ebben az új évben és egyűűttal születésed napjára? tartós egészséget epebántalmak nélkül, testi edzűűdést terjedelmed végleges megállapodásűől egyűűtt és a szabadba nagy-nagy derűűt - mosolyból, zenéből, szeretetből szövűűttet; kívánom, hogy állásod, tudományos munkád ügye végleges rendezűűdést nyerjen, doktorátusodat sikeresen tedd le, kívánom, hogy ez évben megnyisd autobiográfiád új és legszebb fejezetét! Magamnak ezűűttal csak annyit kívánhatok, hogy ötűűdik rabéletűevem közeli végén is megőrizzem testi-lelki egyensúlyomat és elviseljem azt a szeszélyes kedélyállapotot, amely nagyjából alkalmi reménykedésekből, tartós nyugtalanságokból meg miegyűűbből tevűűdik össze. Nos! fel a fejjel! (...) Gondos és okos csomagodat hiánytalanul megkaptam. Lepényed felejthetetlen, remekeltél, cukorka, hűűs csakűűgy megtette a magáét. Kismadarad³⁰ felidűűzte az egész ethnográfiát és nem csoda, ha szilveszterkor egész nap a „bères vagyok, bères ...”-t dudorásztam, kivált a harmadik szakaszát: „Bágyadt az a madár ...” Nagyon sajnálom, hogy ajándékkönyveim, amelyek becsomagolva, postára készen állnak még itt, nem jűűthattak el hozzátok, de e hóban feltétlenül megérkeznek. A bekűűldhető könyvek engedélye, gondolom, azóta kezűűdhez érkezett. Katival meg voltam elégedve, barlangfrizurás képét, bakfűűs hebrencsségűűt, sziszegűű s-eit, sz-eit most is látom-hallom. Átíratását a másik iskolába feltétlenül meg kell szervezni s azt is hogy szombat-vasárnap rendszeresen látogathasson téged. Kissé bele kell nézzél a programjába, terveibe, járkálásaiiba. Itt az a lényeg, hogy bírjad a bizalmát. Újfent nyugtasd meg a kollégiumot illetűűen, hogy ha a dolgok rendezűűdnek, úgyis a családukbba kerül. Egy kevés zsebpénzre szűűksége van, ezt te adminisztráld. Most adtam fel címedre 200 Ft-ot. Kati feltétlenül javítson a magyar jegyűűn. Figyelmeztess arra, hogy kollégiumi helye nagyban függ tanulmányi elűűmenetelétűől. Félűűvre jó jegyeket várok tőle. Szemfogan nem lehet-e valamiképpen segíteni? Tűűdővizsgálaton volt-e mostanában? A válaszevlében egy-két sort tőle is várok. Csókom add át neki! (...) Magamról: egészségi állapotom teljesen zavar-

talán, fejfájás sem kísért. Munkám, olvasmányaim (a küldendő könyvekre nézve is), tanuláshoz szigorúan beosztom, - egyelőre egy évtizedre. Szívesen tanítok, igen tanulságos. Ha odakinn rosszul menne, elmegyek néptanítónak is. (...) Kedves, hogyan teltek az ünnepek, hol töltötted? Katival? ismerősökkel? Ilyen ünnepnapokon *sem* gondol senki veled? Júlia meggyógyult már, átadtad neki újrán üdvözlőmet? s a többieknek? - Édesanyádat sok-sok szeretettel üdvözlöm. Nagyon-nagyon várlak a beszélőre. Ölellek, csókollak te felnőtten, Laci.

Pogány Mária, Kardos János - Kardos Lászlónak

Budapest, 1962. január 15.

Kedvesem! Most ahogy felidézem a délelőtti hangulatot, mondottakat, furcsa kettős érzés kavargat bennem és tart hatalmában. Egyrészt az öröme, hogy jó állapotban és kedélyben láthattam, s melegtekintetű mosolya, hamisítatlan, kicsit huncut villogású szeméi felidéztek azokat a régi legkedvesebb közös emlékeinket: mikor 1955 augusztusában egy forró vasárnap délelőtt a Gourmandban ültünk, s egész délelőtt halkán népdalokat énekelgettünk. Engem akkor valami olyan nyugodt de szorongó boldogság öntött el, s ehhez hasonlót éreztem ma is. Másrészt: a nyugodt-szorongás egyre jobban utóbbi javára (ill. kárára) toldott el, vajh kedves dalainkat mikor énekelgethetjük: a „Szél adja j'az esőt”, a két „béreslegényt” a „Tavaszi szél vizet áraszt ...” stb., stb. (...) Nostalgikus öleléssel, fájdalmas megbékéléssel zárom soraimat, oly messze van még március, mikor újra láthatom. Olyan jó volt ez a kettős délelőtti beszélgetés. Mari.

Szeretett öcsém Laci! Mari jóvoltából jutott ez az oldal, hogy írassak Neked, megidézzek a kishűségbe egy kis beszélgetésre. Vasárnapra meghívtam Marit, Katit ebédre, s hogy felvételeket készítsék számodra. Elmentünk a Ferkóékhoz is, hogy az újdonsült sógornődet is megismerd hacsak fényképről is. A képeket e levélhez mellékeltem. (...) Legelőször is édesanyámról kell szólni. Vele való gondolatom csupa nagybetűt igényel, ő az anyai mítosz megtestesítője. Minden idegszála, gondolata a családdal, a család iránti szeretete már túlzott szenvedély, azt hiszem: éltető eleme is. Magamról nehezebb szólnom: bekövetkezett, ami várható volt. Ennek a válásnak már évekkal előbb meg kellett volna történnie. Ha valami fáj, akkor az elvesztett 16 évet sajnálom. Emlékszem, milyen szép terveink voltak ... (...) Hol mindez már? Az egészben egy keserű nyelet maradt, ami sehogy sem tud feloldódni. Félre panasz, szeret a családom. Befejezésül megköszönöm biztatásodat, nem veszek el. Ugyanakkor én is azzal a reménnyel zárom a leveletem: a mielőbbi viszontlátásra nálunk, hogy megbékélve, nyugodt bölcsességgel elbeszéljünk a megsudárosodott jegenyefák alatt. Klári, Jancsi, édesanyád, Hánzi.

Kardos László - Pogány Máriának, Kardos Katinak

BOB, 1962. március 1.

Kedvesem, Csillagmarim! én is legutóbbi kedves beszélőnk jóleső benyomásaiból indulok ki. Kellemes rá visszagondolnom, valami kis előleg-visszfénye volt majdani viszontagságainknak; tudom, te ide a „szorongó boldogság” szót iktatnád. A „szorongó vagy szorongatott boldogság” meghatározás egyébként nagyon kifejező mind jelen, mind pedig jövő állapotunkat illetően. (...) Különben osztozom sajátos izgalmaidban, szokatlan mértékben: mindennél jobban kívánnám, hogy doktorátusi felkészülésed sikerrel végződjék és egyszersmind állásügyed is rendeződjék. Gondolom, az elmúlt két hónapban disszertációd körvonalai végképp kibontakoztak s talán már a rögzítéshez is hozzáfogtál. (...) A főprobléma természetesen a te végleges tudományos elhelyezkedésed, ezt szorgalmazd. (...) Csillagom! János

bátyám rendkívül érett és kedves sorokat írt nekem legutóbbi leveledben; nagyon kívánnám élete jelen zökkenőjének mielőbbi rendeződését! Mi az oka ügye elhúzódásának? Talán pör nélkül is megoldódott? Jó lenne! Nagyon jól estek az édesanyámról írott szavai, kivált, hogy láthattam elküldött fényképekről: mindnyájan egészségesek és derűsek vagytok és szeretettel tekintetek a fényképezőgép lencséjére, amely ezúttal a rám szegeződő szívderítő családi tekinteteket gyűjtötte össze számomra. De sok minden jutott eszembe láttotokra?! (...) Magamról, Csillagom: egészségem változatlan, tavaszt szimatolok; kissé ingerlékenyebb és érzékenyebb vagyok, ami természetes; a szokottnál magányosabb, kívül-belül meg kellett lazítanom azokat a maradék kötelékeket, amelyek bárminemű lokális társas illúziókhöz kötöttek; könyvekbe búvok, végtére is áttekinthetőbben és elviselhetőbben tisztátalanok, mint az emberek. Rendületlenül tanítok. Tanulok. Az új spanyol kurzussal végeztem. Küldött könyveid egy részét elolvastam és olvasom. Ismételten hálás vagyok értük. (...) Kati lányomról írnék bővebben! Egyre többet foglalkozom vele gondolatban, - ez úgy látszik, a pedagógiával való foglalkozás hatása is, de másé is. - Édesanyámnak milliom ölelésem, köszönet az aláírásért, nyugtasd meg a kedvest nagy-nagy reménykedésében, még ha csalódna is. Hánzinak, családnak forró testvéri üdvözetem add át. Júliának újfent meleg kézszerításon. Doktorátusod ügyében - most úgy tűnik előttem - talán nem megfelelő irányban tájékozódott, de feltehetően a te rektorhelyettesnél Matéval együtt tett látogatásod korigálja azt. Miklós bácsit, Lajost ezúttal szintén nem ártott volna megkísérelni megkeresni.¹ Gyerekeinkre szeretettel gondolok. Keresztkomáéknál jártál-e? Édesanyád melegen üdvözlöm. (...) Válaszleveledben egészségedről, szórakozásaidról is szeretnék hírt kapni. Öllelek - Lacid. - Csillagocskám! Drága Kislányom! Már egy negyed év röppent el, hogy láttalak, azóta csak fényképeken bukkantál elő: mégpedig igen előnyösen, melázva és csintalanul. E sorokat többek közt azért is írom, hogy írásodat is lássam (néha arra is gondolok, hátha a beígért portrédat is elküldöd)! Tudni szeretném, átköltöztél-e már a budai gimnáziumba? megbékéltél-e már a kollégiummal? tanulmányaid hogy s mint állanak (részletesen írnék róluk)! magyar jegyed javítottad-e? helyesírásod mutat-e változást? a nyelvek stb.??? Rajzolsz-e még és hogy haladsz vele, mint fogod majd hasznosítani? Ruházatod, zsebpénzed? Van-e időd olvasni, mit olvasol? Színházba, moziba jársz-e mostanában? Kikkel barátkozol? Marihoz hazajársz-e szorgalmasan? Testvérekéd leköltöztek-e vidékre? Mire volna szükséged? Van-e valami gondod, amihez én is hozzá tudnék szólni? Nos! te úszóbajnoknő, lesz mire válaszolnod! Az ajándékkönyveket megkaptad-e? Gondolom, másat szeretnél volna, de itt nincs nagy választék benne, de tudd, e keveset is annál nagyobb szeretettel küldtem. A fejemben már egész regényre való tervet szőttem veled kapcsolatban - ha majd újra együtt leszünk?! Tervezz te is! Nagyon szeretném, ha a nagymamát is megkeresnéd 70 éves születésnapja alkalmából és gratulálnál neki, téged nagyon szeret. Ugye megteszed?! Édesanyádékra meleg rokonszenvvel gondolok. Téged meg tízmilliom csókkal öllelek, írnék édesapa. - Kedvesem, az idecímezett levélen az új rendelkezés szerint a név mellett: a törzsszám mellett *csak* a nevelői szám szerepelhet, így 476-080/16. A boríték sarkába semmit sem szabad írni.

¹Virágnelyv

Kardos Kati, Pogány Mária - Kardos Lászlónak

Budapest, 1962. március 20.

Drága édesapa! Arra a sok-sok kérdésre, remélem kielégítően fogok válaszolni. A portrét sajnos nem tudom még elküldeni, mert arra egy hosszabb időt kell szánnom, ha rendesen akarom megcsinálni. Az első adandó alkalommal (azt hiszem, a húsvéti szünetben)

elkészítem. A budai gimnáziumba semmi pénzért nem mennék át, túl sok dolog fűz a régi iskolához. És gondolhatod, hogy ezt komolyan gondolom, ha az eddigi hármas ostromot álltam. Mentségemre legyen mondva, semmivel sem vagyok rosszabb tanuló. Rajzolni járok és újabban hetente kétszer megyek kiállításra. Színházban is nemrég voltam, Shakespeare Vízkereszt-jét láttam. Moziba nem nagyon járok, inkább ha valami jó van a tv-ben, azt nézem meg. Ha egy kicsi időm van, akkor a kötelező olvasmányokat olvasom. A gyakorlati elképzelésem az lenne, hogy iparművész szeretnék lenni, hogy hol, még nem döntöttem. Zsebpénzt anyutól és már kétszer Hanyi bácsitól is kaptam. Nem túl sok, de amire kell, arra futja. Úszóbajnoknő sajnos nem vagyok, mert ritkán jut idő úszkálásra, de Marikával már voltam reggel uszodában, nagyon klassz volt. (...) Sok-sok pusztit küldök Kati.

Kedvesem! Nagy-nagy közös szomorúságunkban (mert legutóbbi, szomorúsággal átítatott arcát látom most is magam előtt) hadd kezdjem Adyval; hiába, csak ő marad kedvenc költőm: „Szemednek jó intését hozza Hozzám már minden alkonyat. S már indulunk lassan egymáshoz, Álmodva, Mint nyugodtak, bölcsek boldogak.” (Hűség aranyos kora) Nohát, ez persze csak a nyitány, de szigorú, komoly teendőket is rejt magában. (...) Édesanyja, ez a drága, a betegségig agyondolgozott, szinte töpörödött kis asszony nagyon-nagyon szereti, s utolsó idejét Maga is be kell aranyozza. (...) Aztán Kati lányunkról se feledkezzen meg, mindennél nagyobb feladatokat és kötelezettségeket ró ránk. Sok újat róla írni nem tudok. Legfeljebb annyit: most kezd nagylánnyá formálódni; nagyon szép, finom arcú lány lesz belőle. (...) - Következő írivalóm: a zene. (...) Furcsa, de valahogy a hangszerszólókban mostanában nem találok oly nagy örömet, csak a kollektív zene köt le. Talán azért, mert az élet áramlását, az élet ritmusát, a harmóniát, a diszharmóniát a sok hangszer együtt jobban érzékelteti, mint külön-külön egy-egy, mely csak egyedi érzelmeket tükröz vissza. Minden esetre ígérje meg, hogy okvetlenül veszünk majd hangversenybérletet; az ember oly jól feloldódik, s oly könnyűvé válik egy jólsikerült hangverseny után. (Most, hogy újra végigolvastam a levelet, látom, hogy mennyi sok butaságot filozofálok itt össze.) - Tudom, hogy válaszomban sok kérdésre adós maradtam, majd pótlom. (...) Mari

Kardos László - Pogány Máriának

BOB, 1962. április 4.

Kedvesem, Hitvesmarim! élek a lehetőséggel és korábban írok. Április 4-ének ragyogó reggele van, sietve és kissé borzongva tolom félre Dreiser, Free c. most olvasott novelláját - egy, az élete alapkonfliktusából sorsa tanulságát: „Szabad vagyok! Szabad! Most már tudom milyen érzés ez ... Most végre szabad vagyok! Szabad! ... Szabad! ... Igen... Szabadon meghalhatok!” - és örömmel válaszolok tiszta, derűs, elbűvölően szívárványos soraidra. Leveled két heti késéssel éppen idejében érkezett, hogy megaranyozza zárkám és lakója átmeneti, bár társtalanságában is kellemes magányát. Szívedet írtad - és így nekem sem nehéz - kívánságod szerint - „nyílt és forró szívvel” olvasnom érzéseidben és gondolataidban. Mindjárt az elején leszögezem, hogy teljesen azonosulni tudok költőd ezúttal páratlan telitalálattal időre és körülményre ütő soraival s „tudom, hogy csak Mária maradt ... mindennek egyesítő, nagy mása”,³¹ egyetértek kívánságoddal, megmaradni „magamhoz érdemesnek”; világos az is hogy „nagy döntés vár rám, ... mutatni egy példátlan életet s nem bocsátani el az én Máriámat” és az is megejtően hangzik, „lesz Mária és életem is lesz még”. Mégis, Kedves, jó lesz meg-gondolnunk, hogy a költészet és az élet nem ugyanaz a dolog, legalább is nem egyértelműen ugyanaz, kivált az én esetemben. Az események nem igen látszanak igazolni reményeinket, várakozásainknak logikusnak ígérkezett ciklusa lezárul, s közös boldogulásunknak az a képe, amelyet felszavainkban gyakran kirajzoltunk magunknak, újfent és meghatározhatatlan jövőbe

mosódik el. Magyarán szólva, - még keserves esztendőknék nézünk elébe! És itt nem holmi dátumokon érzett csalódás beszél belőlem, nagyobb állhatatosságra tanított az élet, hogy-sem ábrándokon mérjem reményeim, sokkal inkább annak a belátásnak a megerősödése, hogy ügyemet nagyon-nagyon elmakacsolták és hogy a kapuzáró nem éppen megnyugtató tiszte jut majd osztályrészemül. E megjegyzésemből korántse vonjál le hangulataimra valami negatív következtetést, néhány indokolt alkalmi szívnyilalástól eltekintve tartósan nyugodt vagyok ezúttal is, s egyre nyugodtabb, sőt csak azt mondhatom, amit Liebknecht ama nehéz időkben: „Trotz alledem!” Sokkal inkább te és ti miattatok beszéltem ilyen félreérthetetlenül, mert az én mérsékelt dezilluzionizmusommal kell kiegyensúlyozzam a te már-már örökölt, alkati optimizmusodat, ami persze szép is, jó is, és olyan elragadóvá teszi számomra egyéniségedet - te kedves feleség! te örök gimnazista-lány! Lásd, már a te külön utad lehetőségét, szabad választásod alternatíváját fel sem vetem, amit pedig egy ilyen ciklus-lezárás logikusan magával hozna! A sors megkötötte, a sors majd megoldja! Ebben talán huszitizmusod predestinációjához közeledem, ha más fogalmazásban is. Csak ne kellene olyan *tehetetlenül* néznom mindennapos nehéz, olykor reménytelen fáradozásaidat. Kedves, hosszú lejáratú tervet készíts magadnak: ezúttal, ebben az évben, legegyszerűbb s most már nem is feltételeesen, sikeres doktorálásodat várom tőled. (Tollamra szalad óhatatlanul, hogy a múltkor kedves kandidatúra-terveddel kapcsolatban kissé ironikusan megjegyeztem: te *már az* akadémia levelező tagságát fogod aspirálni, amikor én itt *még* mindig az alapismereti tanfolyam patológiás delikvenseit fogom okítani! Látod, ilyen rosszmájúságra mindig el lehetsz készülve, de ne higgy nekem!) Az állásügyed ne szűnj meg makacsabban szorgalmazni. A nyári pozsonyi-tátrai excursiót, ha még aktuális, szívből javallom. Mit gondolsz, nem vihetnéd magaddal Katit is, júniusra küldhetnék e célra úgy 400-500 Ft-ot. Sokat jelentene neki. Előre örülnék, ha pompás hátizsákom (cseh) felavatást nyerne. A Strbska pleso-nál jussak eszetekbe, - ott 1956 szeptemberében én is mélyen néztem a tó vizébe és - csak nem is sejtettem a jövőt! (...) Édes! a muzsikára tett megjegyzéseid nagyon jól estek, az elmúlt öt év zörejes némasága egész sikerté tett, ha a magam alkalmi dúdolását nem számítom. Persze, ha a „Zöld pántliká”-t valaha el akarod játszani, akkor elő a legjobb partitúra-mintákkal!^I Ebben is megfogadhatnád az én régi tanácsom! Sándor^{II} is hozzáteheti a magáét. Csillag! e hó végén kérj majd engedélyt gyógycukorka beküldésre. A júniusi csomagban alkalmasint két golyóstoll-betétet kérek. E hó elején 200 Ft-ot küldök. A januárban és februárban küldött pénzt megkaptad-e? kérdeztem ezt már? - A kis-családunkról írottak ma is melegítik a szívemet; drága jó anyámat a nevemben is csókold meg - nem is tudom, hogy kérjem! - és ápdold benne a nehéz reménységet. Egészségét mindig szem előtt tartsátok! (...) Kati lányunk saját soraiért és a róla írt híreidért - nagyon hálás vagyok. Kati ezúttal tényleg kitett magáért, sok mindenre megelégedésemre okosan válaszolt, - csak kissé kimérten és egy picikét olyan lerázom-módon! Sajnos! éreznem kell benne, hogy kívülem él, mint ahogy élt is annak előtte, mea maxima culpa! Az általam íránta tanúsított magatartásodat helyesnek ítélem, jó úton jársz! A lényeg az: szokjon hozzád, érdekelje a te életed is s minél több felületen érintkezzék a te tevékenységeddel, becsüljön, meglásd, megszeret. Mindig nyíltan beszélj vele! Hosszabb lejáratú közös tervet - mégha ez csak alkalmakra vonatkozik - készítesetek magatoknak, nem lenne rossz olykor az általam jelzett kis barátnőjét is ebbe belevonni. Fokozd érdeklődését a művészetek iránt; örülök, hogy olyan határozottan leírta, iparművész akar lenni. Mond - hogy egy ötletemet felvessem - nem lehetne őszön egy évre kiküldeni rokonaidhoz valami német képzőművészeti középiskolába, ez nyelvileg is sokat lendítene rajta, nem beszélve a környezethatásról, világlátásról?! Kati húsvéti önportréjára igazán számítok, téged is megrajzolhatna! Számolatlan csókom küldöm neki, egyet igazán adj át neki! (...) Magam! Hosszú tervet készítek. Könyveimet studiózom módszeresen, itt-ott jegyzetek. Az év folyamán szláv-nyelvi ismereteimet is felszítani és megerősíteni szándékozom. Egészségem

tavaszi, nem rossz! Magányomat méginkább tökéletesítem! (...) Életem legszebb kapott leveléért, mégegyszer szívbeli-hites köszönetem. Könnyezem-mosolygok, te húgom-feleségem! Öllelek, Lacid.

^I Virágnyelv

^{II} Sándor József

Pogány Mária - Kardos Lászlónak

Budapest, 1962. július 17.

Kedves! Hadd írjak először is Katiról. Általános jó-val végezte a második gimnáziumot. Legnagyobb meglepetésemre magyarból jelest, sőt írásbeli, indexbe írt dicséretet kapott, pedig helyesírása miatt nem is érdemli meg. Úgyszintén politechnikából is írásbeli jutalmat és egy ajándékkönyvet kapott. Közepese volt nyelvekből, matematikából, a többi jó-jeles. Változás annyi történt életében, hogy szépszóval-erőszakkal átírtuk a Lórántffyba, ami számára nem kis megrázkódtatást jelentett és fog jelenteni majd ősszel. E hónapban 2 hétig dolgozott egy tsz-ben, gyomlált, de nem nagyon tetszett neki, főleg azért, mert kevesellte a 3,50 Ft órabért. Most arról van szó, hogy a Hadtörténeti Múzeumba megy 2 hétre vagy 1 hónapra irodai munkára. Augusztus utolsó napjaiban pedig újra bevonul a kollégiumba. Járnánk szorgalmasan strandra, csak olyan pechünk van, vasárnapra mindig elromlik az idő. Ma is iderendeltem Katit már kora reggelre, vártuk a napsütést, de sehogy sem lett belőle semmi. És dühömben visszafeküdtem az ágyba, és még egy jót aludtam. Mire ébredtem, édesanyám és Kati úgy megbarátkoztak egymással, hogy Kati kapott anyámtól egy szoknyát és egy kardigánt. - (...) Jóska^I megírta a kérvényt. A másolatot Andrásnak^{II} küldjük. Iván^{III} kb. úgy 20-a körül számítja Miklós bácsit meglátogatni. Dönci^{IV} Lajossal^V beszél a napokban. Lajossal különben Gizi^{VI} is beszélt és fog beszélni doktorátusom ügyében. Gizivel minap fél éjszakát beszéltem végig. Hozzám nagyon-nagyon kedves, minden problémámat a magáénak ismer. (...) Apropos: optimizmus. Gizi nagyon reméli, hogy még ebben az évben le fogok doktorálni.^{VII} Hát, majd meglátjuk. Különben nagyon-nagyon sokat dolgozom, általában napi 10-11 óra megfeszített szellemi munka, levéltári kutatás, nem kis dolog. De végre, saját anyaggyűjtésem finisében vagyok. Zárom levelem, és nosztalgikus, meleg ölelésem küldöm: Mari.

^I Kéri József

^{II} Tömpe András

^{III} Vitányi Iván

^{IV} Barla-Szabó Ödön

^V Fehér Lajos

^{VI} Kutrucz Gizella

^{VII} Virágnyelv

BOB, 1962. szeptember 13.

Marim, Csillagom, egy kis lelkiismeretfurdalással hagyta el a vasárnapi beszélőt, mert igencsak elevenbe talált Maténak, az Édesnek a megjegyzése: túlságosan is megterheltek a magam gondolataival, amikor a magadéival is nehezen birkózol. Mindössze az vigasztal, hogy ezek a gondok közösek, a reménybeli családéi, - meg aztán bele kell törődni abba, hogy: ha a rudas nem húz, a nyergest ösztökélik. Ez utóbbi megállapításban természetesen minden elismerésem benne van. (...) Ha a világ kíméletlen velünk szemben, mi azért lehetünk okosak, kezdeményezők, közelítők és kiegyenlítők, annál is inkább, mert mi vagyunk a gyengébbek és - dosztojevszkijesen szólva - a megszorítottak. Megígérem, ha majd annak idején a nyakamba szakad az aktív családfő gondolata, - ahogyan a népmese mondja - „még a fűvő szélől is óvjak” és nem engedem, hogy bárki és bármi is befelhőzze az alapjában jóindulatúan derűs, szelid, optimista kedélyedet, - de addig járnod kell, sikerrel, eme keserű tapasztalatok középiskoláját! - Ezért is örülök annak a felismerésednek, hogy: csak abból lesz valami, aminek személyesen is utána nézel, győződ utánajárással, számonkéréd az ígéreteket, azonnal realizáltatod - konkrét megoldást javallva. Ezt a tapasztalatodat általánosítsd minden tevékenységemben - te jótanuló feleség! - így remélem: Tónit rábírod arra, hogy személyesen keresse meg Lajost^I és András^{II}. Menthetetlen hibának tartom már is, hogy pl. a kérelem-másodlatod elküldésével egyidejűleg az utóbbinál senki sem járt, holott előzetesen erről volt szó. Döncivel^{III} is neked kell beszélni. Azt a megoldást, hogy én írjak, átgondoltam és most kivihetetlennek tartom, különben ezért is javasoltam mást. Szekér Gyuszit is személyesen keresd meg, gondolom, kérhetnél Kati számára anyagiakat és mindenem felül okos intervenciót. Üdvözlöm. - Állásügyedet illetően erős drukokban vagyok, képzelheted, tudom, hogy milyen sokat jelentene neked, nekem, tartós megnyugvásul. Ha eredmény van, ne késs híradással. (...) Sajnálom, hogy Katiról nem volt több módunk beszélni, azért is írok neki. A képzőművészeti kvalitásának megnyugtató megállapítását immáron elodázhatatlannak tartom. Anyagiak? Megvan mindene? Hanzíkat nem túlságosan terheli le Kati időszaki sápjá? Keveset tudok, Kedves, a te anyagi gondjaidról. Egészségedről sem beszéltél! Úszol-e még? Szórakozás? A családban semmi újság? (...) Megvallom neked: a tavaszi forduló óta régi elmélyülésem és belefeledkezésem olvasmányaimba csökkent, remélhetőleg, átmenetileg; sokat és sokfélét olvasok - haszonnal persze, de nem elég célszerűen, ahogy esetleg kívánnád. Tematikusan ösztönösen inkább a változatosságot keresem, hogy az időszakosan erősödő közönyt, a rabéletnek ezt a legnagyobb toxinját, vagy ha úgy tetszik antitoxinját - leküzdjem és lelki higiéniámat, ha egyoldalúan is, biztosítsam. Term. tud., társ. tud., szépirodalom, történet, földrajz, művészet stb. változik a műsorban - mint valami könyvkukac-diáknál. De ösztől gyepőlőt teszek magamra s talán ismét célszerűbben egyoldalú leszek és az ígért szláv stúdiumot is szemelgetni fogom. - Legutóbbi jeles filmélményem a kétrészes amerikai Háború és béke volt (Hepburnre ne féltékenykedj, tetszett!). - Egészségem kiszolgál, nyáron elég zöldhöz és gyümölcshöz is jutottam, a gyógycukorka is tart még. Annyit azonban be kell vallanom, hogy mostanság fáradékonyabb vagyok, szellemi mozgékonyságom kissé lelassult, a társas atmoszférához való viszonyom közömbösebb. A következő hó derekától újra tanítok. (...) Kedves, neked újfent köszönet, hogy mindig vagy, derűsen-borúsan, bizakodva-letörve, *nekem*, egyértelműen, rendíthetetlenül! Sikeres őszt a-mit-tudom-én-milyen tél előtt. Ölel, csókol Lacid. Katikám, Csillagkislányom! Év eleje, új gimnáziumi esztendő - s egy világvége óta nem beszélgettünk, hát persze, hogy sietek újra hallani rólad. Lásd, ezek a ráérő édesapák még a börtön mélyén sem nyughatnak és oktalan kérdéseikkel zaklatják elfoglalt kislányukat. Tudom, nincs mentség erre a vakmerőségre, hacsak ilyennek nem tekinted azt a gyenge magyarázkodást, hogy: hat év óta egyre közelebb vagy a szívemhez és egyre szenvedélyesebben

érdekel a sorsod. Nos, erre az egyoldalú tényre támaszkodva, engedd meg, hogy érdeklődjem: milyen az új iskolád? Kik és milyenek osztályfőnököd és tanáraid? Megszoktad-e az új környezetet? Kollégium és iskola így együtt hogyan fülk a fogadhoz? Könyveid, tanszereid, ruháid ... rendben? Nem vagy híján szükséges anyagiaknak? Mód nyílik-e arra, hogy itt, ebben az új környezetben tanulmányi eredményeidet még színvonalasabbá tedd? Tudod, nagy reményt fűzök ahhoz, hogy ezt és a következő esztendőket sikeresen végzed, mert itt vetted meg további, felső tanulmányaid alapját. Remélem nincs túlságosan messze már az az idő, mikor már én is ilyen és hasonló gondjaidban személyesen is segítségére lehetek. Szorítsd a matematikát és a nyelveket! Örültem eredményes írás-fogalmazás készségednek, de ne hanyagold el ennek formai és ortográfiai vevéjáróit sem! Rajz és mütörténeti tanulmányaidat hogyan illesztet be teendőidbe? ha itt erőt érzesz magadban, semmi esetre se hanyagold, sőt! Szakmai jövőd alapja lehet! Olvasmányaid? Új és régi barátaid? Csillagocska! ne orrolj ránk, hogy ebbe az új környezetbe hoztunk: talán elhiszed, hogy érdekedben és miattad történt. Meglásd, jobb így! Családod, édesanyád, testvérekéid leköltöztek-e már? Nyarad mivel telt? Katikám, a nyáron küldött kis művészettörténeti könyvet megkaptad-e? Marihoz alkalmasint hetente rendszeresen látogass haza s ha miben tudsz, te is légy a segítségére, ő, tapasztalhatod, nagy lány vagy, hogy megértsd, nagyobb szekér elé fogta be magát, mindkettőnk terhét is húzza. Ő, a maga részéről mindenben segítségére lesz. Karácsony előtt, vele együtt látlak majd. Csinos, okos válaszodat Mariével együtt várom: gondjaidról, vágyaidról, terveidről, érzéseidről is beszámolhatsz benne, biz' isten úgy hallgatok róluk, mint a börtönfalak, te nagyon nagylány! Ibi néninek forró üdvözetem küldöm, csakúgy tiédnek is. Rólam majd Mari számol be. Önportréd? de hagyjuk, hisz annyi fontosabb és édesebb dolga van egy tizenhatéves nagylánynak, semmint egy bogaras öreg rab kérését közel egy év óta teljesítse, - mégha az történetesen az édesapja is! - A viszontlátásig, a viszontlátásig - számtalan csókkal és számos szerető gondolattal gondol rád Édesapa.

A könyveket hiánytalanul megkaptam! Csók!

^IFehér Lajos

^{II}Tömpe András

^{III}Barla-Szabó Ödön

Kardos Kati, Pogány Mária - Kardos Lászlónak

Budapest, 1962. október 15.

Drága Édesapa! Hogy leveledből idézzek: „Év eleje, új gimnáziumi esztendő” - áll előttem. Milyen az új iskola? Nehezebb, mint a másik, magasabb színvonalú, tehát sokkal, sokkal többet kell tanulnom és ez az amiért visszamennék a régi suliba! Különben sok különbség nincs. Egyik iskola csak olyan, mint a másik. Itt is, ott is bogaras tanárok és ugyanolyan gyerekek vannak. Érdekes lenne az, hogy fiúkkal járok, de ez sem számít különösebben. Az új osztálytársak szeretnének mindenhova becipelni, önképzőkörbe stb. Mennék is, mert érdekes, de sajnos sem fizikailag, sem másképpen nem bírom. Egyedül tanulni és rajzolni óhajtok. Megígérem a portrét, még a tél folyamán elküldöm, de ez valódi ígélet. Az osztályfőnököm helyes nő. Orosz. A férjét ismered. Most nem jut eszembe a neve, majd Marikát megkérem, írja a végére. A kollégium és iskola együtt elég kellemes dolog, különösen az én számomra, mert akkor lógok meg, amikor éppen óhajtok. Ezért nem kell megróni engem, mert te ugyanúgy tudod, milyen rossz 4 fal közé zárva élni. Szükségem pénzre van, ez az egyetlen, ami mindig kell. Minden pénzbe, pénzbe kerül, a sulí, a rajz, az utazás, az égvilágon minden. Olvasmányaim. Legutoljára Vercorstól A tenger csendjét olvastam. Egész különös hangja

megragadott. Ami a művtöri tanulmányokat illeti, ha lesz időm, órára fogok járni, ha nem, majd magam, tanulok. A könyvet megkaptam és köszönöm. Már egész szép kis könyvtáram van. A szabad időmben tanulom a művtört, vagyis este vagy reggel. Hát így vagyok. Vasárnaponként hazamegyek. Marikától most kaptam szép sötétkék taftot, ruha lesz belőle. Körülbelül ez, ami történt mostanában velem. Valami helyet Marikának is kell hagynom. Ezért búcsúzom, sok-sok pusztit küld Kati. (A következő leveledben is írhatnál.)

Kedves! Először is elnézést, hogy levelem néhány napot késik, de mind vártam, vártam, hogy állásügyében tudnék valami konkrétumot írni;^I de ehhez még egy hétre szükségem van, s biztos azt gondolná rólam, hogy „disszidáltam” Csehszlovákiába. Minden esetre úgy látom, Tóni Sándor^{II} társául fog szegődni, s Gizi is nemsoká megkeresi Lajost. Gizi³² véleménye különben az, hogy ez az állásügy a jövő hónap folyamán rendeződni fog, hát majd meglátjuk - vak is azt mondja -, mit szól ehhez a rektori hivatal.^{III} - Csehszlovákiai látogatásom feledhetetlen volt, olyan élményhalmazzal tértem haza, hogy nem kis időbe telik, míg feldolgozom magamban. - (...) A másik dolog amiről írnom kell: az én állásom ügye. Október 1-jétől átsoroltak ún. „ügyintéző II” nevű státusba, ami tudományos segédmunkaerőt jelent. Fizetésem 1600 forint (300-zal emelték), s kaptam heti egy kutatónapot. Nem valami sok, de elindultam. Ügyemet most már csak ketten tudjuk továbbfejleszteni; ezt kiharcolni sem volt könnyű dolog. Homályos ígéretet kaptam arra, hogy a disszertáció elkészítésére adnak 1 hónapi fizetéses szabadságot, s doktorálás után több kutatónapot. (...) Most végül még Katiról írok. Fenn voltam a kollégiumban, s egy délutánt beszélünk Ibivel. Azt mondja, hogy nagyon megszerették Katit az új iskolában, s Kati is mondta, hogy bizony a gyerekek a régi iskolában nem szerették ennyire. De nemcsak a gyerekek, a tanárok szívébe is nagyon beopta magát Kati - ezt ő nem is tudja. (...) Velem nincs semmi különös. Úszni természetesen járok, most egy hónapig egy kicsit elhanyagoltam a munkát. A két heti utazás után olyan fáradt voltam, hogy kellett egy kis idő, míg regeneráltam magam. Ez a hét lesz az, amikor újra belejövök az anyaggyűjtésbe, s gondolom 2-3 heti munkánál már nincs több, - s aztán jönne a disszertáció. Mindenféle nosztalgikus öleléssel, csókolással búcsúzom. A könyveket megkaptam. Mari.

^I Virágnyelv (értsd: szabadulás)

^{II} Sándor József

^{III} Virágnyelv (értsd: pártközpont)

Kardos László - Pogány Máriának

BOB, 1962. november 4.

Kedvesem, Csillaghugocskám, abban a tudatban írom soraimat, hogy e hó 11-én beszélünk, remélhetően kiadósan (40 perc!): talán előtte kapod meg levelem, talán utána, mindegy, válaszod szóban, írásban - mint mindig - szeretettel, örömmel és rezignált feszültséggel várom. Utóbbi leveled, kedves, felderített, mert két lényeges dologban is megnyugtattál: a) ha szerényen is - állásod, tudományos munkád ügye egyelőre rendeződött, s úgy hiszem, ha szorgalmas s kissé eszélyes leszel, tudod valamire vinni! tetszik nekem, hogy beleásod magad e teméntelen szakma valamennyik zugába s - ha önmagáért és magadért is örömd leled benne, akkor később sem lesz semmi baj; a tudományos stúdium egyik erős támaszod lehet, lesz ebben a nagyon is vegyesértékű életben, amelyben ki tudja újfent milyen nyavalyák leselkednek rád, ránk, sokunkra. Neked mint süldő történésznek igazán illik értékelni tudni azt a viszonylagosságot, amelybe többé-kevésbé te is, tudatosan, belekormányoztad magad. b) Kati tanulmányait a lehetőséghez képest elrendezettnek látom; ha továbbra is tudod erősíteni benne a szorgalom és fegyelem szellemét, az érettségiig hátralévő két évét eredményesen

végezheti. Amiért én mindig hálás leszek neked az: hogy ezekben az években Kati kezét is fogtad és tudattalanul is enyhítetted a magam előtt is kevésbé tisztázott, de meglévő lelkiismeretfurdalásomat - sorsáért, formálódásáért, jelleme alakulásáért, képességei kimunkálásáért. Persze koránt sincs vele minden elintézve, olykor téged-magad is oskolásan kislányosnak talállak ehhez a problémához, de aztán arra gondolok, hogy mégis csak anyányi vagy hozzánk - s talán az általam sokat dicsért jóöszönöd ebben is eligazít. c) Kedvem szerintiek lelkesen festett csehszlovákiai élményeid, remélem, adtak egy kis lelki töltést, amivel majd hasznosan elgazdálkodhatsz; jó, hogy az excursions örömeikön túl, mélyebb beelátást is nyújtottak a két szomszédnép történetébe és életébe; így helyes, - a merőben intellektuális ismereteket - ahogy írod - „az érzések síkján” is el kell mélyíteni, kézzelfoghatóvá tenni. Egy kicsit azokban a hetekben is veled voltam. Téli-tavaszi programod világos előttem, mindent befejezni és valóráváltani: tanulmányaidat és reményeidet! Sok szerencsét hozzájuk, az egyik része minden bizonnal menni fog! Nagyot is sóhajtottam, ahogy ezt leírtam: ha lehet hinni az írt és elmondott szavaknak s a benyomásoknak, nagyon is értem azt a testi-lelki koncentrációt, amelyet most megvalósítasz magadban, tudatában *a tél*¹ méreteinek, esélyeinek. Eszemmel én is segíteném ezt a produkciót, de ösztöneimben ma már nagyon is mélyre kell ásnom, hogy hinni is tudjak benne. Reálpszimizmusom nagyon is megállapodott és ami ezt áthidalhatja, az irántad való szeretetem és bizalmam. Ez most is számomra *a* minden és ez a minden most *mindenhez* nem elég! De hát - mint eddig is, bízzuk a sorsra! (...) Kati rajzkészségéről és rajztanulásáról többet akarok tudni. Levele megörvendeztetett, reális, talán túlon túl reális önarckép egy ilyen kislányról; írásképének szaggatottsága, ziláltsága, kapkodottsága - túl a kisebb ortográfiai hibákon - nem éppen megnyugtató. Annál jobban esett az a helyzetjelentés, ami Ibivel való beszélgetésed nyomán rajzolódott ki róla. - Édesanyáink jutottak eszembe: nos, találkoztak-e már? Kíváncsi vagyok. Bátyáméknak, drága Édesanyáméknak legmelegebb, legfiaibb, legtestvéribb üdvözetem add át. A közelgő ünnepek alkalmából ismét és ismét egészséget, anyagi és lelki kiegyensúlyozottságot, békességet kívánok az egész családnak. (...) Csillaghitvesem, mire kézhez kapjátok soraimat, lépek át a 45.-be. Nehéz leírni, mit érzek: annyit mindenestre, hogy hálás vagyok a sorsnak, hogy még mindannyian körülöttem és velem vagytok - és ez a legtöbb! Sokkal kíváncsibb vagyok, kedvesem, mi jut a te eszedbe - ezúttal is. - *Életem*: egészségem jól szolgál, bár sokkal fáradékonyabb vagyok, a szerkezet élénksége lassúbbodik, a koncentráció nehezebb. Küzdök ellene. Dolgozom. A tanítás megkezdődött, hatban-hétben számtan, szórakoztató, de korántsem izgalmas. A napok gyorsan szaladnak. Az oroszot tanulmányozom - módjával. A filozófiatörténetet tanulmányozom s küldött könyveid, jegyzetelek is. Párhuzamosan belletrisztika, esztétika, néprajz, irodalom és történelem, esszé, mit tudom még mi!? ami jön, sorra. Hogy csak egy pár nevet is említsek az utóbbi egy-két hónapból: Mauriac, Miller, Dürrenmatt, Huxley, Moravia, Roth, H. Mann, Aischylos, Istrati, Franklin, Cook, Aymée, Faulkner, Alain-Fournier, Flaubert, Turgenyev, Dosztojevszkij, Le Sage, Ehrenburg emlékezései, Szerb A., Illyés új könyve, Pap K. regénye (mindkettőt ajánlom olvasásra), Ignác Toroczkói gyász stb. s így tovább; könyvek világát élem, sokat adnak, de semmit sem pótolnak, most már, ahogyan az évek szaladnak, nagyon is érzem az olvasásadta életpótlék egyoldalúságát. Hiába, ezt az életlefokozást sem lehet huzamosabban büntelen üzni! - Társas atmoszférám ma zavartalanabb, megállapodottabb; egyre befelébb fordulok. Alkalmasint kulturális rendezvényen, filmvetítésen veszek részt (legutóbb egy angol vígjátékot és egy amerikai operett-féleséget láttunk). Ennyi a világ s ahogy Dárdarázó Vili mondja: a többi néma csend. (...) Téged kedves, aki az ügyintéző II. 1600 forintos szédítő magasságból tekintesz férjre, üres zsebbel, de telisteli szívvel várlak és öllelek-csókollak beszélő előtt, beszélő után, mindenkor. - Lacid.

¹Virágnyelv (értsd: az ítélet súlyossága)

Pogány Mária - Kardos Lászlónak

Budapest, 1962. december 22.

Kedves! Mind vártam-vártam a levélírással - megbeszélésünk szerint - de hiába. Andrásék^I házatájához a mai napig sem jutottam el a sorozatos zörgetés, zargatás, utánajárás, kellemtlenkedés ellenére sem. Nem rajtam múlt. Mint Gizi mondta, doktorálása a már szinte megfogott bizonyosságból kisiklott. Kisiklott egyenlőre a távoli bizonytalanságba, de a tavasznál tovább semmi esetre sem. (...) Egy kicsit a számadás időszaka is ez az évvége s a reménységé is az új esztendőre. Ezt az elmúlóban lévő esztendőt amolyan felemás érzéssel zárom. Nem vagyok magammal elégedett semmi téren sem. Az egyik dolgot illetően tán nyugodt a lelkiismeretem: az őszi nagy nyomások eredménytelensége nagyobb, sőt hatalmasabb erők közbelépése miatt történt. (...) H[egedüs] Andrásához január első hetében lesz érkezésem. Gyufáról^{II} nem feledkezett meg, mihelyt előkerül, kézhez kapja. Kíváncsi vagyok ottani szereplésemre. Úgy tapasztalom, hogy mihelyt kutatócsoportja³³ megindul, számít rám. Elküldtem kérésére egy különnyomatot: „A magyar falu fejlődésének néprajzi sajátosságai”³⁴ címűt. Sz[ekér] Gyuszi is utánanézt a dolgoknak; saját kérésemre a vele való találkozást jövő évre halasztottam; sokat gondolkoztam ezen a lépésen. (...) Korántsem megnyugtató Kati helyzete. Valahogy az az érzésem, túl van terhelve. Ennek oka az, hogy hetente négyszer jár rajzra s így gyakran éjfél felé kerül ágyba, és nem alussza ki magát. Aztán az is baj, hogy nem illeszkedik be megfelelően a kollégiumi közösségbe: nem hajlandó résztvenni a közös munkákban. (...) Elnézést, ha az elkövetkező ünnepekhez képest és illetően nincs elég melegség, szeretet, nosztalgia, reménység levelemben. De a „leányzó nem halt meg, csak aluszik”. Ennek biztos reményében sok-sok öleléssel, simogatással zárom soraim: Mari.

^I Virágnyelv

^{II} Kállai Gyula

Kardos László - Pogány Máriának

BOB, 1963. január 7.

Marim, kedvesem, leveledet január 2-án kaptam kézhez. Így gondolhatod, hogy az ünnepeket nem valami vidám hangulatban töltöttem. De nem igen lett volna derűsebb, ha idejében jutnak hozzám soraid. Életed legfeketébb levelét olvastam tőled. (...) Testvérekém, volt és van okod az ünnepi szomorúságra, de most ünnep után be kell ismerned: *eltúloztad* őket. Évi mérleged nem olyan rossz, sőt! Disszertációd lényegében elkészült, cikked jelent meg, tavasszal le is doktorálhatsz - és valljuk be, a múlt esztendő intellektuálisan sok mindent megértelt benned. Munkád, ha közbülső fokon is, mégis csak stabilizálódott s jobbra is van kilátás. Az egészséged, látod, az aggaszt, a beszélőn is, leveledből is kiveszem: túl feszült idegállapotban vagy, pocsék a hangulatod, neuraszténiád megnőtt. Tehát ne zárkózz be a szobába, kerüld meg naponta - leendő sétautam - a hegyet, tíz körrel ússz többet. (...) Kiábrándulási szakaszod, remélem, szociológiai tevékenységed erős támasza lesz; a társadalmi elemzéshez „nélkülözhetetlen” az élet illúziótlan ismerete. S még a mérleghez: reményeidért, tudom, a legtöbbet tetted! Az őszi kudarc ne verjen le; a baráti buzgalom értékéről meg úgyis régóta azonos a véleményünk: franciásan szólva l'eau face!³⁵ Itt legfeljebb a méretek változnak. - Még egy icipici *türelem* szoríts ki szorongó várakozásaidhoz, míg az idő kivallja végleges szándékát. S ha úgy adódik, értelmes, elviselhető, ha még oly fájdalmas kompromisszumra lépünk a sorssal

s többé nem kínozzuk magunkat oktan reménykedéssel. Erre fel kell készítened magad! Akárhogy is, én ez új esztendőben téged teljes érettségében tündöklő szabad embernek látlak és akarlak látni, nehéz, de értékes sorstapasztalatokkal a hátad megett, tartalmas társas kapcsolatokkal, iskolázottsággal, ambicionáló munkalehetőséggel és még igaz fiatalsággal vértetted. S aki mindennek tudatában is van, aki eredményesen védekezik a szellemi és lelki elszürkülés és beszűkülés ellen, nem keseredik meg, nem romlik meg érzéseiben, aki rá tud kapcsolni az élet ízeire s élvezni is tudja azokat. És aki mások számára is egy icike-picike plusz tud lenni! Így! Így! - Kíváncsian várom új munkalehetőséged kibontakozását. Elöttem most már világos: András új intézménye kapcsán kényszerült férjedre gondolni, mint odavaló szakerőre, de mint hosszúlejáratú pol[itikai]-taktikai lépésre is (önzetlenség kizárva!). Gyufához az első megfontolásból megy. („Szentgyörgypusztát”³⁶ is elküldhetted volna!) A te odakerülésed lehetősége - melléktermék. Te most vizsgázol előtte. Vajjon megfelelsz-e? Izgulok érted, de tudd, az igazi próba azután vár rád. Bírod-e madzaggal? - Kati nyugtalanító helyzetén segíteni kell! Természetesen a rajzórák számát *csökkenteni* kell. Könnyebb helyzetben lennék, ha képességeiről tárgyilagos kritikát kaptam volna. Ibivel együtt kérlek, segítsetek rajta. Félévije? Helyettem is öleld meg, csókold meg! 18. évében! - Szép hitvesi csomagodért szívbéli köszönetem, gondosságod vetekszik értékével! Pótlás volt az elmaradt levélért! 200,- Ft-ot most tettem fel. Válaszod akkor küld, amikor értelmét látod, akár febr. közepén. Hosszú idő! Beszélő márciusban! - Magamról: December: olympiai film, vidám kultúr-műsor, könyvek (Montesquieu, Dosztojevszkij, Malraux, Camus, Russeau, Dürrenmatt, Faulkner, Daudet, Pratolini, Veres, Németh, Tersánszki új könyvei, Sarkadi két kötete! ezt te is nézd meg! stb.), kínzom az orosz, jegyzetek, s szorgalmasan tanítok. Egészségem megjárja; fáradékonyságom egyik oka alacsonyodó vérnyomásom, meg, hát a lélek kifáradása is. Egyébként a vizsgálat egészségesnek talált. A tél hosszú! Atmoszférám változatlan. (...) Az új esztendőben *édesanyáinknak, testvéreinknek, gyerekeinknek, barátainak* tartós egészséget, élhetőséget, derűt, a munka értelmét, kisebb-nagyobb sikereket, s kevesebb csalódást mint az elmúlt esztendőben!! Néked téli-tavaszi erőfeszítéseid *végre elért* eredményességét kívánom! Januári születésnapodon közös életünk legszebb és legmeghittebb emlékeivel gondolok rád és fonom be a reménység és újraélés legfinomabb szálaival. Első és egyetlen oktatásodat idézem fel a Semmelweisben. Öllelek Lacid. P S. Válasz-leveledet is, Kedves, csak *a túloldali méreteken szabad írni* - az újabb rendelkezés szerint, Vízkereszti optimizmusod kimondhatatlanul jól esik, - csókollak L.

Pogány Mária - Kardos Lászlónak

Budapest, 1963. február 20.

Kedves! (...) Mit is írhatnék ismerősökről, barátokról? Van még új a nap alatt! Iván barátunk újabban Miklós bácsi lányánál teszi a szépet, mondván, hogy az öreg úr hallgatagsága most már csak vele szemben oldódik fel.³⁷ E. Ferenc arról beszélt, hogy a szavalási verseny után, ha a győztesek az Egyetemi Színpadon fellépnek, okvetlen szót ért a rektorral.³⁸ Még csak a Lajos-Gyula¹ testvérpár meginterjúvolása várat egy kicsit magára. Nem könnyű esetek. Szó szerint ennyi és nem több, amit írni tudok. Lehet, hogy túl kevés, lehet, hogy túl sok; de a legvalószínűbb: közömbös. - Kati bizonyítványa jobb, mint amire elkészültem. 3,75-ös átlaga van. Elégséges nincs egyáltalán; közepes: magyar, matematika és orosz. A többi túlnyomóan jó, vagy két jeles. (...) H[egedüs] András többféle „feltételt” szabott leendő szociológusi pályafutásomhoz. Közölte, még valamilyen diploma kell, s ajánlotta, hogy lélektanra iratkozzam be; valamint minél sürgősebben az angolt úgy megtanulni, hogy olvassak. Ő is helyesli és sürgeti minél előbbi doktorátusomat. Mondta, gondolkozzak, milyen témán szeret-

nek majd dolgozni. Ezt persze egyelőre még nem tudom, mert én - minthogy ebben a szakmában még csak kezdőnek sem érzem magam - azt szeretném, ha bekapcsolnának egy működő csoportba, hogy egyáltalán lássam mi az, hogy „kibernetikával” szociológiát csinálni. Ha van valami elképzelése, a levélben igazán erről is eshetne szó. Sőt, kíváncsian várom ezirányú elképzeléseit. (...) A viszontlátásig sok szorongással, félelemmel, szeretettel: Mari.

¹Fehér Lajos, Kállai Gyula

Kardos László - Pogány Máriának

BOB 1963. március 17.

Kedvesem, Csillaghúgocskám! Belehelyezkedve valós reményeid légkörébe, tagadhatatlanul sokat foglalkozom kettőnk jövő sorsával. Mondanom sem kell bizakodás és aggodás párosul gondolataimban: lehetséges boldogulásunk féltő körültagogatása, elhiheted. Ne vedd hát zokon éppen azért, hogy legutóbb olyan hevesen vitáztam veled, hisz tudod, mennyire fontos nekem kollégiumi-kettősünk egész sikere, teljesítménye, értelme, amely nem kis mértékben azon áll vagy bukik, mennyire sikerül kettőnk között az említett termékeny, társas mikroklímát létrehozni. Elmondhatom, hogy eddigi benyomásaim, tapasztalataim alapján ennek legtöbb feltétele megvan. (...) Ennyi oldott mondanivaló után, kedvesem arról vallok: igencsak hozzád hasonló lelkiállapotban vagyok. Talán avval a különbséggel, hogy én könnyebben tudom óvni magamat. Bárcsak megvédhetnék Téged is! Mitől is? A szimbólikusan hosszú és kemény tél után néha szintén hallom, amint játszod: „Zöld pántlika könnyű gúnya ...”, mégis gyakran úgy vélem, hallucinálok. Nem tudom, nem tudom, nem tudom!!! - Remélem, édesanyád állapota javul, kívánom is, nagyon, szívből. Azt szeretném, ha olyan gondtalanul és természetesen fogadná otthona kényszerű népesülését, mint amikor az ember régi, kedves látogatót vár vasárnap estére könnyű csevegésre. Vigasztalanná tenne, ha megbolygatná eddigi életrendjét és körülményeit. - Kedvesem, így írva is csak arra kérlek, vetkezz ki az András-féle szociológia búvköréből, barátkozz meg avval, hogy újkori és legújabbkori történelemszakként működj, amely így még mindig elég sok aktuális társadalomtudomány ahhoz, hogy felvegye a versenyt a H.-féle kibernetikai nagyképűséggel. Ez az egész ügy nem tiszta dolog. A konszolidálódásodat a Történetin belül keresd meg és ehhez kell stúdiomod elhúzódtatott perfektuálása is. Mindezzel pedig éppenséggel nincs ellentétben semmiféle néprajzi-művelődéstörténeti tevékenység, amelyet mint maximális lehetőséget Lacinak kívánok a Múzeum keretében, sőt! hálát adhatnál az egeknek, ha ez lehetséges lenne. - Kati előnyös tanulási fordulata bárcsak tartós lenne, el se tudod hinni, mennyire megkínóztak a róla hallott-írt időszakos ellentmondásos és meglehetősen homályos híreid. Lesz majd mit spekulálni és tenni az ő ügyében is. Futná még itt talán arra is, hogy írjak a zárka-fészketek berendezéséről, aktuális anyagiak előteremtéséről, parányi készenléti tervekről stb., de részemről mindez túlságosan is nagy előleg lenne amúgyis hiányos optimizmusom terhére, meg aztán ... - Csillag, a beszélőn igencsak megnyugtató édesanyám állapota, friss, eleven volt korához és állapotához képest, nagyon-nagyon szeretnék még egy kis örömet okozni az életében, oly sokkal tartozom neki! - Jómagam még mindig küszködöm a makacs náthával, de még bírom. Csökkenő olvasási kedvvel, gyakori elmélázással, tanítással, miegyébbel gyötöröm március végheteit. Szép szovjet filmet láttam, a Feltámadás első részét, ezt te is nézd meg, hogy a második rész, a katorgára-menés élményét megoszthasd velem. Erről jut eszembe, hogyha közelesen Mari pártját meglátogatod, az időjárás követelményekre légy tekintettel, annál is inkább, mert Mateékig és onnan hozzátok hosszú az út. Miéinket szeretettel és várárázással

üdvözlöm. Katit, anyámat forrón csókolom. Édesanyádnak újfent gyógyulást és meleg üdvöletet. Húgocskám, kedvesem, búcsúzom! E koratavaszi napok mindenmódon, bárhogy is alakul az aktuális jelen, sorsdöntők lesznek életünkben; ezért és ezúttal is megragadom az alkalmat, hogy cicomátlanul leírjam: az elmúlt hat évben derék, jó, egész ember voltál hozzám, a legtöbbet neked köszönhetem! Sokat, nagyon sokat bízom hozzád! Igazándiból szeretlek! - a viszontlátásig is veled Lacid.

Jegyzetek

1. V. N. Gyakov-N. M. Nyikolszkij: Az ókori világ története (Bp. 1954)
2. Kardos László maga mondta: a cigarettát elvonták tőle.
3. Magam akkor végeztem az egyetemet levelező tagozaton. A későbbiekben „az egyetemi tanulmányok”, „a rektor”, „a tanári kar” keveredik a saját tanulmányaimmal és az amnesztiával. Az éles szemű olvasó a valóságot és a virágnyelvet meg tudja különböztetni. Ahol nem egyértelmű, a lap alján jeleztük.
4. Kardos László a tárgyalás előtt írt családjának egy hosszú, amolyan búcsúlevelet, mert halálos ítéletet várt. Itt erre a levélre hivatkozik. Ezt nem kaptam kézhez és nem találtam a periratok között sem.
5. Kardos László első felesége: Kampó Magda Beregszászon született, és onnan jött Budapestre egyetemi hallgatónak.
6. A Néprajzi Múzeum nagy kollektív vállalkozása: 10-12 szaknéprajzos gyűjtése, a nyersanyagot Kardos László öntötte monografikus formába.
7. Kardos László bátyja: Kardos Ferenc fodrász volt.
8. Pogány Mária-Rádics József: Malteroslányok. Bp. 1958. (Irodalmi szociográfia.)
9. Erdei Ferenc
10. Tudomásom szerint a levél Somogyi Miklósnak szólt, Kardos László még a nyomozati időszakban írta. Feltételezem: a nyomozók a levelet nem továbbították, mert eddig nem találtam nyomát. Pedig Kardos László korabeli nézeteinek alapvető dokumentuma lenne.
11. Első fordítás (1958. november-1959. január) kb. 400 oldal olaszból. Moretti, Miklós csendőr-őrnagy: Az új közbiztonsági (rendőr-) törvény. Nápoly, 1957.
12. Sós Júlia kérésére egy rossz helyzetben lévő tanítványa beköltözött Kardos László Semmelweis utcai lakásába.
13. Utalás a Gyorskocsi utcában történt kihallgatásomra.
14. Utalás a pártközpontra.
15. Gyenes Antal keresztkomája (gyermekének keresztapja) Donáth Ferenc volt. A rá történő utalás a levelezést végigkíséri és lerövidül „keresztkoma” kifejezésre.
16. Azaz: elvitték a vagyonekobbzás büntetése miatt.
17. A váci börtön laboratóriumában volt betanított kémikus-technikus.
18. Visszaulalás Ady Endre: Mag hó alatt c. versére, amelyet én idéztem egy, a közlésből kimaradt levelemben. Virágnyelven a „feltámadások örök rendje” a szabadulást jelenti.
19. Utalás az 1960-as amnesztia után kitört váci éhségstrájkra, amelyben Kardos László nem vett részt.

20. Az amnesztia következtében több politikai fogoly szabadult. Az éhségstrájkban részt vevőket pedig elszállították a sátoraljaújhelyi börtönbe. Így Vácott igen kevés politikai fogoly maradt.
21. A rabok uszályról szemet talicskáztak a börtön pincéjébe.
22. Kardos Katit a rajzgimnáziumba nem vették fel.
23. Vö. az Abod Lászlóval készült interjúval, aki ebben az időben találkozott Kardos Lászlóval Vácott.
24. Virágnyelven írott beszámoló a korabeli politikai eseményekről. Lényegében az éppen aktuális kínai politika balos vonásainak jellemzése.
25. 1955 augusztusában ismerkedtünk meg.
26. Értsd: életfogytiglani ítélet.
27. Kardos László: Az Őrség népi táplálkozása. Bp. 1943.
28. Utalás Révai József közismert NÉKOSZ-kritikájára.
29. A 44-es számot írja így, tréfásan.
30. Dohánytartónak egy népművészeti üzletben vásárolt fafaragású dobozt küldtem be, azon volt - többek között - egy madár is.
31. Előző levelemben utaltam Ady Endre: A pócsi Mária c. versére.
32. Már a levelezésből is kiderül: mennyire szükséges Balogh Elemérnek és Kutrucz Gizellának a volt Györfly-kollégistákhoz fűződő kapcsolatát árnyaltabban bemutatni, mert Kardos László „Sk. feljegyzése” félrevezetheti az olvasót e kapcsolat mélységéről és sokoldalúságáról.

Kutrucz Gizella 1942-től rendszeresen látogatta a Györfly István Kollégiumot. A kollégisták tudták, hogy szülőföldjén, Szlovákiában a legális kommunista párt tagja volt. 1944-ben, Móricz Erzsébet könyvvezetében ő volt az ellenállási mozgalomban részt vevő kollégisták legfőbb összekötője. (Vö. Az összekötő információi. Kutrucz Gizella levele Pál Józsefhez, 1944. aug. 6. A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939-1949. Bp. 1978. 309. 1., valamint részlet: Kutrucz Gizella emlékei illegális, antifasiszta tevékenységéről, uo. 331. 1. Továbbá Kutrucz Gizella idevágó cikke a Valóság 1983. februári számában.) 1945 márciusában és áprilisában Balogh Elemér Pál József Györfly-kollégistával együtt Szabolcs megye földosztási miniszteri biztosa volt. Balogh Elemér akkor is, később is nagyra becsülte a kollégistákat és a NÉKOSZ-mozgalmat. Ezért született 1954. július 31-én egy Rákosi Mátyáshoz intézett levele. Ebből közlünk néhány részletet. „A párt káderpolitikájában egész sor hibát látok, s ezzel kapcsolatban szeretnék néhány megjegyzést tenni. (...) Már a II. kongresszus előtt javaslattal fordultam a KV-hez, hogy ne dobálják ki egyszeri hibák után a kádereket, hanem degradálják őket. Ez azonban - az utóbbi időben is - csak elszórtan történik meg. Ilyen végleg »B-listára« tett elvtársak meglehetősen nagy számban vannak. Nem vállalkoztam ezek tömeges felsorolására; csupán közelebbi ismerőseim közül szeretnék néhányat példaképpen megemlíteni: (...)

Gyenes Antal: Elkövetett hibái miatt teljesen félreállították. Parasztvonalon nagyszerűen fel lehetne használni. De a kutyának se jut eszébe, hogy egy jó szót szóljon hozzá.

Kardos László: Ő tényleg súlyos hibákat követett el. De munkájában voltak nagy érdemei is. Az elkövetett hibák miatt előbb eltették büntetésből a Közoktatásügyi Minisztériumba. Ez eddig érthető. De onnan már - a tisztogatásnál - *minden indok nélkül dobták ki.* Így került el a Néprajzi Múzeumba. (...)

A Párton belüli szektáns farkas-szellem. (...) 1954. július 7. elméleti tanszékülés. Felszólalásomban most már kijavítva két évvel ezelőtt elkövetett hibáimat, újra kifejtettem a kettős hatalomról szóló elgondolásomat, majd a referátumot bírálva megjegyeztem, hogy nálunk egyetlen ifjúsági mozgalom volt, amely súlyos hibái ellenére (amiket kifejtettem) igazán oda tudott férközni az ifjúság szívéhez: ez a NÉKOSZ, X elvtárs tanszékünk egyik tagja erre azt mondta, hogy amit én itt

a kettős hatalomról, annak sajátos magyarországi formájáról és a NÉKOSZ-ról kifejtettem (mely különben X elvtárs szerint a Nemzeti Parasztpárt tömegszervezete volt!!!) ez »nem a Párt hangja«.

Ha nem a Párté volt, akkor nyilvánvaló, hogy kié volt: az ellenségé. Ezt ugyan X elvtárs nem mondta ki, de mindenki tudta, hogy erre gondol. Az elvtársak becstületére legyen mondva: senki sem fogta az illető elvtársnak pártját. Mert megint egyszerűen csak arról van szó, hogy tényleg követtem el hibát, eltúloztam valamit. De nem nehéz megérteni, hogy az ember a helytelen túlzásokat is jóindulatból követi el. S figyelmen kívül hagytam a MADISZ és a SZIT egykori sikereit, amit eddig szintén nem értékelt ki a Párt kellő alaposítással. De tény, hogy a NÉKOSZ - súlyos hibái ellenére is - egyike volt a legjobb ifjúsági mozgalmaknak. S amikor a NÉKOSZ-nak még az emlékét is felszámoltuk, akkor a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntöttük. Én teljes mértékben egyetérték a NÉKOSZ-ról szóló KV határozattal. De ez a KV határozat a hibák feltárása után sem vonta kétségbe a NÉKOSZ nagy eredményeit. S ezek az eredmények tagadhatatlanul jelentősek voltak.”(...)

A Györffy-kollégisták szintén rokonszenveztek Kutrucz Gizellával és ápolták vele a kapcsolatot szinte napjainkig. Amikor Kutrucz Gizellát kizárták az MSZMP-ből és megvonták tőle a Szocialista Hazáért kitüntetést, a volt Györffy-kollégisták a következő levéllel fordultak dr. Straub F. Brúnóhoz, a Magyar Népköztársaság elnökéhez 1989. május 23-án: „Tisztelt Elnök Úr! 1988. június 14-én egy négytagú küldöttségünk mintegy 46 egykori Györffy-kollégista aláírásával petíciót nyújtott be az Elnöki Tanácshoz, amelyet Katona Imre elvtársnak adtunk át. Ebben kértük, hogy a Tanács vizsgálja felül azt a döntését, amelyben régi harcostársunk, Kutrucz Gizella nyugdíjának jelentős csökkentéséről rendelkezett.

Kérésünket azzal indokoltuk, hogy Kutrucz Gizella több mint fél évszázada a kommunista mozgalom harcosa, aki a felszabadulás előtt (mások életét mentve, gyakran sajátját is kockára téve) jelentős szerepet játszott a fasizmus elleni harcban és egész életét a szocialista rendszer szolgálatának szentelte. Ezt a Párt, valamint az ország vezetői számos kitüntetéssel ismerték el, legutóbb - már nyugdíjasként - a Szocialista Magyarországért Érdemrenddel. Mindezek alapján sajnálatosnak tartjuk, hogy Kutrucz Gizellát azért, mert szóvá mert tenni politikai életünkben túrhetetlen (azóta közismert és elismert) hibákat, torzulásokat - kizárták a Pártból, döntésével a NET megvonta tőle a Szocialista Hazáért kitüntetést és nemcsak a veteránoknak járó nyugdíjkiegészítéstől fosztotta meg, hanem azt a 14 évet is »törölte« nyugdíjalapjából, amit 1935 és 1948 között munkaviszonyban töltött.

A petíció benyújtása óta eltelt esztendő során új megvilágításba került a párt és az állam összefonódásának kérdése is, így - megítélésünk szerint - ma már nem tartható fenn az a gyakorlat, hogy a párt valamelyik szervének intézkedését automatikusan követnie kell az egyén jogos érdekeinek sérelmével járó állami döntésnek is.” (...)

33. Az MTA Szociológiai Intézete akkor alakult Hegedüs András vezetésével.
34. A magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdései. (Kardos László cikke.) A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, Bp. 1954. 409-453. 1.
35. Szójáték. A l'eau franciául azt jelenti: a víz, face pedig: arc. Összeolvasva magyarul lóf ... t jelent.
36. Kardos László: Jegyzetek a volt uradalmi eselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról. (Szentgyörgypusztá) Ethnographia, 1955. 1-4. sz.
37. Virágnyelv. Értelme: Vitányi Iván Somogyi Miklós lányánál érdeklődött: az amnesztia kikre vonatkozik.
38. Virágnyelv. Értelme: Erdei Ferenc megígérte, ha összejön Kádár Jánossal, szót ért vele.

Cellatársak

Beszélgetés Marián Istvánnal

(1990. március 13., április 7.)

Pogány Mária: Pista, az a nagy álmom, hogy kiadjam Laci börtönírásait. Azokon túl szeretném a korabeli börtönéletet is felvillantani. Így érdekes volna tudni, miként gondolkodtatok, hiszen az ítélet után kettesben voltatok a Gyűjtőben. Tudom, többször elemeztétek, hogy „bűnösök” vagytok-e 56 ügyében vagy sem.

Marián István: Igen, napokon át beszélgettünk és vitatkoztunk. Elemeztünk. Elemeztük a helyzetet. De nagyon „sikamlós” most, 90-ben szöveghűen felidéznem a beszélgetésünket, nehogy az, ami azóta közismert tényé vált, befolyásolja mondanivalómat.

P. M.: De éppen az volna az érdekes, ha úgy tudnád felidézni, ahogy annak idején, 58 őszén elhangzott.

M. I.: Éppen erre törekszem. Nem tudom, hogy említettem volt, abban az elesett nyomórúságomban - azt hiszem, Laci is ilyen állapotban volt -, valami isteni ajándéknak fogtuk fel, hogy ketten egy zárkába kerültünk. Én magam, azt hiszem, jobban leromlott pszichés és idegi állapotban voltam, mint Laci, de ő is abban volt.

P. M.: Képzeld el, a napokban tudtam meg: egy szavazaton múlt, hogy nem akasztották fel.

M. I.: Én sem tudom eldönteni, hogy engem miért nem akasztottak fel, mert én már felkészültem rá. Az ügyész a halálos ítélet kiszabását kérte, és volt az ülnökök között egy Berec Béla nevű vezérőrnagy, aki mindenáron az életemet követelte, azért, mert én mondtam és írtam le először azt a kifejezést, hogy „orosz agresszor”.

P. M.: Erről a kifejezésről szó esett kettőtök között?

M. I.: Persze. Úgy jött elő, hogy én ezt a kifejezést egy parancsomban, 56. november 1-jéről 2-ára virradó éjjel adtam ki. Így ez külön beszélgetés és elemzés tárgyát képezte közöttünk, és meg kell utólag mondanom, én sajnálkoztam, hogy akkor nevén neveztem indulatomban azt a gazemberséget, ami talán nem is volt akkor tudatos bennem. Inkább ráéreztem.

Szóval, nagy ajándéknak tekintettük az együttlétünket, és mindketten eufórikus állapotban voltunk. Felidézek egy esetet, mert az mutatja akkori hangulatomat. Emlékszem - mert ez az én születési évem -, hogy József Attila 1924-es verseinek előlapján, amikor először jutottunk ceruzához, így szólt egy rövid bejegyzésem: „Nem likvidáltak, meghagyták életem, örüljek-e vagy zokogjak, nem tudom. A bakó kínálta haláltól, jaj, féltem, most rémiszt örökös rabságom.” Laci is valami hasonló lelkiállapotban volt, csak ő sokkalta reálisabban és tapasztaltabban ítélte meg a helyzetet. Vigasztalásomra sietett szavaival. Számvetést végzett, mert sokkalta jobban ismerte a szovjet valóságot, mint én, aki a Szovjetunióra mint az álmok hazájára tekintettem. A hazai történelem és a szovjet példa nyomán átlagolni kezdett, hogy azok, akiket nem likvidáltak, milyen idő múltával számíthatnak szabadulásukra. És egy élet nem elég ahhoz meg a feledés. Sokszor idéztem Lacit, aki oldalt hajtotta a fejét (ez egy ilyen jellegzetes fejtartása volt), és így összegzett: „Nézd, akár az optimista, akár a pesszimista változat jön be, egy biztos: többet fogunk foglalkozni béltraktusaink karbantartásával, mint egész nemi és szellemi életünkkel.” Persze, ez maró, szatirikus értékelés volt, de józan elemeket is magában hordozott.

Úgy emlékszem, hogy az első hét, de a második hét majd minden napján legalább 18 órát beszéltünk felváltva. Én a kételyeimet, kérdéseimet, aggályaimat fogalmaztam meg. Laci, aki ugyan szintén nem volt mentes a belső vívódástól, ráérezett arra, hogy én vagyok az elesettebb, és a segítségemre sietett.

P. M.: És mi volt az a belső vívódás?

M. I.: Én mindvégig, nemcsak a börtönök alatt, hanem lényegében még 1986-ban is egy reformkommunista megbeszélésen úgy fogalmaztam - Kis Jánossal ellentétben -, hogy 56 nem antikommunista jellegű volt, hanem antisztálinista, antirákosista. Úgy értékeltem a helyzetet, hogy a legfőbb bűn, amit elkövettek a sztálinisták és honi embereik, éppen az volt, hogy a kommunizmust mint a 19. század egyik legígéretesebb és tudományosan megalapozott csodaszép jövőképét mocskolták be. Ez pedig szívem mélyén még ma is ott él és fáj. Kifosztottnak éreztem magam.

P. M.: Laci is?

M. I.: Laci kevésbé, lényegesen kevésbé, de egy kicsit ő is. Én érzelmileg voltam adekvát lény, ő értelmileg. Tehát ő értelmileg sokkal inkább megközelítette az objektív valóságot, melynek feltárásában engem az érzelmi meghatározottság akadályozott.

P. M.: És akkor mégis mit mondott? Van jövője a kommunizmusnak?

M. I.: Kerestük rá a választ, de nem tudtunk egyértelműen felelni. Egy azonban biztos volt: ez a modell, amit a Szovjetunió nyomán a táboron belül meghonosítottak, holtvágányra jut. Ugyanis olyan hibaforrásokat hordoz magában, amely törvényszerűen csődbe juttatja az emberiség legjobbjainak ezt a nagyszerű kezdeményezését. Laci nagyon nagy reménységgel tekintett az olasz párt választotta útra, és sokat beszéltünk róla.

P. M.: Az olasz pártból mit akart átvenni?

M. I.: A demokráciát. Mert éppen ez itt a lényeg. Abban mi egyetértettünk, hogy utópia és ostobaság volt a 20. század emberének olyan elvárással élnie a 19. századi Marxszal és Engelsszel szemben, hogy ők választ, örök érvényű választ tudnak adni a felmerült kérdésekre. Azt hiszem, úgy fogalmaztuk meg, hogy három alapvető kérdésben a szocializmus törvényszerűen meghaladja, meg kell hogy haladja a kapitalizmust: a szocializmusnak teljesebben kell kielégítenie az emberek anyagi, szellemi és kulturális szükségleteit - mégpedig a széles körű szabadság jegyében. Ez a gondolat egyúttal segített megítélnünk és mérlegre tennünk: személyes tevékenységünkkel mennyiben vagyunk felelősek az 56-os eseményekért.

P. M.: És Laci miben tartotta magát felelősnek?

M. I.: Abban talán, hogy nem tudta reálisan felmérni: az ő fellépésének, az Értelmiség Forradalmi Bizottsága megalakításának meg a programnak mekkora a hatása. Egyetértettünk lényegében az én személyes felelősségemet illetően is. Talán közre is működött Laci a következő megfogalmazásban: ő, mint a NÉKOSZ egykori vezetője, olyan közismert személyiség volt, akinek pusztán a neve embereket vonzott és irányt mutatott. Mint ahogy engem is úgy ismertek, hogy Marián, a régi illegális kommunista, a volt partizán, a fiatal főtiszt; ami szintén felelősséggel járt. Mert azt szuggerálták belénk nap mint nap, másfél éven át, hogy ha semmi mást tételesen nem rónának is fel, csupán azt, hogy odaadtuk a nevünket, az már önmagában véve bűn.

Emlékszem, egy beszélgetésünk során igen hamar felfedeztünk egy közös irodalmi élményt: Rodionovnak a Csokoládéját. És akkor nem úgy közelítettük meg, mint ma, higgadtan, józan fejjel, hogy az a sztálini önkény, zsarnokság, diktatúra első irodalmi manifesztációja volt, hanem belsőleg. Lám, milyen kevés kell ahhoz, hogy az ember, szándékai ellenére, egy folyamatban negatív tényezővé váljék. Én erősebben éreztem ezt, jobban ki voltam szolgáltatva annak a hitvány manipuláltságnak, Laci kevésbé, mert összehasonlíthatatlanul olvasottabb, tapasztaltabb volt nálam.

Tehát a felelősségünket kutattuk. Mert nagy a különbség, hogy mit varrtak tételesen egyikünk vagy másikunk nyakába, mit róttak fel bűnünkül, és más az, hogyan éreztük és láttuk mi mindezt. Persze, ez itt most percek alatt fogalmazódott meg, úgy ahogy. Majd te megítéled.

P. M.: Menjünk tovább. Ti tehát átértékeltek a szocializmusképetek.

M. I.: Igen, és ezen belül fordultunk az olasz eszmeáramlatok, Togliattiék felé. Ők nyújtottak vigaszt, és mutattak rá, hogy a sztálinizmus nem szükségszerűen a szocializmus végső állapota: van remény arra, hogy kialakuljon egy emberszabású szocializmus.

P. M.: Ezt te két héttel az olasz kommunista párt felbomlása után mondod ... persze én azért tökéletesen értem, már ami az 58-as állásfoglalást illeti. Nekem, aki eléggé apolitikus ember vagyok, az a szó, hogy kommunizmus, szocializmus ma is jelent valamit. Talán azt, hogy egy magasan fejlett kapitalizmusból lehet oda átlépni. Mert ezek a szavak valami közösségi társadalmat jelentenek a számomra. Most azonban nem arrafelé megyünk.

M. I.: Nézd, jelenleg úgy néz ki, hogy nem. Ahhoz, hogy megtisztultan jöjjön létre egy valós, igaz közösségi társadalom, ahhoz egyedekké kell válni. Az alárendelt, kiszolgáltatott individuumnak, egyénnek fel kell szabadulnia, hogy megtisztultan, megigazulva újra megtaláljuk a reményeinket. De eltértünk a tárgytól.

P. M.: Igen, eltértünk. Most éppen azt akartam kérdezni, milyen volt egy napotok a börtönben.

M. I.: Az első két hét után kialakult egy napirend, ami az én katona voltomból, rendszerező törekvésemből táplálkozott, s Laci pedagógiai vénájával harmonizált. Lényegében azt tudom mondani, hogy hosszú, 18 hónapnál tovább tartó vizsgálati fogságom s a per végigküzdése alatt, azért őriztem meg a józan eszemet, mert Lacival töltöttem az első hónapokat a Gyűjtőben. Én szeretném remélni - erre alapot ad az, hogy szívébe fogadott -, hogy én is támaszt nyújtottam neki. Szóval, ahogy Villon mondja Faludy fordításában: egymásnak dőlve, mint a létraszára, támogattuk egymást.

Amikor néha konfliktus támadt közöttünk, arra az én keményebb hangom és szangvinikus alkatomból adódó érzelmi kitörés adott okot, ő megcsóválta a fejét, vagy rosszallta magatartásomat. Két eset volt, amikor összekulönböztünk. Az egyiket elmondom, ami talán az én szerencsétlen fogalmazásomból eredt. Egy egzaltált pillanatomban azt találtam mondani, nekünk szeretnünk és óvnunk kell egymást, hogy legyen erőnk megőrizni emberségünket, s ha van visszaút, úgy lehetőleg emberszabású majomként kerüljünk ki a börtönből. Nos, Laci félreértette szavaimat, és faggatni kezdett, mi az, hogy szeretnünk kell egymást. A tekintetéből inkább, mint a kérdésselvetésből olvastam ki: valamiféle szexuális aberrációt látott a szavaim mögött, hogy quasi homoszexuális kapcsolatteremtés igényét fogalmaztam meg. Akkor engem olyan düh fogott el, hogy veszekedni kezdtem, kiabálásra került sor, és Laci kikopogott. Éppen „Vak Bottyán” volt az ügyeletes, aki megkérdezte: ki kopogott? mért kopogott? És Laci mondta, hogy ő kopogott, mert én azt akarom, hogy mi szeressük egymást. Az a stupid, kegyetlen smasszer pedig kajánul fogadta a közlést, ami szörnyen kínosan érintett. Akkor két vagy három napig nem is beszélünk egymással. Ez nekem megmutatta, milyen könnyű úgy

fogalmazni, hogy félreérthető legyen. Tehát amikor túlcserél bennem az érzélem, akkor is megfontoltan, pontosan, szabatosan kell fogalmazni. Ezt tanultam meg az esetből.

P. M.: Mennyi időbe telt, amíg az első fordítási feladatot kaptátok? És ez az idő hogyan telt el?

M. I.: Hát, azt hiszem, körülbelül egy hónap után már „munkakedvezményben részesültünk”, tehát fordíthattunk. Mert minden kedvezmény volt. Ez lehet, hogy egy hónap, vagy lehet, hogy hat hét, nem tudom pontosan, az időtlenségben éltünk ott. A szürke falak között azért volt néhány esemény is, ami megmaradt bennünk. Amikor kivégzésre vittek bajtársakat, és hallottuk a kiáltásukat, a búcsúszavaikat, akkor próbáltuk felismerni, beazonosítani a hangokat. Vagy volt egy olyan eset, amikor bátorságot véve magunkon, felfedeztük, hogy Dérynek két iratmaradványa van ott a falon ...

P. M.: Laci azt mondta, hogy rengeteg templom karcolatát fedeztéték fel a falon.

M. I.: Külön élmény volt a falat végigolvasni, megfejteni. És Laci jeleskedett ebben is.

P. M.: Hol volt a zárkátok?

M. I.: A Kisfogházban az első emeleten. És tőlünk jobbra a földszinten, a kijárat felett valahol az a zárka, amit a halálraítélteknek rendeztek be, azaz a siralomház. De amikor mi ott töltöttük az időt, az alatt egy fedett bitófahelyiséget tákoltak össze, hogy jobban elszigeteljék azokat, akiket visznek. Amikor a kivégzendőket vitték a folyosón, az iszonyatos élményt jelentett; feszült figyelmet kívánt, hogy a hangokat beazonosítsuk. Mert mi tudtuk, ha nem jön valami közbe, majd csak kikerülünk valamikor, úgyhogy igyekeztünk emlékezetünkbe vésni mindent.

Volt viszont egy olyan eset, amit megfejteni nem tudtunk, csak valószínűsíteni. Átvittek bennünket egy zárkába. Hogy miért, senki nem indokolta. Csak pár órára, körülbelül háromra. És ebben a zárkában felfedeztük Mecséri ezredes búcsúlevelét és feljegyzését. Ebből következettünk arra, hogy akkor vitték kivégezni Mecséri Jánost. Ostoba módon azt akarták elkerülni, hogy a hangját halljuk (mert jellegzetes hangja volt Jánosnak, ismertem, hiszen együtt szolgáltam vele), így találták azt a megoldást, hogy másik zárkába helyeznek.

Zelk Zoltán a tőlünk jobbra levő helyiségben volt. Ezt onnan tudtuk, hogy áthallatszott a hosszas sírása. Abban az időben halt meg a felesége, és szörnyű állapotban volt. Később át is vitték a kórházba. Míg mellettünk volt, próbáltunk a börtön-morzéval vigaszt küldeni neki, bátorítani. Bár, ha tudjuk a kétségbeesés okát, nem is vállalkoztunk volna rá. Mert nincs annál szörnyűbb, mint ilyen körülmények között elveszíteni az élettársát valakinek. Élettársat ugyanis nemcsak úgy lehet elveszíteni, hogy a halál elragadja, hanem a hűtlensége is iszonyatos kín. Azt a tudatot, hogy velünk vagytok, mi biztos tudva-tudtuk, akartuk tudni, erősítettük magunkban, és ez mind a kettőnknek nagy segítséget nyújtott ...

Hogy mi mindent lehetett leolvasni a falakról?! Gondold el, ha megvakartuk a falat (mert bemeszelték, elég volt megkaparni), láttuk: a korábbi évek meggyilkoltjai ott rögzítették utolsó szavaikat, gondolataikat.

P. M.: Egy példát sem tudsz mondani?

M. I.: Nem. Déryvel könnyű volt a dolgunk, mert írást is találtunk. Meg azt, hogy Tibor. Azt nem tudom pontosan, melyik alkalommal, lehet, hogy amikor sétára vittek, mert kezdetben csak kettesével vittek sétára és este. Azt hiszem, amikor már kicsit enyhültebb időszak volt; volt egyfajta szűk tér a betonfalak között; egyszerre többen sétáltunk, akkor annyit tudtunk elszuttogni kérdés formájában: mi van Tiborral? Mi vagyunk a zárkájában. Majd egy következő alkalommal tudtuk meg, hogy a rabkórházban van. Volt olyan jelzés a falon, amelyet Laci

egyértelműen meg tudott fejteni, hogy Déry Tibor klausztrófóbiában szenvedett és irtózatos kínokat élt át a zárkában.

P. M.: Milyen volt egy vidámabb nap?

M. I.: Először egy munka előtti vidám nap. Naponta rendeztünk délelőtt és délután - akkor még igen pianóra fogva - „énekórákat”. Fel kívántuk javítani közös népdal- és mozgalmidallismereteinket. Dudorásztunk, szöveget is mondtunk. Laci összehasonlíthatatlanul gazdagabb volt a népdalok tekintetében. Én viszont abban jeleskedtem, hogy soha korábban nem hallott, népdalokra írt mozgalmi szövegeket énekeltem Lacinak. Emlékszem, egyik nagy sikerem az volt: „De szeretnék, de szeretnék Kun Bélával beszélni...” Ismert a szövege. Így folytatódik: bemennék hozzá, megmondanám önéki magának, sose legyen vége ennek a proletár diktatúrának. De egyéb ilyen jellegűt, amit Erdélyből hoztam még magammal, és nem vált kultúrkincsé. Aztán a viccek mesélése is jellegzetes programpont volt.

Minőségi fordulatot jelentett az életünkben, amikor „munkakedvezményben részesültünk,” és fordíthattunk. Mai napig derülnöm kell, hogy az első munka, amit én kaptam, az franciából egy Kravcsenkó nevezetű, „disszidens” szovjet diplomata emlékirata volt. Az Egyesült Államokban teljesített szolgálatot, az Együttműködési Bizottságban, ahol effektíve tolmácsolta: alkatrészben, fegyverben mit kér, mire van szüksége a Szovjetuniónak. A sztálingrádi csata után, amikor tehát eldőlt a háború sorsa, bejelentette egy újságközleményben, hogy szakított hazájával, valamint, hogy visszaemlékezéseit a bolsevizmus, a sztálinizmus leleplezése céljából meg kívánja írni, nem azért, hogy hazájának ártson, hanem hogy az embernyomorító rendszernek a leleplezését szolgálja. Én iszonyattal olvastam a szöveget és fordítottam. Túl azon, hogy nyelvi nehézséget okozott. Mert az valóban iszonyat volt, hogy 12 millió halotról, áldozatról számolt be tételesen. Többek között emberevről is beszélt. Szóval, döbbenetes volt számomra. Hát, ez volt az igazi nagy kijózanodás korszaka.

P. M.: A Gulágok világa volt ez a 12 millió ember?

M. I.: Igen, a Gulágoké meg az ukrainai éhínségé.

P. M.: Amit a beszélgetésből leszűrtem, az az, hogy mindketten egy kiábrándulási folyamaton mentek át. Habár szerintem Laci már kiábrándultan került a börtönbe. Többek között a Rajk-per miatt meg egyszerűen a sorsa miatt, hiszen ő volt az első kommunista, akit eltávolítottak, amikor a NÉKOSZ-t felszámolták. Mi erről a véleményed?

M. I.: Laci iskoláztatása, neveltetése, előélete folytán képzetesebb, műveltebb volt nálam, ez pedig eleve kritikusabb szelleművé tette. Én azt mondhatom, nem a kiábrándulás, hanem a felismerés ment bennem végbe egy felfelé menő spirálként. Ez szomoróvá tett, bánatosná tett. Már utaltam arra, hogy mennyire szeretem József Attilát. Thomas Mann üdvözlésében írta: Ki tudja, „honnan uszulkanak rájuk újabb ordas eszmék ...” És ezekbe az ordas eszmékbe felfelé menő spirálként tartozott az, hogy a ráció, a felismerés, a valóság kiszorította a hívőséget (mert minden hívőség, akár ilyen vagy olyan vagy amolyan jellegű, egy torz szemüveget jelent, ami a valóság szemléletétől foszt meg). Én nagyobb mértékben voltam védtelenebb Lacinál. Az kétségtelen, hogy Laci ugyanolyan rádöbbenési folyamaton ment keresztül, hiszen az emberségünket vették semmibe. Nem elvont fogalom volt már a közös együttlétünk során, hogy mennyire embertelen körülmények között tartottak hivatalból hosszú ideig, hogy mindennap megaláztak bennünket ... Ez egy olyan tény volt, amely a korábban hihetlent hihetővé tette. Más dolgot jelentett, hogy hallottuk: miként jártak el az ÁVH-sok Kádárral, Rajkékkal, tehát a törvénytelen ségek, a törvénytelen perek során őrizetbe vettekkel, és más volt az, hogy ezt hitelesítette mindaz, amit mi átéltünk. Egy másik ilyen fontos dolog. Laci kritikus szelleméből meg abból adódóan, hogy ő a NÉKOSZ vezetésében közelebből és

tartósabban ismerkedhetett meg olyan személyekkel, akik azokban az időkben vezetők voltak, az első vagy a második vonalban tündököltek, arról folyt a beszélgetés, hogy vajon hogyan viselkedhetnek most, ezek után ők, és vajon miért nem emeltek szót az érdekünkben? Lacit később vették őrizetbe, mint engem, tehát ő tudta, hogy milyen a közhangulat. Én nem tudtam. Egy ilyen beszélgetés során, emlékszem, hosszú ideig hallgattam, majd kitortem (mindig jellemzőm volt az indulatosság): „Mondd, Laci, lehet az, hogy magadon kívül nem fogadsz el mást elvhű, tiszta embernek?”

P. M.: Már mint marxistának?

M. I.: Nem. Énnálam az elvhűség nem jelentette egyszerre azt, amit egy régi anekdota úgy mond: Marx kikérte magának, hogy őt marxistának nevezzék. Hanem én az egyetemes emberi progresszió részeként fogtam fel, hogy eljutottunk az idézőjeles vagy anélküli tudományos szocializmusig, és tisztázódott, hogy a szörnyű torzítás Lenin fellépésével, 1912-vel, valahol a prágai konferenciával¹ kezdődött. Világos volt, mert Lacival végigvettük: hogyan jutottunk ide, hol mutatkoztak a torzulások. És Laci egyértelműen megfogalmazta, a történelem nyomvonalát követve, hogy a bolsevizmusban már akkor, 1912-ben bekövetkezett a torzulás. Lenin személy szerint és a köré csoportosultak ott követtek el egy olyan átcsúsztatást, ami törvényszerűen el kellett hogy vezessen a torzuláshoz.

P. M.: És miből állt ez a torzulás? Hogyan fogalmazta meg Laci?

M. I.: Elsősorban a demokrácia semmibe vételében. Mert mi, amikor sorra vettük, mi az, ami emberségünket adja, meghatároztuk, mi az, amit nem vagyunk hajlandók feladni. Az emberi szabadság tiszteletét és elismerését; a társadalmi szociális egyenlőtlenségnek a tagadását; az emberséges élethez való jogot, a személyiség tiszteletét. Példákat soroltunk fel, miként nyomorították meg módszeresen a személyiséget; mert amint valakin karakterisztikus vonások mutatkoztak, az rögtön gyanússá vált, és megsemmisítették. Regények, olvasmányaink alapján számtalan ilyen példát találtunk.

P. M.: Amikor aztán kezdődött a munka, mondtad, hogy te Kravcsenkó emlékiratait fordítottad. Laci pedig olaszból egy rendőrtörvényt.

M. I.: Rendőrtörvényt? Fordított ő akkor a L'Unitából Togliattit is. Togliattira akkor újból visszatértünk mint közös reménységünk egyikére. Ez az időszak azért jelentett nekem nagyon sokat, mert Laci munkabírása valami elképesztő volt. Nekem, aki világéletemben mozgótípusú ember voltam, kínszenvedés volt egy órát a fenekemen ülni. Föl kellett állni, jártam le-föl, mire Laci mondta: „rövidítsd a távolságot, hogy ne vess árnyékot”. Elcsodálkoztam, miként lehet, hogy ő a napi nyolc órát - közben volt az ebéd meg a pihenő - szinte megszakítás nélkül végigdolgozta. És azért maradt bennem úgy, hogy ő is hozzám hasonlóan egy izgalmas anyaghoz jutott, mert nagyon belemélyedt. Én nem hiszem, hogy valami rendőrségi, kriminalisztikai dolog lekötötte volna. Mert fordítottunk azt is, persze a későbbiek folyamán.

Ez az időszak már belenyúlt novemberbe. A negyvenedik születésnapját ünnepeltük együtt. És így született az a meghívó, amelynek szövegét ismered, hiszen odaadtam neked.

M. I.-né: WC-papírra, ceruzával, gondosan rajzolva a program.

M. I.: Jellemző Lacinak az önironikus, sok humort tartalmazó gondolkodására, viselkedésére, stílusára, ahogy ő elkészítette azt az egy személyre szóló meghívót egy WC-papírra! Amikor megkaptam, persze rögtön igyekeztem díszbe vágni magam.

Marián István
pol. fogolynak, nr. e.*
Bp. O. B. Kf. I. e. 59.
Ajánlott!
Express!
Bérmentve

MEGHÍVÓ

Kardos László

476.080-as törzsszámú politikai fogoly, nr. e. születésének
40.

évfordulóján

rendezett

o r s z á g o s

börtönbeli

ü n n e p s é g r e

1958. XI. 12-én este 6 órára

az I. e. 59-es zárkába

MŰSOR:

1. VACSORA, rendezzi a BOB pság az ünnepelt tiszteletére.
2. PÓTLÁS CSEMEGE, szolgáltatja az ünnepelt.
3. EMLÉKEZÉS 1918. XI. 13-ára, „40 év”, tartja az ünnepelt
4. Kötetlen beszélgetés a „BŰN ÉS BŰNHŐDÉS”-ről (gyakorlat).
5. MOZGALMI INDULÓK ÉS NÉPDALOK (40 év termése)

VIDÁM HANGULAT REGGELIG

Megjelenés az ünnepségre szokásos szürke ruhában.

* neorevizionista elítelt

P. M.: Ez mit jelentett?

M. I.: Hát, gyakorlatilag semmit. Talán a cipóm lábfejét letöröltem a darócruha szárába. De ünnepi volt a hangulat. A főmenüt a BOB, Budapesti Országos Börtön szolgáltatta, de Laci valahogy módját ejtette, hogy valami „elmakézott” csomag maradványát feltárlja csemegeként. Szóval, az átlagosnál hangosabban énekeltünk, dudorásztunk ... akkor aztán kicsapódott, nem a cirkli, mert az hangtalan, hanem az etetőnyílás és „Vak Bottyán” beordított: „Meg vannak maguk örülve? Magukat szenvedni küldték ide, nem azért, hogy daloljanak.” Persze értettük, de azért daloltunk tovább. Szomorkásak lettünk. Mert előkerültek olyan nóták, mint

„Lovamat kötöttem ...” Lásd, milyen az ember: ennek az iszonyatos pokoljárásnak is vannak megindító, szép (?) pillanatai.

A legmaradandóbb, amit Lacitól kaptam, hogy a munkát azt komolyan kell venni, még akkor is, ha börtönben vagyunk elítéltek, és fogvatartóknak készítjük, komolyan kell venni. Mert a munkának adjuk meg a becsületet; ha rabszolgamunka, egyúttal mégis szellemi tevékenység. És mindig bátorított. Nemcsak személyes példával, hanem nyelvtani összefüggések feltárással is. Laci nagyon sokat segített abban, hogy effektíve tanított és bátorított. Én idegileg nagyon rossz állapotban voltam, nagyon nehezen írtam, reszketett a kezem, nagyon elfáradtam, nem bírtam ülni. És Laci pusztán azzal, hogy fegyelmезetten és módszeresen dolgozott nap mint nap, kötelező érvényű példát mutatott. Igyekeztem méltó lenni zárkatársamhoz.

P. M.: Ez nagyon szép volt.

M. I.: Hát, nem volt könnyű. Nem volt könnyű, mert Laci nagyon igényes ember volt.

Talán hirtelen még egy dolgot mondanék el. Megosztottuk ugyan bánatunkat-örömünket, de anélkül, hogy ez személyiségsértő, indiszkréció lett volna. Soha. Ez különösen abban nyilvánult meg, hogy ha „levélkedvezményben részesültünk”, nem ostromoltuk egymást, hogy mi újság van. Megvártuk, amíg a másik nyilatkozik. Laci mutatott ebben is példát. Mert tudtuk egymásról elmondjuk, azt, amit lehet és el kell mondani.

P. M.: Szóval, ha jól veszem ki, respektáltátok egymást, nem szóltatok bele egymás dolgaiba.

M. I.: Nem voltunk tolakodók egymással. Én sokszor kértem és kaptam is segítséget Lacitól a levélíráshoz. Tudod, a cenzúra nem engedte át, ha erősen fogott a rabok tolla. Ő mint írásban jártas, gyakorlott ember, talán egy-két eset kivételével nemigen kérte, igényelte az én segítségemet, közreműködésemet.

M. I.-né: Az ítélet utáni első levél, kelt 1958. szeptember 27-én. „Hajnalom, drága Gyermekeim! Nagy örömmel írok nektek, örömmel, mert tisztázódtak gondolataim, megérlelődött elhatározásom. Az ítélethirdetés után még tépelődtem. »Nem likvidáltak! Meghagyták életem ... « Ma hiszem, hogy lesz mód a visszatérésre. Igyekszem magam egészségileg rendbehozni, olyan életrendet kialakítani, amely a leginkább biztosítja erőim megőrzését. Naponta kétszer tornászom, egyszer a cellában s egyszer a sétámon. Elfogyasztok minden ételmet, olvasok, beszélgetek, és szándékomban áll komolyan folytatni az orosz és francia nyelvtanulást. Ezért kérek, küldj be tankönyveket. Stb. stb. „

P. M.: Ez azt jelenti, hogy naponta kétszer együtt tornásztatok?

M. I.: Persze. Laci nem volt olyan kemény dió, mint Bibó Pista. Laci jó partner volt. Pedig nyilvánvaló, hogy előtte ő is ülő értelmiségi volt a javából. Laci könnyebben szegődött, hogy társak legyünk a tornában. Meg szóban megfogalmazva is megállapodtunk. Laci így fogalmazott: „Egy életfogytos nem engedheti meg magának a luxust, hogy amit meg lehet rágni, azt ne egye meg.” Tehát kötelező volt enni. Megrágtuk, megettük, lenyeltük. Szegény Laci sokszor keservesen fizetett, mert a gyomra már akkor is eléggé megviselt állapotban volt.

P. M.: Hogy egy kicsit életközelve hozzuk, kérlek, mondd el, melyek voltak azok az ételek, amelyeket csak úgy kényszeresen rágtatok és nyeltetek le, és melyek voltak azok, amelyek úgy ehetőbbek voltak.

M. I.: Könnyű válaszolni. Mert amikor jóságosak voltak, néha megengedték, hogy csomagot adjatok be, Hajnal is meg te is. Ezek tartalmát gondosan osztottuk be. Vitamint például úgy csempésztetek be, hogy franciadrazsé közé kevertétek. De, például, naponta csak három szem franciadrazsét engedélyeztünk magunknak.

M. I.-né: Meg olyan süteményt küldtünk, amelynek a töltelékében darált kávé volt. Az asszonyok adták egymásnak a receptet.

P. M.: Tudom, én is küldtem be olyan süteményt.

M. I.: Ami a börtönkosztot illeti, a következőket mondhatom. A Gyűjtő nagy intézmény volt, és a kisfogház is onnan kapta az ételt a közös központi konyháról. Ez egy nagyon egyhangú, ismétlődő koszt volt. Azt hiszem, lóhúst kaptunk hetente kétszer, és amit lényegében jóízűen ettünk meg, az a lóhúsleves volt. Meg még egy érdekes dolog. Én életemben nem ettem az erős paprikát. Valaki egyszer be tudott csempészni egy ilyen cseresznyepaprikát, és akkor Laci volt az, aki monopóliumként, már persze nem személyes monopóliumként, beosztotta, mert ismerte. Ha tehát ilyen egy négyzetmilliméteres, vagy két négyzetmilliméteres darabkát beraktunk a levesbe, vagy egy-két magot, megbolondította azt a ronda, egyébként zavaros lötytyöt. Szóval, ingyenkedni csak az általatok bejuttatott csomag tartalmával lehetett. Akkor volt nagyobb időkiesés, ha nem kaphattunk csomagot, de azért Laci mindig elő tudott keríteni egy kis csemegét. Nézd, ami nem volt kifejezetten bűdös és megrágható volt, azt megettük.

P. M.: És mi volt kifejezetten bűdös?

M. I.: Hát, nagyon bűdös volt a pacal. Én nem tudom, honnan produkálták, de - és ezt túlzás nélkül mondhatom - volt úgy, hogy az orrunkat el kellett fődni, hogy föléhajolva ne forduljon ki a gyomrunk, legyen erőnk lenyelni. Szóval, az rossz volt, nagyon rossz. Én gyerekkoromban hozzászóktam az éhezéshez, és fegyelmeztem magam. Laci szintén nem valami „gourmand” környezetből jött. A módszeressége volt figyelemre méltó. A kenyérével jól tudott gazdálkodni. Neki szüksége volt arra, hogy napközben valamit le tudjon nyelni, mert savtúltengése volt.

P. M.: Pista, te szerencsés ember voltál, mert a Fő utcán olyan rabtársad volt mint Bibó István s a Kozma utcában a kezdeti időben Laci. Egy nagyon rafinált kérdés következik. Melyik ember adott többet neked?

M. I.: Kertelés nélkül válaszolok. Laci annyival adott többet, hogy érzelmileg jobban azonosulhattunk.

P. M.: Lehet, hogy a közös kommunista múlt motiválta ezt?

M. I.: Lehet, de nem azzal a felhanggal, hogy kommunista, hanem a régi mozgalmi élmények. Ez volt egy plusz töltés. Én Bibóval addig személyesen nem találkoztam, bár ismertem őt, tudtam róla. Bibó is nagyon sokat jelentett nekem, mert emberségben sokat tanultam tőle, szerénységben is, ami nekem nem volt a legerősebb oldalam. És azt, ami egy ember meghatározó tényezője, ott ismertem fel: nem az a kérdés, öcsém, honnan jössz, hanem hova mész. Bibó lényegében azt példázta nekem, hogy a logika, a tudás, a ráció alapján hova jut el az ember. Talán ide tartózik, ha megjegyzem: Bibó Pistával a kezdeti hetekben szintén sokat vitatkoztunk, és végül elfogadtunk egy kompromisszumos megoldást. Nevezetesen: nem kívánok részt venni a „ki mikor ismerte fel és döbönt rá” játékban. Irigyeltem őt sok vonatkozásban: ő más megközelítésből szemlélte a dolgokat és így természetesen olyan felismerésekre jutott még jóval börtönbe vetése előtt, amit én még a börtönéveim alatt is csak nagy fájdalommal tudtam nyugtázni. Tehát nem tudok semmilyen arányt felállítani, mert más volt az, amit Laci adott emberségben, tudásban, érzelmekben, azonosulási készségben, és más volt Pista, aki „tisztá kommunistának” nevezett engem, ami megjelent a Huszár Tibor-féle könyvben.^{II} Bár Huszár igazmondását sokszor megkérdőjelezem. Valóban, ő szinte rám csodálkozott: egy jobb sorsra érdemesült ember, és mégis milyen marha védtelen. Így Bibó Pista.

Most szeretnék egy kicsit előreugrani. 59-ben elszállítottak minket a Gyűjtőből Vácra. 62-ben hoztak vissza engem a Gyűjtőbe, és akkor találkoztam újra Lacival. Akkor már tanított. Biztos információink voltak, mert a rabok rendelkeztek tranzistoros rádiókkal, kis detektorosokkal, amit krumpliból építettek és mindenféle „ketyerét” csináltak. Mécs Imre volt az egyik specialistája ezeknek a konstrukcióknak. Így tudtunk arról, hogy akkor utazott ki Kádár az ENSZ-közgyűlésre, és létezett egy megállapodás, hogy a kormány általános amnesztiát gyakorol, amelynek fejében az ENSZ leveszi napirendjéről a magyarkérdést. Megfogalmazódott bennem az a felismerés, és ezt meg is mondtam, amennyire lehetett, elterjesztettem, közhírré tettem, hogy létezik egy érdekazonosság. A rabtartóknak már el kell számolni a bőrünkkel, nekünk pedig legönösebb érdekünkötől vezetve, mindent meg kell tennünk azért, hogy a hátralévő időt további károsodás nélkül végig tudjuk élni. És tettünk is érte. Előadásokat, színelőadásokat szerveztünk, Obersovszky Gyuszi volt a főrendező, akit Nosztráról át tudtunk hozatni. Gondold el, a börtönön belül döntést kicsikaró erővé váltunk. Akkor hozattuk át Nosztráról Tánczos Gabit, Ádám Gyurkát. Ebben a helyzetben engem nagyon aggasztott - mivel már belátható időn belül volt a szabadulás -, hogy az egykori ellentétek személyi ellentétekké mélyültek: Laci például nem állt szóba Fekete Sanyival. Én pedig fanatikusan úgy éreztem, lehetetlen, hogy mi úgy kerüljünk ki, hogy meggyötörtségünk terheként még személyi indulatokat, gyűlölködéseket is hurcoljunk magunkkal. Elhatároztam, hogy kibékítem őket. És nagy sikerélményem volt - persze napokig tartó érvelések árán -, hogy kezet fogtak egymással, és megígérték, ott előttem, hogy barátok soha nem lesznek, de egyikük sem fog tudatosan betartani a másinak. Ezt sikerélményként könyveltem el, és ez tetőzött akkor, amikor nálatok, ott a lakótelepen megjelent Laci 50. születésnapján.

A börtönévek így lecsitítottak, és türelmesebbekké tettek. Lacival 58 őszén egyik kedves olvasmányunk volt Radnóti Sem emlék, sem varázslat című verse. Ma is vallom Radnótival: „Semmim se volt s nem is lesz immár sosem nekem, merengj hát el egy percre e gazdag életen, szívemben nincs harag már, bosszú nem érdekel ...” A hangsúly az utolsó gondolon van.

A Lacival töltött kényszerhónapok két nagyon jelentős dolgot adtak nekem. 1. A felocsúdáshoz, az életben maradáshoz szükséges újrafeltöltődésben volt nagy segítségemre. 2. Megtanított arra: dolgozni nagyon keményen, tisztességesen kell, minden körülmények között, önmagunk megbecsüléséért. Közvetlen példamutatása hatott elsősorban, de ezt okos okfejtéssel is alátámasztotta.

El kell mondanom azt is, hogy nekem az iskolai tanulmányaim nagyon korán megszakadtak, és többek között Laci biztatására kezdtem el módszeresen a nyelvtanuláson kívül matematikával, algebrával foglalkozni, fizikai ismereteimet felújítani. Laci segített ahhoz, hogy az irodalom megválasztásában igényesnek, nagyon igényesnek kell lennem. Ezért mondtam neked beszélgetésünk során korábban is, hogy ebben az egész pokoljárásban Laci élményanyagot jelentett, és segített a szó legteljesebb értelmében a túlélésben, az életben maradásban. Amíg leszek, és mivel gyermekeimmel is meg tudtam őt kedveltetni, Laci bennünk is tovább fog élni. Mert most már a 21. században kell gondolkodni.

¹ A prágai konferencián történt a szakítás a mensevikekkel, azaz az „opportunistákkal”, abból a célból, hogy új típusú (bolsevik) párt jöjjön létre.

² Huszár Tibor: *Bibó István*. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Bp. 1989.

Munkatársak

Beszélgetés Abod Lászlóval

(1990. április 20.)

P. M.: Egyszer mesélted nekem, hogy Lacit ti hozattátok át Vácról a Gyűjtőbe. Nyilván tudtátok, hogy Vácott milyen iszonyatos körülmények voltak, főleg a 60-as éhségsztrájk után, amiben Laci - egyébként - nem vett részt.

A. L.: Annál is inkább tudtam róla, mert én magam is ott voltam. A legnagyobb büntetés Vácott az volt, hogy könyvhöz sem juthattunk, kivéve azokat, akiket a fordítóba osztottak be munkára. Semmiképpen sem engedték meg a könyvtár használatát. Egy olyan jellegű embernek, mint én, vagy olyanoknak, mint a többiek, ez a legnagyobb veszteséget jelentette. Magam a börtönviseltek szokásos módszereit kihasználva, korrumpáltam az egyik börtönőrt, mert dolgoztam, és módom volt arra, hogy kapcsolatba kerüljek vele. És így be tudtam hozatni angol szótárakat, sőt angol könyveket is. Ezeket fölcsempésztem a zárkába. Emlékszem, volt egy fiatal, nagyon kedves zárkatársam, Radnóti Iván gimnazista, „bekapott” 12 évet, és együtt vittünk fel két angol szótárt, mégpedig oly módon, hogy a hónunk alá kötöttük gumival. Általában úgy motoztak meg bennünket, hogy fel kellett oldalt tartanunk a két kezünket, akkor végigtapogattak. Szerencsére a hónunk alá nem nyúltak, így nem vették észre, hogy ott vannak a szótárak. Ezeket a szótárakat ott a váci börtönzárkában leírtam WC-papírokra, átadtam Rákosi Gergelynek, mert ő is akkor fejlesztette tovább angol tudását. Tehát, hogy milyenek voltak a váci viszonyok, azt nagyon jól tudtam. Tudtam, hogy embertelenek, kíméletlenek. Annál is inkább tudtam, mert később, amikor Vácról elvittek és Pesten a tervezőintézetbe kerültem, elrendelték a börtönök rekonstrukcióját, felújítását, valamiféle kismérvű modernizálását is. Ennek a felújítást előkészítő kis tervezőcsoportnak az egyik tagjaként elmehettem Vácra, és minden helyiséget fel kellett mérnem. Így nagyon sok embert, akik még ebben az egészen kíméletlen börtönben voltak, megismerhettem. És ennek a legkíméletlenebb részét, traktusát, a büntető-szigorított részleg képezte. Ez a Duna szintje alatt volt a pincében, s szigorított börtönnek hívták, ahová a renitenseket, egyebeket küldték. Itt nem volt ablak, a falak nedvesek voltak, lévén a börtön régi építmény, nem szigetelték rendesen. Iszonyatos hideg volt. Itt találkoztunk emberekkel, akik fapriccsen, negyedkoszton tengették életüket, súlyos vesebajt szerezve, tüdőbántalmakat szenvedve. Tehát tudtam, hogy ez milyen rettenetes intézmény. Ennél a látogatásnál találkoztam sok emberrel, Fazekas Gyurival, Déryékkel, Donáth Ferivel, többiekkel.

P. M.: Ez még 60-ban volt, ugye?

A. L.: Igen, mert én 61-ben szabadultam. Így ez az én börtönkorszakom vége felé volt, börtönműködésemmek „az aranyszakaszában”, amikor már egy kicsit emberibb körülmények között élhettem. Így értelmes munkát végezhettem, munka közben nem ordítottak velem, nem rugdostak, hanem tisztességes módon dolgozhattam, volt értelme annak, amit csináltam. Vácott találkoztam Kardos Lacival, és láttam, hogy ő eléggé megtört állapotban van. Már ahhoz a Kardos Lacihoz képest, akit én mint ifjúsági politikában részt vevő ember régtől, a rendszerfordulótól, 45-től ismertem. Akkor tulajdonképpen csak ismeretségbe kerültem vele; akik annakidején ellenfelek is voltunk, de akit úgy ismertem meg, mint aki ellenfélként is mindig tisztességes. A megállapodásokat tisztességgel követi, nem igyekszik az „agyagba tiprásra”, ahogy ma mondják, függetlenül attól, hogy a nézeteink akkor ellentétesek voltak. Őt

én akkor is tisztos ellenfélnek tekintetem. Váccott meg tapasztaltam, hogy ő ott akkor eléggé elhagyatott állapotban volt. Nem tudom minek „köszönhetően”.

P. M.: Nem annak, hogy végeredményben elvitték a politikaiak színe-javát Sátorajjáújhelyre, és ott egy „csöves tengerben” maradt?

A. L.: Feltehető, hogy ennek a következményeként. Magyarán, a társtalanságnak és a magányosságnak az egyik megtestesülése volt.

Ő akkor elesettnek, már úgy értem az elesettséget, hogy reménytelennek volt tekinthető. Néhány szót válthattunk csak, mert minket a felmérésnél mindig ör kísért, az hol lemaradt, hol nem, mert utálta az egészet. Minekünk azonban az volt a fontos, hogy tudjunk egy-egy cigarettát vagy egy-egy szelet kenyeret beadni azoknak, akikről tudtuk, hogy erre rászorulnak. Nekünk ugyanis módunk volt arra, hogy valamit vigyünk magunkkal. Laci akkor eléggé pesszimista nyilatkozatot tett. Én akkor - mint mondtam - a tervezőintézetben voltam, amely a Gyűjtőben működött. A vezetője egy nagyon rendes, tisztességes mérnökember volt, aki nem tudni milyen indokoknál fogva, a Belügyminisztériumban keresett és kapott is állást. Velünk hallatlanul emberségesen bánt, tisztességes munkával látott el. Próbált kapcsolatokat teremteni a családtagokkal, akiknél ez lehetséges volt. Tehát a saját állását is veszélyeztetve állt rendelkezésünkre. És hát én innen kerültem a váci börtönbe. Felmérték abban az időben a márianosztrait, a kalocsai női börtönt is, mindet, mivel egy országos börtönrekonstrukciós terv volt folyamatban. Itt voltam együtt Ilosfalvy Róberttel is, aki az ismert körülmények folytán került be, és a viszonylag liberális körülmények miatt énekelhettünk és nagyszerű ebédszüneteket tudtunk együtt tölteni.

Magam később a tervezőintézetből átkerültem a „speciál” részlegbe. Ez a „speciál” egy teljesen különleges része volt a börtönnek. Annyira különleges, hogy később, amikor el tudtam olvasni angolul Szolcsenyicinnek a First Circle c. könyvét, a Belső kört, amely még máig sem jelent meg magyarul, abban - hogy úgy mondjam - miránk ismertem. Mert ott is a híradástechnikai, a lehallgatási viszonyok ügyében összpontosították az elítélt mérnököket, szakembereket és az ehhez szolgáló kiegészítő személyzetet. Ez a „speciál” két részből állt. Egy a kivitelezőkből, amelynek az élén Dicső László, Mécs Imre mint mérnökök álltak, és olyan kiváló szakemberek dolgoztak ott, mint Bali Sándor szerszámkészítő, Imre Károly, a hallatlanul ügyes, nagyszerű, vállalkozó kedvű ember és sokan mások; ügyesek, nagyszerű munkások, akikkel az ember tényleg csak a legjobb barátságban tud lenni. Volt egy fordítói részleg is. És adódtak olyan alkalmak, hogy ha a fordítórészlegnek szabadulás vagy áthelyezés folytán csökkent a létszáma, pótolni kellett. Akkor a részlegparancsnokának javaslatokat tettünk: kiket hozasson oda. Ennek a helynek a körülményeit azért hasonlítom a Szolcsenyicin-féle belső körhöz, mert ez egy kivételezett, hogy úgy mondjam, arisztokratikus börtön volt.

P. M.: „Siti princ?”

A. L.: Nem, nem, nem. A „siti princ” az teljesen más. Mi a munkakörülményeink között voltunk kivételezettek. Mert a legjobb szakmunkások kerültek oda, a legjobb fordítók, értelmiségiek, akikben biztosak lehettünk: bennük meg lehet bízni. Erre a munkaterületre ugyanis a börtönparancsnok csak akkor tehetette be a lábát; ha ott volt az elhárítótiszt, a Belügyminisztérium elhárítótisztje. Oda börtönőr be nem jöhetett, még egyszer mondom, hangsúlyozom: a börtönparancsnok sem, csak akkor, ha ott volt az elhárítótiszt. Ennek a bezártságon belüli zártságnak volt egy kedvezményes állapota, az, hogy ott megengedték: a termekben szabadon közlekedhettünk.

P. M.: Miért, hány teremből állt?

A. L.: A Kisfogház felső emeletrészt foglalta magában. Tehát sok helyiségből állt. És mi annyira kedvezettek voltunk a munka titkossága és kivételezettsége miatt, hogy ott az egyik zárkában létesítettek egy kis helyiséget, amelyben két rezsót is elhelyeztek, amelyeken mi süthettünk-főzhettünk, már persze abból, amit spejzolni tudtunk. De nem volt mindegy, hogy abból a kis szalonnából, hagymából, tőpörtyűből mit tudtunk csinálni. És ott nagyon jó ételeket csináltunk. Ennek a fordítórészlegnek én voltam - ha tetszik, fogalmazom így -: a kommunavezetője. Mert amit kaptunk, illetve bárki bármit kapott, az a közösbe „bedobta”. Mindennap megbeszéltük: ma mit fogunk enni. Ez a „ma mit fogunk enni” rendszerint abból állt, hogy zsírban megsütöttük a hagymát, kis borssal megszórtuk, rátettük kenyérre, mert az volt jócskán. És nagyon jóllaktunk. Tehát magyarul: megpróbáltunk segíteni magunkon. Aztán, mivel ez kivételezett részleg volt, a részleg parancsnoka és elhárítótisztje is, a jó munkánk végett sokszor engedélyezett rendkívüli beszélőt a számunkra. A rendkívüli beszélő meg azzal járt, hogy bejött a hitves, hozott csomagot. Ez a csomag nem olyan volt, mint amelyet általában engedélyeztek. A hivatalos másfél kiló, később két kiló, majd végül három kiló lett. Én például Imre Károllyal, a „békással”, aki békabőr-feldolgozással foglalkozott, én meg lévén vegyész, békabőr festésére vállalkoztam vele együtt. Írtam a feleségemnek, hogy ilyen meg olyan bőrfestékeket vásároljon, és majd ha küldöm az engedélyt, hozza is be. Hozott 20 deka festéket és 20 kiló élelmiszert, benne szardíniát, kávé, csokoládét, ami a börtönben szigorúan tilos volt. És ezt többször is meg lehetett csinálni. Tehát viszonylag emberibb körülmények közé kerültünk.

Miután láttam a váci viszonyokat, Eörsi Pistával, Litván Gyurival meg a többiekkel elhatároztuk, hogy Kardos Lacit, Fazekas Gyurit mindenképpen át kell a Gyűjtőbe hozatni. Fazekas Gyuriról kiállítottuk azt a bizonyítványt, hogy ő a legjobb orosz fordító. Hát frászt! Akkor már alig tudott oroszul, pedig Gyuri, ugye, a szovjet hadsereg főhadnagyaként szolgált a végig a második világháborút, illetve annak befejező részét. Kellett olasz fordító? Nem kellett! De mi mondtuk, hogy nagyon fontos, hogy olasz fordítónk is legyen, mert az olasz szakirodalom nélkülözhetetlen. Itt van Kardos László. Akkor az ő címét is beadtuk az őrnagynak, ő meg áthozatta őket. És így került Laci a „speciálba”. És most nem akarok semmiféle olyan megjegyzést tenni, hogy ez mennyit használt neki. De azt hiszem, te is ott voltál azon a beszélgetésen, amelyen Laci arról nyilatkozott: a hozzánk történt átkerülésével egy teljesen más világba jutott.

P. M.: Ez egyébként a leveleiből is kiderül.

A. L.: Igen, a leveleiből is kiderül. Hogyan is mondjam? Az életben maradásához, az életkedv fenntartásához ez az átkerülés mindenképpen hozzájárult. Mondhatom, szép kis együttes ült ott együtt a fordítórészlegben. A jobbomon ült Fazekas György, a Szovjetunió Vörös Hadseregének partizán főhadnagya, akinek egyébként Brezsnyev volt annak idején a kommisszára, aki a háború utolsó részét végigharcolta, majd újságíróként háromszor zárták ki a pártból, négyszer vették vissza. Nagy Imre belső köréhez tartozott. Lásd legújabb könyvét is.¹ Balomon ült Kardos László, a NÉKOSZ egykori főtitkára. Mellette ültem én a jobbán, a NÉKOSZ egykori alelnöke, a népi kollégiumi mozgalom egykori vezetője, tisztségviselője, szervezője. Velem szemben ült Márton András ezredes, aki Farkas Mihállyal együtt végezte el a Sztálin Akadémiát annak idején a Szovjetunióban. Magyarországról ezt az akadémiát csupán ők ketten végezték el. András egyébként 56 végnapjaiban, mint a Zrínyi Akadémia parancsnokát leváltották és megbízták Budapest védelmének megszervezésével. Így gyakorlatilag a vezérkari főnök helyettese volt. Ott volt Tóth Imre, a nagyszerű MEFESZ szervező, szegedi diák, fiatalember. Ragyogó szellemi légkör alakult ki köztünk. Csináltunk egy kézzel rajzolt naptárt, amelyet felraktunk a falra. Ebédosztáskor délben, amikor mondták: ebéd, mindannyian felálltunk, vigyázzba pattantunk. És Fazekas György, a Vörös Hadsereg főhadnagya,

vigyázzban, díszlépéssel elindult a naptár felé, miközben mi a Szovjetunió állami himnuszát intonáltuk, s áthúzta az aktuális napot. Attól kezdve nem volt munka, csak politizálás, egymás fejlesztése, társadalmi kérdések megvitatása. Szóval olyan légkör alakult ki, amelyben Laci napokon belül - ezért mondtam mindezt el - magára talált, hogy úgy mondjam: otthonra talált. A jó kosztól, amelyet tudtunk a különböző csomagok révén biztosítani, helyreállt, fizikailag is, egyébként is. Én azt hiszem, hogy ezzel Lacinak a hátralévő, sajnos, nagyon rövid életéhez tudtunk hozzájárulni. Mi ott egy baráti közösséget alkottunk. Ha úgy tetszik, azt is mondhatjuk: kommunát.

P. M.: Laci is ezt a szót használta a levelében.

A. L.: Mi magunk soha nem mondtuk ki ezt a szót, nem akartunk dicsekedni, nem akartunk másokat megsérteni. A börtön légköre egyébként hullámozó volt. Amikor enyhült, akkor többet engedtek meg, amikor szilárdult, akkor kevesebbet. Ezt a következőkben tudom érzékeltetni. Amikor enyhült a légkör, akkor megengedték, hogy színjátszó kör legyen, zenekar legyen, egyéb legyen. És akkor ezeknek a színházi előadásoknak a szervezésére mi mindenkit - én most a saját kis baráti körömről beszélek -, akit az ifjúsági mozgalomból ismertünk, oda gyűjtöttünk össze. A színházi körben együtt voltunk Eörsi Pistával, Imre Karcsival. Fekete Sándor megjelent a zenekari próbán, miként tudott odamenni, nem tudom, de ott volt. Szóval mindenki, akit ki tudtunk a cellából húzni, ha csak valami kis közös eszmecserére, vagy egy kis szép dal meghallgatására is, az ott volt. Vagy például a Pathlin mestert adtuk elő Horváth Jenő rendezésében. Abban én is szerepet vállaltam, mert ez volt az alkalom arra, hogy találkozzunk. Eörsi Pistával lettünk volna mi a Revizorban Obszinszkij meg Dobcsinszkij, de ez a tervünk, sajnos, nem sikerült. Az esetről Pista is megemlékezik.^{II} Volt ebben az enyhülési korszakban olyan lehetőség, hogy filmeket nézhettünk meg, és vetítés után vitákat rendezhettünk. Ezek amolyan „szocreál” filmek voltak természetesen. Az egyik vita vezetésére Fazekas Gyurit kérték meg. És Fazekas Gyuri ott ült, ott volt mellette a nevelőtiszt, őrmesteri rangban, szubaltern^{III} képzettséggel és intelligenciával, ami a nagyobb baj. Fazekas Gyuri megnyitotta a vitát és mondta: „kedves elvtársak”, hiszen mi ott tényleg elvtársak voltunk, együvé tartoztunk, együtt szenvedtünk. Rászólt a nevelőtiszt: „Fazekas, Fazekas, azért ez mégiscsak sok!” „De, bocsánatot kérek, ezek nekem elvtársaim.” Na, hát ilyen légkörbe került be Laci, és azt hiszem, ez némi életörömet adott neki is, mint mindannyiunknak.

61-ben ötvennégyünket egyéni kegyelemmel szabadítottak, köztük Nagy Attilát, a színészt, Fazekas Györgyöt, engem, Imre Karcsit is, a „békást”, akivel együtt stikliztük ezeket a békaügyeket. Amikor kijöttem, Laci még bent maradt. Egy sor feladványt adott nekem, mert mindig vártuk úgy április 1-je körül, hogy hátha jön amnesztia, részleges, nem részleges, általános ... Ha én jövök ki, én mit csináljak, ha ő jön ki, akkor ő mit csináljon. Kaptam egynéhány feladványt, természetesen Pogány Maritól kezdve, és rajta kezdve Sipos Gyuszit keressen meg, Kersics Ankát keressen meg, néhányat a régiek közül, akikben megbízott és akiktől valamiféle segítséget várni is tudott. A börtönlét itt szakadt meg. Utána mi történt: azt már te is ismered.

^IFazekas György: *Forró ősz Budapesten*. Lejegyezte Hegedűs B. András. Bp. 1989.

^{II}Eörsi István: *Emlékezés a régi szép időkre*. Bp. 1988.

^{III}alantas

A MAGYAR KÖZTÁRSASÁG LEGFELSŐBB BÍRÓSÁGA
NT. 35/1990/5. szám

A Legfelsőbb Bíróság dr. Pogány Mária kérelmére az 1989. évi
XXXVI. törvény 6.§-ának (1) bekezdése alapján a következőket

i g a z o l j a :

Dr. Kardos Lászlót - aki 1918. november hó 13. napján született
Tótkeresztúron, anyja neve :Koltai Mária - a Magyar Népköztársaság
Legfelsőbb Bíróságának népbíróági tanácsa az 1968. augusztus
9. napján kelt és jogerőre emelkedett TB.Nb.4a/1968/5. számú
ítéletével - a népi demokratikus állásrend megdöntésére irá-
nyuló szervezkedés vezetésének büntette, hazafeladás büntette,
tiltott határátlépés büntetésének kísérlete, tiltott határátlépés -
hez való segítségnyújtás büntette és közokirat hamisítás büntet-
tének kísérlete miatt - életfogytiglani börtönre, a büntetőtörvény-
ben meghatározott egyes jogok gyakorlásától 10 évi eltiltásra
és teljes vagyonelkobzásra ítélte.

Ezt az elítélést az 1989. évi XXXVI. törvény 1.§-ában írt rendel-
kezés folytán semmi nem kell tekinteni.

A börtönbüntetéséből kitöltött fogvatartás ideje - 1957. május 4.-
től 1963. március 29-ig - 5 év, 10 hónap, 26 nap.

B u d a p e s t, 1990. április 12.

Dr. Kardos György ...
közlésvezető

A kiadvány hitelesítője.

irodavezető

Autóku

Utószó

Tizenegy évvel ezelőtt, 1980. március 2-án éjjel, kedves barátunktól, Levendel Lászlótól útban hazafelé, egy, az Üllői úton suhanó taxiban, valahol a Nagykörút kereszteződésében, mellettem ülve halt meg Kardos László, a Györfly István Kollégium egykori igazgatója, a NÉKOSZ Kossuth-díjas volt főtitkára. Azóta belső kényszer vezérel, hogy életére, megnyilatkozásaira vonatkozó minden, ma még elérhető adatot felderítsek, képessé váljak alakját, megbecsülésre méltó, tanulságos közéleti tevékenységét felidézni és rögzíteni. A történelmi változás, a megbékélés rendkívüli lehetőséggel ajándékozott meg 1990 tavaszán. Akkor indult meg az 1956 után ártatlanul elítéltek rehabilitációja. Magam is megkaptam Kardos László ítéletének semmissé nyilvánítását, és egyúttal módot perének tanulmányozására. Így kibomlott előttem legnehezebb életszakasza: a börtön. Erről az időszakáról jóllehet egyet s mást tudtam, hiszen mellette álltam, leveleztem, egyik-másik hazai fegyintézetben olykor találkoztam is vele. De mégis kevésről szereztem tudomást. Peréről beszélni nem szeretett. Nyilván ő is részese lehetett - Mérei Ferencet idézve - a hazai nagy „kollektív elfojtásnak”.

Lehetséges, hogy a lélek ösztönös védekezése kimagasló szerepet töltött be ebben az elfojtásban, hiszen Kardos László életében nem a per és az ezzel járó börtön volt az egyetlen felejtenivaló. Maga a politikával nem csupán egyszer került konfliktusba. Kora ifjúságában kiütöző önálló gondolkodása már a harmincas évek utolsó harmadában kételkedő, igazságot kereső emberré formálta. Ennek is megvannak a maga állomásai.

A szegénységi bizonyítványokkal és tandíjmentességgel végigélt gimnáziumi tanulmányait 1937-ben fejezte be. Ugyanabban az évben iratkozott be magyar-olasz szakos tanárjelöltnek a bölcsészkarra. A Rákospalotán, majd Újpesten felnőtt fiatalember a pesti Belvárosban hihetetlenül színes diákéletbe került. Egyházi és világi ifjúsági egyesületek, érdekcsoportok, segélyezőegyletek sokaságában hamar tájékozódott. Csatlakozott ahhoz a népi származású értelmiségi diákcsoportozáshoz, amely Györfly István professzor néprajzi intézetében talált szellemi otthonra. Innen indult útjára a Parasztfőiskolások Közössége, majd a Bolyai-, Györfly-kollégium. Ez a plebejus származású értelmiségi ifjúság a népiesség különböző válfajaitól a paraszti-népi szocializmus álláspontján át a haladó politikai gondolkodás számtalan állomását érintette. Kardos László életében a Szabó Dezső-i indíttatású lázadó szemlélet egyre jobban bővült a Veres Péter és Erdei Ferenc által képviselt állásfoglalással. Végül is letisztultan, megfogalmazottan és kinyomtatottan a szárszói konferencián elmondott hozzászólásában nyert megfogalmazást. Az ifjúságról, mégpedig a hazai haladó értelmiségi ifjúság törekvéseiről villantott fel kis történelmi képet. A múlt század eleji reform-törekvéseknél kezdte az elemzést és a saját generációjánál húzta meg a határt. Ezt azért is szükséges hangsúlyozni, mert - lévén társadalomtudós - bármiről írt vagy gondolkodott, soha nem csak a jelenséget vizsgálta, hanem a folyamatot is, amely az adott körülményhez vezetett. Így vallotta magát, kollégista társait, az egész népi származású értelmiségi ifjúságot Petőfiék, Táncsicsék, Adyék, valamint a Galilei-kör ifjúsága utódainak, egyben a szabadság, a függetlenség, a népjogok, az emberibb társadalmi rend, a demokrácia eszméi továbbvivőinek. Ezért képviselte Szárszón a független, szabad, demokratikus Magyarország eszmeiségét, amelynek megteremtéséhez - úgy vélte - az egész magyar ifjúságnak a maga magyar erőivel kell hozzájárulnia. Ez már lázadás volt a javából a korabeli, 1943-as Magyarország ellen. Hiszen Szárszón Kardos László nem kevesebbet mondott ki, mint a Kommunisták Magyarországi Pártjának 1942-ben a haza és haladás jegyében megfogalmazott antifasiszta

jelszavát. Valószínű, akkor is működött a politikai elhárítás, mert Kardos Lászlót 1943 szeptemberében behívták katonának, egy olyan századba, amelyben politikailag megbízhatatlan személyek szolgáltak. Onnan megszökött. Illegalitásban érte Pesten a felszabadulás 1945 januárjában.

Az 1945-tel kezdődő új történelmi korszak reményteli fordulónak ígérkezett a hazai történelemben. A Györffy-kollégisták főként népi irodalmon nevelkedett nemzedéke úgy vélte: megsokszorozva önmagát, sokban hozzájárulhat egy valóban független, szabad, demokratikus ország alapjainak lerakásához. Virágkorában a NÉKOSZ száz kollégiumnak és mintegy tízezer népi kollégistának biztosította a tanulás és a továbbtanulás lehetőségét - szinte a semmiből teremtve elő a feltételeket. Bár az is igaz, a mozgalmat az egész magyar progresszió rokonszenve által övezett hivatalos Magyarország egységesen támogatta. Ezek a kollégiumok és a bennük élő kollégisták sok mindent átvettek már a Bolyai-, Györffy-kollégiumban kialakult és hasznosnak bizonyult tapasztalatokból. Autonóm közösségekként működtek, vezetőiket maguk választották, létfeltételeiket maguk teremtették elő nagy százalékban, életüket maguk rendezték be. Így vált az egész kollégiumi szisztéma autonóm és demokratikus rendszerré. Az önnevelő pedagógia kiegészült a társadalmi valóság módszeres tanulmányozásával, az osztályélmény tudatosítására épülő progresszív eszmei-politikai neveléssel és a haladó társadalmi-politikai mozgalmakban való aktív részvétellel.

Ez a mozgékony, a haladás gondolataira nyitott közösség a koalíciós időkben szinte bővületbe ejtette a Magyar Kommunista Párt korabeli vezetőit. Rákosi Mátyás 1947. január 8-án, a NÉKOSZ első nevelésügyi konferenciáján, ma, 44 év múltán, úgy ítélték meg: szinte látnoki erővel nyilatkozott a népi kollégiumi mozgalomról és annak jövőjéről. Beszédében megemlítette: az ország nagy politikai harcok előtt áll, és ebben a harcban szükség van a NÉKOSZ vezetőire és diákjaira. Az általa említett harc - úgy vélte - 1947-ben nem fog befejeződni, hanem 1957-ben is lesz még egy és más tennivaló. A jövőben a NÉKOSZ jelentősége nőni fog - folytatta -, mert az a demokráciával fog fejlődni vagy elsorvadni, azaz létén lehet majd mérni: milyen erős a demokrácia.

Sokat járt a kollégisták közé Révai József és Rajk László. Révai József 1947-ben még szintén értette, és mi több: tiszteletben tartotta a NÉKOSZ autonóm elképzeléseit. Biztatta a kollégistákat amikor megállapította: a magyar ifjúság demokratikus és szocialista arculatának kialakításához nem csak egyetlen út vezet. A népi kollégiumoknak addigi eredményei alapján megvan a joga, sőt kötelessége, hogy a saját útját járja.

Az MKP vezetői közül a legbelsősegebb és egyben legbarátibb kapcsolat talán Rajk Lászlóhoz kötötte a népi kollégistákat. Nem pusztán azért, mert ő a hazai mozgalom tagja és egyik vezetője volt, bár kétségtelen: ez a tény önmagában véve is motiválhatta egy hazai gyökerű progresszív diáksághoz való vonzódását. Ismert a népi kollégistákéhoz sokban hasonló ifjúkora. Sokgyermekes székelyudvarhelyi család legfiatalabb tagjaként részben testvéri segítséggel volt képes tanulni, részben óraadással, borítékcímzéssel, fordítással maga is gondoskodott a saját megélhetéséről. Átéltve saját küzdelmes diákéveit, szívesen támogatta a népi kollégistákat. És nemcsak pártfeladatként, hivatalból, hiszen annál jóval, de jóval több időt, energiát és figyelmet fordított a kollégiumokra. Még egy nem jelentéktelen összetevő. Rajk belügyminiszterként gondoskodni kívánt a hazai rendőrség utánpótlásáról is. Herpai Sándort bízta meg a rendőrtanostály vezetésével. A tanostály baráti kapcsolatot ápolt a népi kollégiumokkal, nevelési elveiből nem keveset alkalmazott saját pedagógiájában. Aki valaha is forgatta *A fényes szelek nemzedéke* című kétkötetes dokumentumkötetet, és legalább a fényképeket végignézte, szinte kizárt, hogy ne emlékezzék arra a képre, ahol Kardos László a népi kollégisták rohammunkája előtt Rajk László belügyminisztert tájékoztatja - zsebre tett

kézzel, 1947 márciusában. E kép két egyenrangú ember kapcsolatát örökítette meg. Ez a szituáció más élvonalbeli kommunista vezetőkkel elképzelhetetlen volt még a demokratikus periódusban is.

A Nemzeti Parasztpárt és a népi kollégiumok szinte el sem képzelhetők egymás nélkül. A párt vezetésében a népi írók mellett jelentős szerepet töltöttek be a Györffy-kollégisták, majd később a népi kollégisták is. Első megyei titkárai, szervezői jelentős arányban közülük kerültek ki már 1945-ben. 1945 és 1948 között a parlamentben összesen hét parasztpárti Györffy-kollégista képviselő szolgálta a többséget jelentő vidéki Magyarország érdekeit, míg a kommunista pártot csupán kettő. Révai József 1948. szeptember 21-én a NÉKOSZ kommunista aktíváján tartott előadásában éppen a kollégiumoknak a Parasztpárt iránti rokonszenvét kárhoztatta.

Kritikája és „leleplezése” az MDP Politikai Bizottságának 1948. szeptember 19-i határozata után két nappal hangzott el. A határozatban a következő vádak kerültek megfogalmazásra: pártellenesség, narodnyik vonások, liberalizmus, elzárkózás a párt vezetése alatt dolgozó ifjúsági mozgalmaktól. Egy évvel később, 1949. július 10-én, a mozgalom III. közgyűlésén, a NÉKOSZ megalakulásának harmadik évfordulóján Horváth Márton mondott beszédet. Előadása ma tulajdonképpen már csak kegyelemdöfésnek értékelhető. Ő ugyanis a 48-as vádakot kiegészítette az akkor már formálódó Rajk-per koncepciójával. Elítélően szólt Rajk és a népi kollégiumok kapcsolatáról. Hangsúlyozta: „Rajk és uszálya” igyekezett tömegbázist szerezni az ifjúság körében, éppen ezért gyakran látogatta a vidéki és a pesti népi kollégiumokat. Világos - folytatta Horváth Márton -, Rajk révén a NÉKOSZ fiatalságára az „imperialisták ügynökei” vetették ki a hálójukat. És ez az ifjúság hálával tartozik a pártnak, hogy az már 48-ban „belenyúlt ebbe a helyzetbe”, akkor, amikor még a párt sem láthatta tisztán annak a veszélynek a nagyságát, amely az ifjúságot fenyegette.

A NÉKOSZ felszámolása törvényszerű volt. Okot a megszüntetéséhez a párt által képviselt központosítási, uniformizálási, szovjetizálási politika szolgáltatta már 1948 tavaszán. Ennek egyik első megnyilatkozása a két munkáspárt egyesülése volt, a pedagógiában az iskolák államosításának a meghirdetése. Az MDP koncepcióját tetézte a Tájékoztató Iroda pártjainak 1948 júniusában keltezett, Jugoszláviát megbélyegző határozata Moszkvában. A határozat elítélte az osztályharc éleződését tagadó jugoszláv felfogást, egyben elvetette a szocializmusra való átmenet többféle útját, csakis a szovjet modellt tartotta követhetőnek és egyben kötelezőnek is. Ennek következtében a Révai József által alig egy évvel korábban a NÉKOSZ javára támogatott „saját út” beletorkollott az egyetlen járható pályába, amely szigorúan kitűzött nyomvonal mentén haladt. Ezen pedig nem kaphatott helyet egy autonóm gondolkodású ember vezette ifjúsági mozgalom, hiszen az önálló gondolat netán megkérdőjelezheti az egyedül kívánatosnak tartott habitust. Márpedig a kollégisták az általuk vallott független, szabad, demokratikus Magyarország eszméjének értékét továbbra is vállalták. Innen következett az egész mozgalom politikai attitűdje, amely - már csak tagjainak származása miatt is - széles horizonton látta és láttatta a hazai valóságot. Ebből táplálkozott, a kollégiumi mozgalom népben-nemzetben, haladásban megfogalmazható gondolkodásának lényege. Mindez társult az autonómián alapuló egyedi struktúrával, amelynek alapját a szobaszövetkezetek, a kisközösségek képezték. A kisközösségekben építkező kollégiumi mozgalom önállóságot, tehetséget, eredetiséget, öntudatot, elmélyült közösségi együttélést, egymás iránti szolidaritást hozott felszínre, hiszen saját ízlése szerint rendezte be életét. És ez az egyedi nevelési rendszer a „felülről” szervezett ifjúsági mozgalom struktúrájától markánsan különbözött. Éppen ezért nem fogadhatta el az MDP által irányított Ifjúsági Bizottság már 1947-től megindított többrendbeli kritikai megnyilatkozását, a pártszerűtlenség vádját. Feloldhatatlan ellentmondás jött létre a hatalmi elvárások és a kollégiumi organizáció által

képviselt, alulról építkező pedagógiája között. Mindez természetesen személyi ellentétekben is kifejezésre jutott. Hollós Ervin, az Ifjúsági Bizottság markáns képviselője, a hivatalos, a merev, a dogmatikus álláspontot vallotta. Ő volt az elfogadott, a hivatalosan támogatott ifjúságpolitikus. Abban a pillanatban, amikor a NÉKOSZ „saját útját” az MDP megtagadta, a már el nem fogadott, a már nem támogatott Kardos Lászlónak nem maradhatott helye az ifjúságpolitikában. „Ügyében” a KEB 1948. szeptember 9-én vizsgálatot kezdeményezett, és 23-án mondvacsinált ürügyekkel szigorú megrovásban részesítette figyelmeztetéssel, egyben kötelezte országgyűlési képviselői mandátumáról való lemondásra is. A Hollós Ervinbe vetett bizalom pedig nőttön-nőtt. Annyira, hogy az 1950 júniusában megalakított hivatalos ifjúsági szövetségnek, a DISZ-nek a második embere lett. Kardos Lászlót pedig a KEB ambícióihoz és képességeihez képest marginális mozgási terepen, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban helyezte el. Ott lett a tudományos osztály vezetője. A politika további merevedésekor, 1950 tavaszán onnan is eltávolították, hónapokig tartották rendelkezési állományban, míg végül szakmájában, a néprajzban kapott muzeológusi beosztást.

Az 1953-as esztendő változatlanul a Néprajzi Múzeumban érte Kardos Lászlót. A tavasz számára is, az országnak is jobb kilátásokat ígért. Március 5-én meghalt Sztálin. Mindenki abban bízott: a sorozatos perek, internálások, a mezőgazdaság kényszerű kollektivizálása, az iparban történő állandó normacsökkentések, az értelmiséggel szemben tanúsított felfokozott bizalmatlanság, az alacsony életszínvonal által teremtett feszültség és elkeseredés immár örökre elsüllyed a múltba. A remények felfokozódtak az 1953. május 17-i választások utáni első parlamenti ülésen, ahol Nagy Imre lett a kormány elnöke. Fellélegzett az ország. A felülről irányított uralom résein demokratikus tendenciák jutottak felszínre. Így - többek között - az ifjúsági szövetségben is. A DISZ vezetőségében helyet foglaló volt Györffy-kollégisták - Gosztonyi János, Pataki Ferenc - felkeresték Kardos Lászlót a lakásán. Arra kérték, legyen a DISZ segítségére. A párt ugyanis - mondták - az ifjúsági munka megjavítása érdekében írásos tervezetet kért tőlük, az ifjúsági szövetségtől. Tanácsot és írásban rögzített javaslatot óhajtottak az egykori kollégisták, hiszen már kora ifjúságuk óta tudták: egykori igazgatójuk a kérdés avatott szakértője. Kardos László, miként a tárgyaláson elmondta: eredeti elképzelései szerint írásban nem óhajtott tervezetet adni. Élhetett a DISZ és Hollós Ervin iránt érzett, nem is alaptalan gyanúperrel. Ami mégis a tervezet megírására készítette, annak egészen más körülmény a motivációja. Ezt maga mondta el a tárgyalásán. Kéri József, volt Györffy-kollégista, a Minisztertanács pártszervezetének titkára magához hívatta. Hivatalában közölte vele: a Minisztertanács írásos dokumentumokat gyűjt az ifjúsági mozgalom ügyében, mert Nagy Imre nyilatkozatot óhajtott tenni a tárgyban. Ekkor már vállalkozott az írásos anyag elkészítésére. A tervezet Kardos László és Márkus István munkája. Sorsdöntő jelentőségűnek bizonyult, hiszen a per készítőinek lehetőséget kínált, hogy „összeesküvésnek” minősítsék a hivatalos felkérésre készült dokumentumot. Közlésére ezen a helyen nincs módunk. Egyébként töredékesen már napvilágot látott, és nemsokára teljes egészében nyilvánosságra kerül Svéd László új NÉKOSZ-dokumentumkötetében is. Annyit azonban mégis megemlítenek, hogy ez a kényszerű módon, márcsak az elfogadhatóvá tétele miatt is a párt korabeli rétegnyelvén írt elaborátum megint a demokratikus szisztémát ajánlotta az érdekeltek figyelmébe. Egyik fő gondolatként azt fejtegette: a DISZ ne legyen többé egy merev apparátus által mozgatott, laza, elmosódó szövetség, hanem váljék a fiatalság alulról építkező, valóban demokratikus közösségévé. Hiszen az új értelmiségnek, akár falun, akár városon, közéleti emberekből kell állnia. A szerzőkhöz 13 író csatlakozott. Így lett a címe: A magyar ifjúság ügyében. Tizenöt fiatal író javaslata (1954. október). Megtalálható Kardos László perének 2. számú bűnjeleként a periratok között. A javaslatot a DISZ vezetősége több ízben tárgyalta. Ennek is megvan a külön története, s ezt ugyancsak Svéd László dolgozta fel és teszi közzé a már jelzett kötetében.

1955. április 14-én a MDP központi vezetőségének ülése úgy határozott: Nagy Imrét leváltja a Politikai Bizottságban és a központi vezetőségben viselt tisztségéről, ahová pedig éppen a párt javaslatára került. Újra a dogmatizmus irányába tolódott el a politika. Rákosi örömnepet ültetett. A demokratikus irányba elmozdítható ifjúságpolitika, benne a népi kollégiumok esetleges újjáélesztésének halvány reménye pedig szertefoszlott.

Nem sokáig. Az SZKP 1956. februári XX. kongresszusa ugyanis újra visszahozta a jó reménységet. Ebben a budapesti tavaszban és nyárban hihetetlen gyorsasággal felpézdült a közéletiség. Újságokban, folyóiratokban társadalmi érzékenységek, politikai igazságtalanságok kaptak egyre erőteljesebb és egyre radikálisabb hangot. A volt népi kollégistáknak külön örömet jelentett, hogy a XX. kongresszus határozatában egy kis passzus is helyet kapott, mégpedig az internátusok feladatairól szóló gondolat. Ez utóbbiból igazságtalan üldöztetésük jóvátételét olvasták ki. Felszabadultak szorongásaik alól: immár nem kellett takargatniuk népi kollégista múltjukat, hiszen ha káderlapjukon ez a múlt szerepelt, rögtön kisebb rendű állampolgárokként kezelték őket.

A válságát tovább élő DISZ újra megkereste a volt népi kollégistákat. Ez a megkeresés egy kicsit olyan volt, mint a mesebeli király óhaja, aki hozzá jön: az jöjjön is, meg nem is, hozzon is, meg nem is. Játék volt a népi kollégisták és Kardos László tisztességével. Pedig a volt kollégisták komolyan gondolták az ifjúsági mozgalom reformját és a DISZ programját, amelyben egyes diákszallók népi kollégiumokká történő átalakítása is helyet kapott. Éppen ezért az egykori NÉKOSZ politikai jellegéről, pedagógiai teljesítményéről, kívánatos rehabilitációjáról cikkek jelentek meg az MDP, az ifjúsági szövetség lapjaiban, irodalmi lapok és folyóiratok hasábjain. Az ügyben nem kevesebb, mint 56 írás látott rövid fél esztendő alatt napvilágot. A DISZ segítségére siettek társadalmi szervek is. A szervezőmunkából részt vállalt a TTIT (a mai TIT elődje), valamint a Hazafias Népfront is.

A pezsgő közéletiségben erős hangsúlyt kaptak a DISZ Petőfi-köri vitaülései. Tánczos Gábor, a kör titkára, a budapesti DISZ Bizottság munkatársa Györffy-kollégista volt. A 22 tagú vezetőségben 10 volt népi kollégista foglalt helyet, a vezetőségnek talán a legegységesebb bázisát képezve. A vitaülések 1956 májusában indultak. Sorra vették a magyar szellemi élet minden ágát, hogy megtisztítsák a rátelepedett salaktól. E szabad vitafórumok újra a sajátos formákat és módszereket elevenítették fel az országra kényszerített idegen mintákkal szemben. A Petőfi-kör a volt népi kollégistáknak is egyik gyülekezőhelyét adta. Külön NÉKOSZ-vitát is rendezett, valamint felvetette a DISZ reformtörekvései keretében a mozgalom megalakulása tízéves évfordulójának a megünneplését is. Ez nem valósult meg. A perben mégis vádként fogalmazódott meg.

A Petőfi-körön kívül az egykori kollégiumi közösségek találkozási jelentették a másik csoportosulási bázist. A találkozókat felszabadult öröm, olykor parázs vita jellemezte, de minden esetben a haladás, a demokratizálás gondolata töltötte be. A volt és leendő népi kollégiumok körül keletkezett társadalmi mozgás a hazai szellemi progresszió körében óhatatlanul felértékelte a mozgalmat, és a közvélemény egyre inkább úgy tartotta számon, mint a „nagyimrések” fontos értelmiségi bázisát. Ennek a folyamatnak Kardos László akarva-akaratlanul zászlajává vált, hiszen a neve összeforrott a NÉKOSZ-szal. A kollégiumi megmozdulások kényszerítő ereje, valamint a szellemi progresszió körében érzékelt NÉKOSZ-reneszánsz valószínűleg sokban hozzájárult az MDP Politikai Bizottságának NÉKOSZ-t rehabilitáló határozatához 1956. szeptember 16-án.

Öt hét múlva éppen október 23-ára ébredt az ország. A DISZ délután 2 órára hívta össze Központi Vezetőségének ülést, amelyen több volt népi kollégistát és népi kollégiumi vezetőt óhajtott a tagjai közé kooptálni. Az ülés el sem kezdődött. A megjelentek úgy határoztak:

maguk is részt vesznek az ugyanarra az időpontra meghirdetett tüntetésen. Szétoszlottak. És ezzel szertefoszlott az ifjúsági mozgalom reformjának és a népi kollégiumok újjáalakításának a reménye is. Merőben új gondokat és gondolatokat vetett fel az élet. Így Nagy Imrét és az ország konszolidálását támogatni, megszüntetni a mihamarabbi vérontást. Kardos László a Belváros kellős közepén, a Semmelweis utca 2. számú házban lakott. Kollégisták és nem kollégisták, barátok és nem barátok, egyetemisták, forradalmi bizottsági tagok és vezetők, pártközponti dolgozók, rendőrök, írók hívták telefonon, jöttek a lakására: hírekért, tanácsokért, vagy feladatokat kértek, vagy élelmiszert hoztak, vagy az ő segítségét kérték, csak hogy ott legyenek a közelében. Tudták: ha veszélyt kell elhárítani, ha jó ügy érdekében cikket kell írni, ha netán a kormányt kell támogatni, ha információt vagy segítséget kell közvetíteni, ezek híre az ő lakásán minden bizonnyal összefut, hiszen valóban a város központjában élt, nemcsak földrajzi értelemben, de szellemiekben is, információs központként is. A könyv bázisán keletkező névmutató sok, eddig ismeretlen adattal szolgálhat arról: népi kollégisták 56-ban hol mindenütt tették a dolgukat. Talán itt érdemes külön is megjegyezni, Gyenes Antal, a NÉKOSZ volt elnöke, a Nagy Imre-kormány begyűjtési minisztere, minisztériumát megszüntetve, a begyűjtést Magyarországon eltörölte.

A Semmelweis utcában az immár 56 tavasza óta működő kis „népi kollégiumi központ” tulajdonképpen október 28-a után, a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága megalakulásakor sem szűnt meg, inkább csak áttevődött oda, és egyben szélesre nyílt. Megfordultak a jogi karon működő bizottságban az ország minden rendű-rangú értelmiségei: vidéki tanárok, tudományos intézetek forradalmi bizottságainak tagjai, gyárak igazgatói, budapesti és vidéki tanácsok vezetői, katonák, politikusok, a szerveződő nemzetőrség egyes vezetői, hazai és külföldi újságírók, egyetemi hallgatók és oktatók ... és ki győzné mindet felsorolni. Ezek a sok helyről megmozdult értelmiségiek egyben a politikai paletta megannyi színét is képviselték. Reformkommunistákon, volt parasztpártiakon kívül egykori kisgazdák is azonosulni tudtak a forradalmi bizottság céljaival. Abod László, a Kisgazdapárt által szervezett Magyar Kollégiumi Egylet volt elnöke, a NÉKOSZ volt alelnöke, a Nagy-budapesti Munkástanács perének negyedrendű vádlottja az általam készített interjúban - többek között - a következőket mondta: „56-ban találkoztunk ismét Lacival, amikor megalakult október 28-án a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága. Én ott voltam ezen a megalakuláson, mert úgy éreztem: nekem ott helyem van. (...) Kardos Lacinak felvettem azt, hogy szerte az országban alakulnak a nemzeti bizottságok. Én mint egykori kisgazda, és gondolkodásmódjában nagyon sokat változó kisgazda, megkérdeztem tőle: mi lenne, ha ezeket a nemzeti bizottságokat összefognánk? Egy országos nemzeti bizottság létezett 45-ben is. De az egy más kérdés, hogy 56-ban a jellege más kellett volna legyen, mint 45-ben. (...) Laci a fejére ütött, azt mondta: igazad van. Mivel Göncz Árpai is ott volt az ülésen, Laci azt mondta: menjetek, mondjátok el ezt a Hazafias Népfrontnak, legyen ott az országos nemzeti bizottság. Átmentünk, csináltuk, megalakítottuk. Az Értelmiség Forradalmi Bizottsága volt az a hely, ahol hosszú megszakítás után újra összetalálkoztunk. Aztán a másik a Petőfi-kör alakuló ülése november 3-án. Ez utóbbit két momentum miatt nem felejttem el sohasem. Az egyik az: tudtuk, hogy Laci részt vesz a Nagy Imre által alapított MSZMP szervezőbizottságában, mint a párt alapító tagja. Azt mondtam neki: Laci, ezek között a mostani körülmények között én úgy érzem, feleséggel, Magdival együtt, hogy nekünk ott a helyünk a pártban. Nekem, a volt kisgazdának, Laci ellenfelének, énszerintem mai szóval inkább »másként gondolkodónak« ott a helyem, mert úgy érzem, ebből származhatna valami nagyon-nagy jó az ország számára. Ez volt az egyik momentum. A másik, Laci azt válaszolta: tudod te azt, mi folyik az országban? Már özönlik be a szovjet hadsereg. Tudtam. Ez 3-án volt, és 4-én megszólaltak a fegyverek.”

A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságából sok öntevékeny gondolat áramlott ki, és nyomában néhány öntevékeny szervezet is alakult, igaz, mindössze néhány órára vagy csupán néhány napra. Az Abod László által említett Nemzeti Bizottságon és Petőfi-körön kívül bizonyos értelemben a nemzetőrség is. De ami ennél is fontosabb, a Bizottságba látogató küldöttek mind azzal az ígérettel távoztak a jogi karról: 5-én, hétfőn megindul a termelés, megkezdődik a mindennapi élet. Ma is abban a hitben élek: ha az októberi időszaknak a történelem csupán 3-4 nappal többet engedélyez, a históriában oly ritka nemzeti egység maga is képes lett volna az ország életét konszolidálni. Hiszen ezt a gondolatot képviselte az értelmiségi bizottságból kisarjadt többi szervezet is.

November 4-én hajnalban valóban megszólaltak a fegyverek. Azon a napon reggeltől estig jártam a várost. Kétszer keltem át az egyik frontvonalon, a Rákóczi úton. Kardos Lászlónak egy ügyét intéztem. Jóllehet, ez az út magánügyem, nem tartozik szorosan a perhez, mégis megemlítem. Megemlítettem azért, mert ma sem tudok szívszorító érzések nélkül visszagondolni olyan jelenetekre, mint amikor egy-egy család három generációjának a tagjai együtt készítették a „Molotov-koktélokot” a Rákóczi út szűk kis mellékutcaiban, olykor a kapuk alatt, hogy támogassák a harcolókat. A ma élő generációknak nem hiszem, hogy megadatik egy olyan egységélmény, mint amilyen megadatott azoknak, akik 56 októberében-novemberében bármilyen bizottságban, közösségben tevékenykedtek, vagy az utcán jártak befogadni képes, valóban nyitott szemekkel.

A harcok csitultával, az élet lassú beindulásával ez a nemzeti egység szertefoszlott. Látszólag. A szívekből és az agyakból nem lehetett kiűzni, különösképpen nem a munkásság tettvagyából és az értelmiség gondolataiból. A november 4-e után kialakult körülményekkel az önálló gondolkodásúak igen nagy százaléka képtelen volt azonosulni. Mit tehetett? Azt, amit a haladó gondolkozású értelmiség mindig tett az elnyomás éveiben. Kísérletezett. Az általa megismert igazságot még egyszer végiggondolta és próbálta a kedvezőtlené vált viszonyokhoz alkalmazni. Elemző és javaslattevő készségével 1956-57-ben különböző központokban élt, így az Írószövetségben, olykor az Értelmiség Forradalmi Tanácsában, nem sűrűn látogatott hivatalokban és jobbára magánlakásokon. A kompromisszumos megoldások körében ma még talán csak Bibó István tervezetei és írásai ismeretesek. Kardos László börtönírásainak a közzétételével egy másik csoport, főként volt népi kollégisták és volt kispapok politikusok gondolatai és törekvései kerülhetnek nyilvánosságra. Egy olyan csoporté, amely szoros szállal kötődött Bibó István elképzeléseire is. Sós Júlia lakásán a Bibó-féle expozé tárgyalta többen, köztük volt Göncz Árpád is. A találkozóról egyik tanúvallomásaiban mondta: „A beszélgetés bevezetője és alapgondolata, melyet én mondtam el, a következő volt. 1942-45 között, a második világháború idején, a kommunisták és a kispapok között jó együttműködés volt. Az 1945-56. október közötti időszakban ez az együttműködés egyre jobban megakadt. Most egyszer és mindenkor megvan annak a lehetősége, hogy ismételen együttműködjön a két párt, abban az esetben, ha a Független Kispapárt balra toldik, ugyanakkor a kommunisták pedig jobbra toldódnak. Ez esetben létrejöhet a nézetek azonossága, mely alap az együttműködéshez. Ezzel a gondolattal valamennyi résztvevő egyetértett.”

Kardos Lászlóról pedig a következőképpen vélekedett ugyanabban a vallomásaiban. „Kardos László múzeumi igazgatót 1942-től ismerem. Barátságunk 1945-től 56 novemberéig stagnált. Barátságunk 1956 novemberé után alakult ki; miután politikai nézeteinkben olyan eltérés nem mutatkozott, mely ne lett volna áthidalható. Kardosról az volt a benyomásom, hogy az októberi események következtében jelentős vezető szerepet vitt a kormányban. Úgy értékeltem, hogy ha a Nagy Imre-féle kormány konszolidálódik, akkor esetleg Kardos miniszter lesz. Úgy látom, hogy Kardos és közöttem, mint a Független Kispapárt (centrista centrumának) tagja

között konszolidált körülmények között jó együttműködés alakulhatott volna ki, vagy alakulhat ki.”

1957. május 4-én Kardos Lászlót őrizetbe vették. Perében hat vádlott került bíróság elé. Sorrendben a következők: Kardos László Kossuth-díjas pedagógus letartóztatásakor a Néprajzi Múzeum főigazgatója; Márkus István, a NÉKOSZ vezetőségének volt tagja, szociológus; Herpai Sándor tanár, volt rendőrtiszt, a Rajk-per kapcsán volt internált politikai fogoly; Józsa Péter volt népi kollégista, irodalomszociológus; Kemény István, a NÉKOSZ volt tanára, szociológus; Újhegyi Gyula közgazdász, Nagy Imre volt tanársegéde. Hatuk közül hárman (Kardos László, Józsa Péter, Újhegyi Gyula) már nem élnek. Ez a per egy tudatosan szerkesztett konstrukció közepén foglalt helyet; előtte is, utána is két-két per zajlott le. Sorrendben az első a Nagy Imre-per volt. A hazai közvélemény talán erről tud még a legtöbbet. Ezt követte Ádám György pere. Személyében a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága került a vádlottak padjára. Kardos László pere mindkettőre visszanyúlik, és egyben kapcsolódik az utána következő Bibó-perhez is.

A Kardos-perhez a hatalomnak sok kényelmetlenséget okozó és a hatalom címére sok kritikát küldő, az egyetemi hallgatókénál egy generációval idősebb volt népi kollégisták mozgalmát szolgáltatta a keret. A legfőbb vád azonban kétségkívül Nagy Imre írásainak nyugati megjelentetése volt. Erről kicsit részletesebben is szólunk még. Ezért került a per vádlottjai közé Újhegyi Gyula. És a Nagy Imre-kézirat volt az a vádpont, amely összekötötte a Kardos-perrel a Bibó-perrel is. Nemcsak azért, mert Bibó István: „Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására” című, államellenesnek ítélt elaborátumához kísérelték meg a csatlakozást a perben elítélt személyek, hanem azért is, mert a Bibó-per másod- és harmadrendű vádlottja, Göncz Árpád és Regéczy Nagy László is közreműködött Nagy Imre írásainak külföldre történő kijuttatásában. Az Értelmiség Forradalmi Bizottsága volt az a láncszem, amely az Ádám-perhez kapcsolta a Kardos-perrel, hiszen Kardos László is a Bizottság egyik vezetője, kiáltványának egyik aláírója volt. Herpai Sándornak a perbe történő bevonása az értelmiségnek a nemzetőrséggel való kapcsolatát volt hivatva „reprezentálni”. Az ötödik, egyben utolsó perhez csak vékony szál, Tánczos Gábor révén kötődött. Összesen öt vádpont szerepelt a vádiratban. Ebből kettő politikai színezetű, három pedig Kardos László emberi minőségét volt hivatva beszennyezni: „ügye” ne maradjon tisztán politikai jellegű, járattassék le tiszta személyisége is.

Visszatérve a Nagy Imre-kézira, a következőket érdemes róla elmondani. Kereken 25 tanulmányt tartalmaz. Ezeket Nagy Imre 1955-ös leváltása után írta. Az anyag végleges formát 1956 nyarán öltött. A munka megírásával az volt a szándéka, hogy kifejtse politikai nézeteit az MDP Központi Vezetőségének - főleg azokkal a vádakkal szemben, amelyeket első miniszterelnöksége alatti ténykedései és megnyilatkozásai miatt emeltek ellene. Értelmiségi magatartásban valóban lehetetlen, hogy egy reformidőszak összegezése során annak megalkotója ne gondolja tovább az általa megismert igazságot. Ebben rejlik a pernek az a konstrukciója, amely Nagy Imre írásait úgy tálalta a közvélemény számára, hogy azok az „ellenforradalom” eszmei előkészítését szolgálták. A koncepció egyben hallgatott arról a tényről, hogy Nagy Imre írásait elküldte a párt központi vezetőségének is. A Nagy Imre-ügyben kiadott „Fehérkönyv” II. fejezete, amely az „összeesküvést” tárgyalja, a következő címet viseli: „Nagy Imre írásba foglalja államellenes terveit, és illegális csoportot szervez.” Ezen a helyen joggal felmerülhet a kérdés: a hatalom miért reagált ilyen hihetetlenül ideges módon Nagy Imre írásaira? Erre álljon itt egy rendőrségi vélemény és néhány gondolat „A nemzetközi kapcsolatok öt alapelve” című tanulmányából.

Kardos László még az ítélet előtti időben megkérdezte nyomozótisztjét: tulajdonképpen miért kifogásolják a kéziratot? A válasz több mint három évtized távlatából szinte nevetséges, ha nem lenne egyben nyomasztó is. Nagy Imre ugyanis megírta miniszterelnöki kinevezésének történetét 1953-ban, Moszkvában. Eszerint Malenkov közölte Rákosival; nem ő, hanem Nagy Imre lesz a magyar kormányfő. A kézirat kiküldésével ország-világ tudomására jutott: a magyar miniszterelnököket Moszkvában nevezik ki. Mintha nem tudta volna a Nyugat azt, amit a hazai közvélemény inkább csak sejtett! Kardos László viszont hazaárulást kapott e miatt az „indiszkreció” miatt.

Nagy Imre „A nemzetközi kapcsolatok öt alapelve és külpolitikánk kérdése” című tanulmányában súlyos és ma is helytálló gondolatokat vetett fel. A külpolitikát meghatározó, indiai politikai filozófiából származó öt alapelv: a nemzeti függetlenség, a szuverenitás, az egyenjogúság, a belügyekbe való be nem avatkozás és az önrendelkezés. Ezek felölelik - írta Nagy Imre - a nemzeti lét, a társadalmi fejlődés, az emberi szabadság számos alapvető kérdését. Megvalósulásuk nélkül az országok, népek megrekednek a szolgaságban, a társadalmi haladás és az emberi civilizáció alacsonyabb fokán, amelyből kiemelkedni csak az öt alapelv segítségével lehet. Elvesztésük, korlátozásuk vagy a róluk való lemondás országok, népek és kultúrák felbomlását, pusztulását vonja maga után. Vannak olyan helytelen nézetek is - folytatja az írás -, hogy az öt alapelvhez való ragaszkodás és azok érvényesítése a demokratikus és szocialista táborhoz tartozó országok kapcsolataiban, ellentétben áll a proletár nemzetköziséggel és a nacionalizmus, a sovinizmus felé való eltévelyedést jelent, s gyengíti a demokratikus és szocialista tábor. Ellenkezőleg, erősíti - állítja Nagy Imre -, mert a szocialista tábor független, szuverén és egyenjogú országok tömörülése lehet, az egymás belügyeibe való be nem avatkozás elvének tiszteletben tartásával, továbbá azért, mert a szocialista táboron belül azonos gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok és együttműködés is csak az öt alapelv kölcsönös tiszteletben tartásával fejlődhet egészségesen.

Aki csak kicsit is tud historikus módon gondolkozni, az megértheti: Nagy Imrének ilyen és ehhez hasonló megnyilatkozásai milyen erővel hátráltatták a szovjet beavatkozás után a kádári konszolidációt - elsősorban külföldön. Így hát természetes a hatalomnak az idegessége a könyv nyugati megjelenése miatt. És a könyv megjelent minden nagyobb európai nyelven, általában haladó szellemű kiadóknál. A címét, „A magyar nép védelmében”, Kardos László adta. Jócskán érkeztek be példányok az országba, nemegyszer hamis borítóba kötve. A „Fehérkönyv” 80. lapja utáni illusztrációs oldalon ötféle kiadást regisztrálhat az érdeklődő. Ennél jóval több volt, s ezek mind ott feküdtek a bíróság asztalán Kardos László perében. És hogy Kardos László számára ez volt a leginkább megbocsáthatatlan bűn, arról még egy apró jelzés szintén tanúskodik. „Az ítélet Nagy Imre és bűntársai ügyében. Az Igazságügy-minisztérium közleménye” című kommuniké Kardos Lászlóról egyetlen, jóllehet a valóságnak meg nem felelő, de a lényegről árulkodó mondatot közöl. „Az összeesküvő csoport egyik tagja, Kardos László kapcsolatban állott Cope-pal, a budapesti angol követség volt beosztottjával, akinek közvetítésével Nyugatra csempészték Nagy Imre államellenes politikai írásait.”

Kardos László börtönírásainak közzétételével feltehetően első ízben történik kísérlet arra, hogy egy ember köré helyezze a börtönlét hivatalos és magániratait, kiegészítve az írásokat visszaemlékező interjúkkal. De a hivatalos iratok mögött egy ember és egy emberi sors rejtőzik. Egy emberé, aki beszámolt gondolatainak, helyzetének változásairól a börtönben keletkezett leveleiben; aki életfogytiglanig tartó ítélettel a 40. születésnapján képes kicsit ironikus, kicsit önironikus hangvétellel összegezni addigi életét és azt írásban is rögzíteni; aki képes cellatársát „meghívni” a 40. születésnapján tartandó „országos ünnepekre”; aki a börtönben szembesült fiatalkori hitének és nézeteinek drasztikus formában fonákjára fordult

világával; akire egykori cellatársai visszaemlékeznek: miként értékelte ezt a fonákjára fordult világot, és miben látta a kivezető utat; aki vállalta tetteit a kihallgatások során, de aki közel 15 hónapi magánzárkában és halálos fenyegetettségben átmenetileg meghajlott, de végképp meg nem tört; aki 40. születésnapját Radnóti Miklós: *Sem emlék, sem varázslat* című versével ünnepelte, a következő zárógondolatokkal: „Semmim se volt s nem is lesz immár sosem nekem, merengj hát el egy percre e gazdag életen, szívemben nincs harag már, bosszú nem érdekel.”

Kardos László börtönírásai között különleges érdeklődésre tarthat számot az úgynevezett „Sk. feljegyzése”. Ezt a címet a nyomozók adták az írásnak. Jelentőségét az húzza alá, hogy 1956-os tevékenységéről, gondolatairól ma már ez az egyetlen fennmaradt megnyilatkozása. Szinte pótol egy magnós interjút vagy egy visszaemlékezést. És mivel egy évvel 56 októbere után készült, 1957. október 15-e és november 3-a között, adatai igen hitelesek. Kicsit visszafogott az írás, hiszen a nyomozók számára készült. Három részből áll. Az első rész összefoglalja a NÉKOSZ rehabilitációjának 56-os nyári-őszi eseményeit. A második: mit tett a feljegyzés szerzője október 23. és november 4. között. Itt külön figyelemre méltó, hogy kikerekedik belőle - többek között - a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának a története is. A harmadik rész Kardos László november 4-e utáni próbálkozásait és Nagy Imre melletti kiállítását tartalmazza, amennyiben az olvasó tudomást szerezhet a volt miniszterelnök kéziratának külföldre történő kijuttatásáról. Az itt érintett főbb témákon kívül természetesen megannyi más információt is tartalmaz.

Nehéz és kényes ügy nyomozati időből származó vagy tárgyaláson elhangzott tanúvallomást közzétenni. Ha élő embertől származna, talán nem is kerülne rá a sor. De mivel Tánzos Gábor vallomásai szintén visszaemlékezést pótolnak, és felesége hozzájárult közlésükhöz, ma már semmivel sem helyettesíthető dokumentumai az 56-os időknek. E vallomások korrektek, és tartalmukat tekintve hitelesek. Így vetnek fényt a Petőfi-kör és Kardos László kapcsolataira.

Tánzos Gábor vallomásai után a periratok sorában a vádirat következik. Ezúttal csupán a Kardos Lászlóra vonatkozó részt tesszük közzé. Szorosan ehhez kapcsolódik Kardos László előzetes észrevétele a vádiratra. Amolyan sajátos „lektori vélemény” egy kiadás előtt álló politikai műről. Adataiban igyekszik egy előzetesen kidolgozott állásfoglalást helyesbíteni. Mintha az bármit is változtatna a preconcepción. Valószínű, ezt ő is tudta. A börtönben keletkezett írásai között ez az észrevétel talán a legkevésbé karakterisztikus. Annyiban mégis jellemzi a szerzőt, hogy tudósi magatartást tanúsít, amennyiben a vádirat néhány téves adatának helyesbítésével az egész mű hitelességét kérdőjelezte meg. Talán ez is a per üzenetei közé tartozik. Csakúgy, mint egy, a nyomozati idő végén keletkezett irat záradéka. Ennek a záradéknak és az utána bemutatásra kerülő két iratnak megvan a maga előtörténete. Ez pedig nem más, mint olyan 15 hónapi magánzárka, amelyet csupán a kihallgatások szakítottak meg. És ezeken a kihallgatásokon Kardos Lászlót következetesen úgy kezelték, mint aki többé nem lesz szabad ember. Meg aztán a valós világtól mindjobban elszakadó rab, aki belekerül, majd belesüllyed az általa igaznak tartott tevékenység visszájára fordított másába, és az vádként fogalmazódik meg, olykor csupán passzív ellenállásra képes. És még egy nem jelentéktelen összetevő. A kihallgató tisztek számára nyilván hamar kibomlott a rájuk bízott őrizeteselek jelleme. Ennek ismeretével lehet élni, mi több, visszaélni is. A „Jelentések, napi jelentések” című kötetben, 1957. május 7-én - többek között - a következők olvashatók: „Kardos László őrizetes a mai kihallgatáson panaszosan elmondotta, hogy valami olyan konstruált államellenes bűncselekménnyel akarjuk vádolni őt, amelyet nem követett el, még csak elképzelései sincsenek róla. Egy-két jól megválasztott, de az egész ügyet lényegében nem érintő kérdéssel és dokumentummal sikerült őt ellentmondásba keverni. Ezután elmondotta, hogy őszinte lesz, mert egy eléggé önérzetes ember, aki szégyelli magát hazudozásai miatt.” Erre az önérzetre

gyakorolt napi negatív hatás nagyon összecseng Marián Istvánnak a szavaival: „Emberségünket vették semmibe. Nem elvont fogalom volt már a közös együttlétünk során, hogy mennyire embertelen körülmények között tartottak hivatalból hosszú ideig, hogy mindennap megaláztak bennünket.” Ez a „mindennapi megalázás” Kardos László életében egészen 1948-ig nyúlik vissza, a már említett KEB-határozatra. Ennek 4. pontjában az áll: „Kardos László a KEB előtt képtelen volt önkritikát gyakorolni.”

A kihallgatásokat tartalmazó kötet végén (V-150.002. köt. 398. 1.) a perre való „lelki felkészítés” során már egy önkritika olvasható. Kardos László még itt is megtalálta annak módját, hogy ezt az aznapi megalázást egyetlen mondatral semmissé tegye. „Ami jellemem sajátos negatív vonását illeti, az az a pedagógiai beállítottság, amely a politikai egyértelmű állásfoglalással szemben, más nézetekkel és más nézetű emberekkel való engedékenységekben nyilvánul meg, illetve hajlamos arra.” Ez a mondat, jóllehet kisebb ellenállásról tanúskodik, mint amilyent a KEB előtt árult el, de senkinek nem kell a lélektan szakavatott tudósának lenni, hogy fel ne fedezze benne az önérzetes ember tiltakozását egy rákényszerített helyzet ellen. Itt az életéről folyt az alku, 1948-ban „csupán” egyik életművéről.

És most már jócskán közeledünk Kardos László perének legmélyebb bugyra és egyben tragédiája felé is. Egymás mellé szerkesztettük a Nagy Imre-kézirat kiküldéséről tett első vallomását és az utolsó szó jogán elhangzott gondolatait. A kétféle megnyilatkozás között közel 15 hónap telt el. Az igazságot az első vallomás tartalmazza. Ennek magam is koronatanúja vagyok, hiszen szabatosan tudtam, miért vállalkoztam két fejezet legépelésére és a kézirat sorszámozására. Ha az érdeklődő az utolsó szó jogán közölt szöveget figyelemmel kíséri, annak feltűnhet, hogy Kardos László következetesen múlt időben beszélt. Mintha szabadulni akart volna a súlyosan rá nehezedő nyomástól. Aki ismeri stílusát, tudja: soha nem írt és nem beszélt rövid mondatokban. Stílusa után ítélve meg a szöveget, az sem egészen órá jellemző. Ugyanakkor megint csak nagyon tudatosan szerkesztett szöveg élet és halál határmezsgyéjén. Amikor elhangzik az a mondat: „Politikai és erkölcsi tekintetben diszkvalifikálták a népi kollégiumokat” - mintegy egyenlőségjelet húzott 1948/49 és 1958 között. Az alapkérdésben, 56 megítélésében egyértelmű az állásfoglalása. Nagyon fontos a szöveg két kulcsmondata: „Október 23-án és 24-én még én is ellenforradalomnak értékeltem az eseményeket. Október 28-án már elfogadtam a demokratikus forradalom értékelést.” Ez a határozott szemlélet szintén a per üzenetei közé tartozik. Ezzel a gondolattal megint csak az utána elmondottakat kérdőjelezte meg, egyre csökkenő ellenállással. Amikor azt olvastam, hogy közreműködött Nagy Imre politikai jegyzeteinek nyilvánosságra hozatalában, és ez „élete leggyalázatosabb tette” volt - értettem meg korán, 61 éves korában bekövetkezett halálát. Az életben maradásért arra kényszerítették, amire saját elhatározásából soha nem jutott volna. Milyen relativákká váltak az értékek! Levendel László egy, a *Tiszatáj* 1990. 2. számában megjelent cikkéből idézek: „Kardos László megtörhetetlen ember- és életszeretetének sugárzását közvetlenül csak évek múlva érezhettem. A börtönből szabadulva megkeresett, és beszélgetésünk közben megdöbbenően figyeltem gondolkodását: mindent ott akart folytatni, ahol abbahagyta. Minden érdekelt, és magáról, börtönéveiről nem beszélt. Ezt mondtam is, mire ő azt felelte: - Ne felejtsd el, hogy időközben megéltem életem legboldogabb napját, az ítélethirdetést: életfogytiglanra ítélték.”

És ez az életfogytiglanig tartó ítélet még további négy évet és nyolc hónapot jelentett. Ennek az időszaknak élményeit, az elítéltek gondolatvilágának változásait, élet- és munkakörülményeit van hivatva ismertetni kettőnk hatévi börtönlevelezéséből készült válogatás. (A teljes anyag 16-17 ívet tenne ki.)

Ugyanezt a célt szolgálják két egykori cellatársával: Marián Istvánnal és Abod Lászlóval készült interjúk is. A levelek és az interjúk a börtönélet mindennapjait bemutató, megannyi finom információt tartalmaznak.

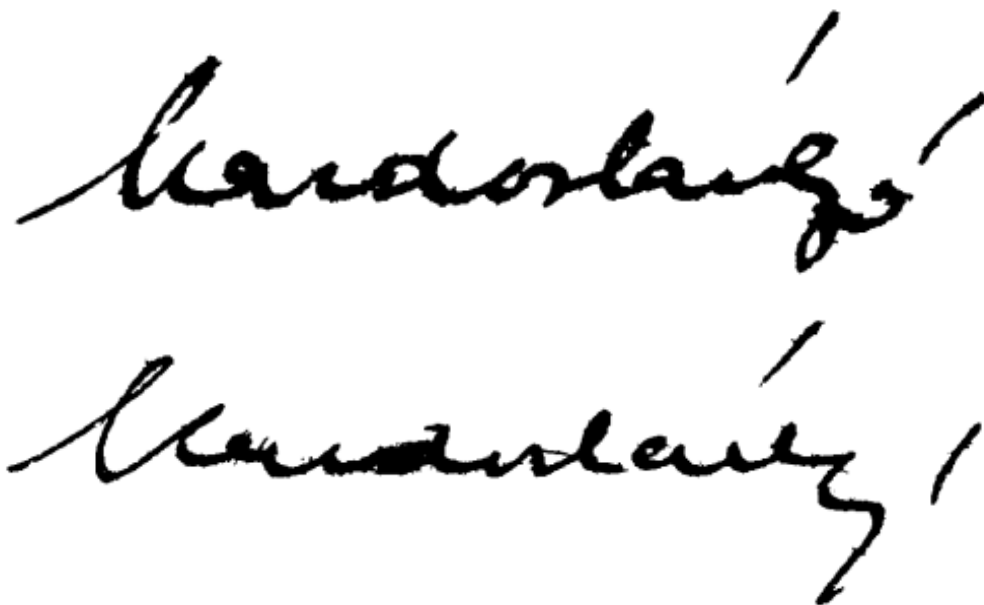
Végül technikai kérdésekről kell még szólnunk. Joggal felvetődhet a kérdés: miért éppen a kötetben publikált iratok kerültek közlésre? A válasz egyszerű. Miként említettük: Kardos László „Sk. feljegyzése” ma már az egyetlen forrás a saját tollából, a saját és a köréje fonódó népi kollégisták 56-os szerepvállalásáról. És ennek a társadalmi progresszió iránt elkötelezett generációnak az 56-os teljesítménye akkor válik teljessé, ha az utánunk következő történésznemzedékek előtt feltárulnak majd más perek oldalai is.

Az iratokat betűhíven adtuk közre. Csupán a tulajdonneveknél tapasztalt hibákat és a gépirók félreolvasatait korrigáltuk, utóbbit mindössze három-négy helyen.

Legvégül még egy hagyatkozás a jövő évszázad történészei számára. Kardos László nem sokkal szabadulása után egyszer említette nekem, amikor nem azt vallotta, amit akart, az aláírásába belerejtette a v c betűket. Ez azt jelenti, hogy az utolsó betűt, tehát az ó-t nem felfelé kanyarította, hanem hullámosan lefelé. A v c betűk vi coactát jelentenek, aminek az az értelme: erőszak hatása alatt. A „Kihallgatások” kötetben a jövő kutatói 64 jegyzőkönyvet találhatnak. Ebből 17-en az említett megkülönböztetett aláírás olvasható. Talán egyszer arra is fény derül: miért?

Budapest, 1991. április.

Pogány Mária

Névmutató

- Abod László* (Bp. 1924) tanár, vegyész. 1947-48-ban a kisgazdapárti érdekeltségű Magyar Kollégiumi Egylet főtitkára, 1948-tól a NÉKOSZ alelnöke. 1957-ben a Nagy-budapesti Munkástanács-perben negyedrendű vádlottként elítélték.
- Aczél Tamás* (Bp. 1921) költő, író. Első írásait a *Népszava* közölte 1940-től. 1954-től a pártellenzékhez csatlakozott.
- Ádám György* (Bp. 1911-Bp. 1974) közgazdász, újságíró, 1956-ban a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos munkatársa, a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága választott vezetője. 1957-ben életfogytig tartó börtönre ítélték.
- Apró Antal* (Szeged, 1913) építőmunkás. 1936-42 között az MKP Budapesti Bizottságának tagja, 1945-48 között az MKP KV osztályvezetője, 1948-51 között a SZOT főtitkára, 1952-53-ban miniszter. Az 1956. október 27-én kialakult kormányban a Minisztertanács elnökének egyik helyettese, építésügyi miniszter.
- Balogh Elemér* (Záhony, 1917-Bp. 1965) filozófus. 1945 előtt a debreceni Györffy István Kollégium támogatója, majd 1946-tól a Debrecenben alakuló népi kollégiumok pártfogója.
- Balogh Elemérné Kutrucz Gizella* (Szimő, 1921) újságíró. Az ellenállási mozgalomban együtt dolgozott a Györffy-kollégistákkal. 1946-48-ban segítette a debreceni népi kollégiumok szervezését.
- Barla-Szabó Ödön* (Gyula, 1919-Bp. 1991) közgazdász. A debreceni Márciusi Front tagja. 1942-44-ben Györffy-kollégista, 1947-48-ban a NÉKOSZ oktatási osztályának vezetője. 1956-ban a DISZ KB kollégiumi bizottságának vezetője.
- Bazsik Renáta* (Kassa, 1920-Bp. 1989) védőnő, orvos. 1939 óta az illegális kommunista párt tagjaként részt vett az ifjúsági mozgalomban, szoros kapcsolatba került a Györffy-kollégistákkal is. 1943-ban letartóztatták, résztvevője volt az 1944. március 20-i sátoraljaújhelyi börtönkitörésnek. 1945-49 között a Védőnőképző Intézet igazgatójaként intézetében a népi kollégiumok pedagógiai módszereit alkalmazta. A Rajk-üggyel kapcsolatban letartóztatták és elítélték. 1956-ban az Egészségügyi Minisztérium alkalmazottja.
- Benedek Árpád* (Kecskemét, 1925) színházi rendező. 1945-47-ben Györffy-kollégista, 1947-48-ban a Tánc- és Kórusművészeti Népi Kollégium igazgatója, a NÉKOSZ Központ kulturális osztályának vezetője. 1956-ban a József Attila Színház rendezője.
- Bibó István* (Bp. 1911-Bp. 1979) jogász, jogtörténész, parasztpárti politikus. 1942-44-ben előadásokat tartott a Györffy István Kollégiumban, 1945-47 között több tanulmánya jelent meg a NÉKOSZ folyóiratában, a *Valóságban*. 1956-ban államminiszter. 1958-ban életfogytig tartó börtönre ítélték.
- Biszkú Béla* (Marokpapi, 1921) szerszámkészítő, politikus. 1944-ben az antifasiszta ellenállásban fegyveres csoportot szervezett. Pártmunkás. 1955-56-ban az MDP XIII. kerületi bizottságának útkára.
- Bodnár Éva* (Miskolc, 1922) művészettörténész. A NÉKOSZ tanára, 1949-től a Kultuszminisztérium alkalmazottja. 1956-ban a Nemzeti Galéria tud. munkatársa.
- Bodrogi BM-örnagya* a vizsgálati osztályon.
- Boglár Lajos* (São Paulo, 1929) néprajzkutató. 1956-ban a Néprajzi Múzeum tud. munkatársa.

- Bohó Róbert* (? 1928) filozófus, 1956-ban egyetemi adjunktus, a Petőfi-kör vezetőségi tagja.
- Boross Marietta* (Szántódpusztá, 1922) néprajzkutató, muzeológus, 1956-ban a Néprajzi Múzeum tud. munkatársa.
- Csanádi Imre* (Zámoly, 1920-Bp. 1991) Kossuth-díjas költő. 1940-44-ben Györffy-kollégista. 1956-ban a Magvető Kiadó szerkesztője.
- Cserbakői Endre* (Tizzaszederkény, 1931-Bp. 1987) tisztviselő, fordító. 1947-49-ben a NÉKOSZ Apáczai Csere János iskolakollégiumának tanulója. 1956-os szereplése miatt 15 évi börtönre ítélték, amelyet le is töltött. Csupán 1971-ben szabadult.
- Csikiszász Istvánné* 1956-ban az ELTE csúcspárttitkára.
- Darvas József* (Orosháza, 1912-Bp. 1973) Kossuth-díjas író, publicista, parasztpárti politikus, miniszter. 1946 júliusától a Népi Kollégiumokat Építő Mozgalom Elnöki Tanácsának ügyvezető elnöke.
- Deák Sándor* (Bp. 1919) jogász. Kardos László osztálytársa. Az ő irataival élt illegalitásban 1944-45-ben. 1956 óta az Egyesült Államokban él.
- Dér László* (Békéscsaba, 1925-Gyula 198?) történész, muzeológus. 1946-48-ban Györffy-kollégista. 1956-ban a Hadtörténeti Intézet tud. munkatársa.
- Dikics jugoszláv* diplomata.
- Donáth Ferenc* (Jászárokszállás 1913-Bp. 1986) jogász. A debreceni Márciusi Front szervezője, 1943-44-ben a Békepárt KB tagja. A népi kollégiumi mozgalom személyes híve. 1958-ban a Nagy Imre-per másodrendű vádlottjaként 12 évi börtönre ítélték.
- Dudás Gyula* (Lajosmizse, 1925) az ELTE Gazdaságföldrajzi Tanszékének docense. 1939-től vesz részt az ellenállási mozgalomban. 1945-47-ben Györffy-kollégista, 1947-48-ban a Zalka Máté Népi Kollégium útkára. 1956-ban az ELTE adjunktusa.
- Dudás János* (Lajosmizse, 1932) újságíró. 1947-49-ben az Arany János Népi Kollégium tagja. A BM sajtóosztályának munkatársa, különböző üzemi lapok és a *Pályaválasztás c.* folyóirat szerkesztője.
- Dudás József* (? 1912-Bp. 1957) 1956-ban a Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmány elnöke. 1957-ben halálra ítélték és kivégezték.
- Erdei Ferenc* (Makó, 1910-Bp. 1971) jogász, agrárközgazdász, szociológus, író, parasztpárti politikus, Kossuth-díjas akadémikus. A Györffy-kollégium ifjúságának egyik nagy hatású szellemi irányítója, a népi kollégiumi mozgalom egyik legmeggyőződésebb híve. 1956. október 31-ig a Minisztertanács elnökének egyik helyettese.
- Erdei Sándor* (Makó, 1915-Bp. 1984) író, újságíró. 1944-ben Szegeden a *Délmagyarország*, 1944-49-ben a *Szabad Szó* munkatársa. 1950-ben a *Művelt Nép c.* lapot szerkesztette, utána a Népművelési Minisztérium főosztályvezetője. 1954-56-ban az Írószövetség elnöke, a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága kiáltványának egyik aláírója.
- Erdey Dezsőné* (Erdey Márta) (Szeged, 1902-Bp. 1990) Erdey Dezső szobrászművész felesége, szellemi társa. Maga is készített szobrokat, és feldolgozta férje hagyatékát. (Kardos László házbeli szomszédja.)
- Erdős Tamás* (Bp. 1918 ?) biokémikus, Szent-Györgyi-tanítvány. 1956-ban a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának tagja. (Ma a párizsi Laboratoire d'Enzymologie igazgatója.)

- Fazekas Béla* (Tiszaföldvár, 1922) statisztikus. 1942-46-ban Györffy-kollégista.
- Fazakas György* (Miskolc, 1913-Bp. 1983) újságíró. Nagy Imre személyes híve, vele együtt kért menedékjogot a jugoszláv követségen. Hazahozatala után perbe fogták és elítélték.
- Fazekas Zsuzsa* Fazekas György húga, színházi rendező.
- Fehér Lajos* (Szeghalom, 1917-Bp. 1981) tanár, újságíró, vezető kommunista politikus. Soros kapcsolatot tartott fenn a Györffy-kollégistákkal. 1956. november 4-e után is kereste a kapcsolatot a kollégistákkal, részben azért is, hogy az új kormány mellé állítsa őket.
- Fekete Ferenc* (Hajdúsámson, 1928) közgazdász. 1947-48-ban a Dózsa György Népi Kollégium igazgatója. 1956-ban a Petőfi-kör vezetőségi tagja.
- Fekete Gyula* (Mezőkeresztes, 1922) József Attila-díjas író, publicista. 1942-45-ben Györffy-kollégista. 1956-ban letartóztatták, és az írók perében elítélték.
- Fekete Sándor* (Hejőcsaba, 1927) József Attila-díjas irodalomtörténész, író, kritikus. 1945-48-ban Györffy-kollégista. 1956-ban a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának Felhívását a MUOSZ részéről írta alá. Majd megírta a *Hungaricus* c. politikai leleplező esszéjét, ezért 1958-ban letartóztatták és elítélték.
- Friss István* (Nagyvárad, 1903-Bp. 1978) közgazdász. 1954-től 1974-ig az MTA Közgazdaság-tudományi Intézetének igazgatója.
- Gerő Ernő* (Tergebec, 1898-Bp. 1980) vezető kommunista politikus. Rákosi leváltása után, 1956 júliusától az MDP első titkára 1956. október 25-ig. Az 1956. október 23-i esti rádióbeszéde országos felháborodást váltott ki. 1962-ben kizárták a pártból.
- Gimes Miklós* (Bp. 1917-Bp. 1958) kommunista, majd ellenzéki politikus, Nagy Imre híve, újságíró. 1956 októberében barátaival együtt megindítja a *Magyar Szabadság* c. lapot. November 4-e után kezdeményezésére alakult meg a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom, s indult meg az *Október Huszonharmadika* c. könyvmozgalmaként. 1957. december 5-én letartóztatták, a Nagy Imre-per vádlottjaként halálra ítélték és kivégezték.
- Gosztonyi János* (Völcsej, 1925-Bp. 1985) tanár. 1943-48-ban Györffy-kollégista, 1946-48-ban a Népi Ifjúsági Szövetség egyetemi titkára, majd főtitkára, 1948-49-ben az Egységes Parasztfjúsági Szervezetek Országos Szövetségének főtitkára, 1956-ban a DISZ KV titkára.
- Göncz Árpád* (Bp. 1922) jogász, agronómus, kisgazdapárti politikus, a Magyar Köztársaság elnöke. 1946-ban a Magyar Kollégiumi Egylet egyik szervezője. Bibó István személyes híve. 1957 márciusában vállalta a Nagy Imre-kézirat külföldre juttatását. 1957 tavaszán letartóztatták, a Bibó-perben életfogytig tartó börtönre ítélték.
- Gubi Miklós* és felesége, *Gubi Magda*. Gubi Miklós fogorvos, felesége pszichológus, 1956-ban a Művelődési Minisztérium alkalmazottja.
- Gyenes Antal* (Mezőtúr, 1920) közgazdász, szociológus. 1940-44-ben Györffy-kollégista. 1943 őszén a rendőrség letartóztatta. 1944 őszén a KISZ egyetemi titkára. 1945-ben nemzetgyűlési képviselő, 1946-48-ban a NÉKOSZ elnöke. 1956. október 25-én a Nagy Imre-kormány begyűjtési minisztere, a begyűjtés eltörlője.
- Gyenge Zoltán* (Felsőgörzsöny, 1923) közgazdász, diplomata. 1943-46-ban Györffy-kollégista. Részt vett az ellenállási mozgalomban. 1945-46-ban a Györffy István Kollégium titkára, 1946-48-ban a József Attila Népi Kollégium igazgatója, a NÉKOSZ szervezési osztályának vezetője.

- Györffy Béla* (Kemenesmagasi, 1928) agrárszakember, akadémikus. 1946-tól Györffy-kollégista. 1956-ban a DISZ KV tagja.
- Györffy Sándor* (Kemenesmagasi, 1924) történész, muzeológus. 1942-ben Eötvös-kollégista, 1943-48-ban Györffy-kollégista. 1944-ben részt vett a diákellenállásban. 1946-48-ban a MADISZ egyetemi titkára, a MEFESZ osztályvezetője, a NÉKOSZ-központ oktatási referense. 1956-ban a Párttörténeti Intézet osztályvezetője.
- Győri Gáspár* tanár, 1946-48-ban különböző debreceni népi kollégiumok tagja. 1956-ban a Hazafias Népfront főtitkára, az új népi kollégiumi gondolat támogatója, kollégiumi előkészítő bizottságának elnöke.
- Halász József* (Beled, 1923) jogtudós. 1943-48-ban Györffy-kollégista, 1947-48-ban annak titkára. 1948-49-ben a Madarász László Népi Kollégium igazgatója. 1944-ben részt vett a fegyveres ellenállási mozgalomban. 1956. október 23-án a Minisztertanács titkársága vezetőjeként Nagy Imrét ő vitte be kocsival a Parlamentbe.
- Haraszi Sándor* (Czinderybogárd 1897-Bp. 1982) újságíró. 1956-ban a MUOSZ elnöke. A népi kollégiumok személyes híve. Nagy Imre szűkebb környezetéhez tartozott. A Magyar Értelmiségi Forradalmi Bizottságának Felhívását a MUOSZ részéről aláírta. 1956. november 4-én menedékjogot kért a jugoszláv követségen. 1957-ben hazaszállították, és 1958-ban elítélték.
- Hardy Gyula* (Újpest, 1928-Bp. 1987) kémikus, egyetemi tanár. 1946-48-ban Györffy-kollégista, 1948-49-ben az Irinyi János Vegyész-kollégium igazgatója. 1956-ban a Petőfi-kör vezetőségi tagja.
- Heckenast Gusztáv* (Bp. 1922) történész. Az MTA Történettudományi Intézetének tud. munkatársa.
- Heckenast Gusztávné Veress Éva* (Bp. 1923-Bp. 1989) néprajzkutató, agrártörténész. 1951-56-ban muzeológus Dunaújvárosban és Túrkevéen.
- Hegedüs András* (Silsárkány, 1922) szociológus. 1941-44-ben Györffy-kollégista. Részt vett az antifasiszta ellenállási mozgalomban. 1944 szeptemberében letartóztatták, börtönbüntetésre ítélték. Szökése után az illegális KISZ-titkárságának tagja. 1945-48-ban a MADISZ titkára, 1945-47-ben országgyűlési képviselő. 1956. október 23-án miniszterelnökként behívta a szovjet csapatokat.
- Hegedüs B. András* (Bp. 1930) közgazdász. 1956-ban egyetemi tanársegéd, a Petőfi-kör vezetőségi tagja.
- Herpai Sándor* (Szabadszállás, 1915) tanár. 1942-44-ben kapcsolatban állt a Kommunisták Magyarországi Pártjával és a Györffy-kollégistákkal. 1946-48-ban a rendőr tanosztály parancsnoka. 1956-ban a nemzetőrség egyik szervezője. Kardos László perének vádlottja.
- Hollós Ervin* (Bp. 1923) vezető kommunista ifjúságpolitikus. 1956-ban a DISZ KV másodtitkára.
- Horváth István* (Csapod, 1920-Bp. 198?) közgazdász. 1940-44-ben Györffy-kollégista, 1946-47-ben a Dózsa György Népi Kollégium igazgatója. 1947-49-ben parasztpárti országgyűlési képviselő.
- Horváth Lajos* (Kaposkeresztúr, 1919) állatorvos. 1941-44-ben Györffy-kollégista. 1947-49-ben parasztpárti országgyűlési képviselő. 1947-48-ban a Zalka Máté Népi Kollégium igazgatója.

- Horváth Márton* (Bp. 1906-Bp. 1987) kommunista politikus, publicista, író. 1956-ban a *Szabad Nép* szerkesztőbizottságának vezetője.
- Horváth Teri* (Balf, 1930) Jászai-díjas színművész. 1947-49-ben a Horváth Árpád Népi Kollégium tagja. 1956-ban a Petőfi-kör vezetőségi tagja.
- Huszár Tibor* (Veresegyháza, 1930) tanár, szociológus. 1956-ban a Budapesti DISZ Bizottság titkára, a Petőfi-kör támogatója.
- Illyés Gyula* (Rácegrespuszta, 1902-Bp. 1983). 1942-44-ben a Györffy István Kollégium Pártfogó Testületének tagja, 1946-ban a Népi Kollégiumokat Építő Mozgalom Elnöki Tanácsának tagja. A magyar Népi Művelődési Intézet igazgatójaként programba iktatta a népi kollégiumok propagálását.
- Jancsik Aranka Mosolygó Dénesné* (Kassa, 1920) védőnő. A vidéki Állami Védőnőképző Intézetek főnöke. 1956-ban a Vöröskeresztben dolgozott.
- Jánosi Ferenc* (Vajdácaska, 1916-Bp. 1968) lelkész, vezérőrnagy, politikus. A református teológia elvégzése után szülőfaluja papja. A háború alatt Dálnoki Miklós Béla, a szovjet hadsereg oldalára állt csapatának táborigazgatója. 1944-ben szovjet hadifogságba került, ahol elvégezte az antifasiszta iskolát. Hazatérte után csatlakozott a kommunista párthoz, és az ideiglenes kormány mellett tevékenykedett. A HM nevelési osztályának vezetője. 1951-ben a népművelési miniszter első helyettese. 1954-ben a Hazafias Népfront főtitkára. 1955-ben az Irodalmi Múzeum igazgatója. Nagy Imre vejeként 1956 októberében apósával együtt dolgozott és vele együtt kért menedéket a jugoszláv követségen. A Nagy Imre-perben 8 évi börtönre ítélték.
- Jászai Ilona* (Bp. 1927-Bp. 1968) tanár. 1946-48-ban Györffy-kollégista, 1948-49-ben a Petőfi Sándor Népi Kollégium tagja. 1956 októberében az MDP Központja Agitációs és Propagandaosztályán dolgozott.
- Jóboru Magda* (Mezőtúr, 1918-Bp. 1982) egyetemi tanár, kultúrpolitikus. 1946-48-ban a Zrínyi Ilona Népi Kollégium igazgatója.
- Jónás Pál* (Bp. 1922) közgazdász, mérnök. 1945-ben a MEFESZ elnöke, 1948-53-ban recski rab, 1953-56-ban segédmunkás.
- Józsa Péter* (Bp. 1928-Bp. 1979) tanár, szociológus. 1947-48-ban a József Attila Népi Kollégium tagja. 1956 októberében a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága információs irodáján dolgozott. Kardos László perének negyedrendű vádlottja.
- Józsa Péterné Poór Júlia* (Nyíregyháza, 1927) tanár. 1946-48-ban a Zrínyi Ilona Népi Kollégium tagja. 1956-ban a Petőfi-kör adminisztratív munkatársa. *Kádár Iván* (Bp. 1921). 1956-ban a Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetem oktatója, a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának tagja.
- Kádár János* (Fiume, 1912-Bp. 1989) vezető kommunista politikus. 1946-48-ban a József Attila Népi Kollégium Pártfogó Testületének elnöke. 1956. október 25-én az MDP első titkára lett.
- Kállai Gyula* (Berettyóújfalu, 1910) újságíró, vezető kommunista politikus. A debreceni Márciusi Front egyik vezetője. 1946-48-ban és 1956-ban az MDP KV kulturális osztályának vezetője.
- Kardos Edit* (Bp. 1946) balettművész. Kardos László unokahúga.
- Kardos Ferenc* (Bécs, 1915-Bp. 1982) fodrász. Kardos László bátyja.

Özv. Kardos Jánosné (Telekes, 1892-Bp. 1970) htb. Kardos László édesanyja.

Kardos János (Bécs, 1912-Bp. 1980) faszobrász. Kardos László bátyja.

Ifj. Kardos János (Bp. 1948) vasmunkás. Kardos László unokaöccse.

Kardos Katalin (Bp. 1945) grafikus. Kardos László lánya.

Kardos Klára (Bp. 1946) közgazdász. Kardos László unokahúga.

Kemény István (Bp. 1925) tanár, szociológus. 1947-49-ben a NÉKOSZ Apáczai Csere János Kísérleti Gimnázium és Iskolakollégiumának tanára. 1957-ben letartóztatták, és 1958-ban Kardos László perének ötödrendű vádlottjaként elítélték.

Kelemen Zoltán (Besenyszög, 1920-Bp. 1982) agrármérnök. 1941-46-ban Györffy-kollégista. Az MTA Közgazdaság-tudományi Intézetének tudományos munkatársa.

Kéri József (Lajosmizse, 1924-Bp. 1986) jogász. 1943-48-ban Györffy-kollégista. 1944-ben részt vett az ellenállási mozgalomban. 1948-49-ben a Hajnóczy József Népi Kollégium igazgatója. 1953-54-ben a Minisztertanács titkárságának a vezetője. 1956-ban Győr-Sopron megye főügyésze. 1957-ben letartóztatták és elítélték.

Kiss Sándor (Vásárosnamény, 1918-USA 1982) tanár, kisgazdapárti ifjúságpolitikus. Sárospatakon végezte a tanítóképzőt, Szegeden a Tanítóképző Főiskolát. Tagja a Márciusi Frontnak és a Szegedi Ifjúsági Egységmozgalomnak. Részt vett az antifasiszta diák-ellenállásban Györffy-kollégistákkal együtt. 1945-ben a Parasztszövetség és a MADISZ első elnöke. 1947-ben a Magyar Közösség-perben elítélték. 1956-ban a Parasztszövetség újjászervezésén dolgozott. 1956 végén családjával együtt Bécsbe távozott.

Kiss Károly (Bicske, 1903-Bp. 1983) bőripari munkás, kommunista politikus. 1946-56-ban az MDP KEB elnöke.

Kamló László (Csicsér, 1922-Bp. 1984) agrárközgazdász. 1941-44-ben Györffy-kollégista. 1956-ban az MTA Közgazdaság-tudományi Intézetének tud. munkatársa.

Kónya Lajos (Felsőgalla, 1914-Bp. 1972). Több éven át vidéki tanító. 1950-ben az Írószövetség lektorátusának vezetője, majd 1954-ig főtitkára. 1956 őszén a *Csillag* c. folyóiratot szerkesztette.

Korek József (Bp. 1920) régész. 1952-65 között a Művelődési Minisztérium Múzeumi Főosztályának osztályvezetője.

Kovács Ferenc (Ricse, 1928-Bp. 1965) jogász. 1947-48-ban Györffy-kollégista. 1956-ban nemzetőr.

Kovács Gyula (Sárköz, 1920-Debrecen, 1979) jogász, egyetemi docens. 1940-44-ben Györffy-kollégista. 1944-ben az ellenállási mozgalomba való részvétele miatt letartóztatták. 1946-47-ben a NÉKOSZ nyilvántartási osztályának vezetője.

Kovács Tibor (Kohány, 1922) tanár, mérnök. 1945-46-ban a Miskolci Petőfi Diákotthon, 1946-48-ban a miskolci Szemere Bertalan Népi Kollégium igazgatója. 1948-49-ben a NÉKOSZ Központ osztályvezetője.

Köböl József (Karcag, 1909) műasztalos, munkás, politikus. 1948-56-ban az MDP KV tagja.

Köte Sándor (Hajdúszoboszló, 1925) pedagógus, egyetemi tanár 1947-48-ban Györffy-kollégista.

- Kuczka Péter* (Székesfehérvár, 1923) tisztviselő, költő, műfordító. 1941-48 tisztviselő, könyvelő, 1945-től újságíró, szerkesztő, 1948-56-ban az *Irodalmi Újság* munkatársa. 1956 októberében a Hazafias Népfrontban munkástanácsokat szervezett.
- Lakatos Éva* (Bp. 1905) tisztviselő. 1956 októberében az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályán dolgozott.
- Lakatos Imre* (?-London, 1974) matematikus, tudományos kutató. 1942-44-ben debreceni egyetemistaként részt vett az illegális kommunista diákmozgalomban. 1945-48-ban Eötvös-kollégistaként a Györffy-kollégiummal és a NÉKOSZ-szal való együttműködés híve.
- Lakatos László* tisztviselő, a Művelődési Minisztérium Múzeumi Főosztályán dolgozó, majd osztályvezető.
- László Imre* (Dombóvár, 1926) közgazdász egyetemi tanár. 1940-44-ben Györffy-kollégista. 1956-ban a Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetem rektorhelyettese.
- Lázár György* (Uzurijszk, 1921-Bp. 1978) pedagógiatörténész, tudományos kutató. 1941-44-ben Eötvös-kollégista. 1947-48-ban a NÉKOSZ Apáczai Csere János Kísérleti Gimnázium igazgatója.
- Levendel László* (Bp. 1920) orvos. 1946-48-ban a szegedi Apáthy István Medikus Népi Kollégium igazgatója. 1956-ban az Országos Korányi Tbc és Pulmonológiai Intézet főorvosa. Kardos László kérésére a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságában orvosi ügyeletet tartott.
- Liptai Ervin* (Kispest, 1927) hadtörténész. 1946-47-ben Györffy-kollégista, 1947-48-ban a Szabó Dezső Népi Kollégium igazgatója. 1956-ban a Hadtörténeti Intézet tud. munkatársa.
- Litván György* (Bp. 1929) történész, tanár, tudományos kutató. 1946-48-ban népi kollégista, 1955-56-ban a Nagy Imre-féle pártellenzék, a Petőfi-kör tagja. 1956-ban elsőként követelte Rákosi eltávolítását. 1958-ban letartóztatták, és 6 évi börtönre ítélték.
- Losonczy Géza* (Debrecen, 1917-Bp. 1957) tanár, vezető kommunista politikus, Nagy Imre személyes híve. Az SZKP XX. kongresszusa után az antisztálinista irányzat egyik vezető publicistája. Októberben Nagy Imre közvetlen munkatársa, a kormány sajtó- és propagandaügyeinek intézője. 1956. november 2-án államminiszter Nagy Imrével együtt Romániába deportálták. Hazahozatala után a vizsgálati fogságban ismeretlen okok miatt meghalt.
- Lukács György* (Bp. 1885-Bp. 1971) filozófus. Kossuth-díjas akadémikus, a Népi Kollégiumokat Építő Mozgalom Elnöki Tanácsának tagja. 1956. októberben a Nagy Imre-kormány népművelési minisztere.
- Lukácsy Sándor* (Csorna, 1923) irodalomtörténész. Mint Eötvös-kollégista részt vett az ellenállási mozgalomban. 1947-48-ban a *Palóság* szerkesztője. 1956 októberében Sipos Gyulával együtt fogalmazta meg a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának Felhívását.
- Major László* (Csuzsa, 1922) közgazdász. Részt vett az antifasiszta ellenállási mozgalomban. 1945-46-ban Györffy-kollégista, 1946-48-ban a Petőfi-kollégium igazgatója, a NÉKOSZ alelnöke.

- Marián István* (Szilágycseh, 1924) munkás, ifjúságpolitikus, katonatiszt. 1956-ban a Budapesti Műszaki Egyetem gépészmérnöki kara Katonai Tanszékének vezetőjeként a nemzetőrség egyik szervezője, Király Béla után második embere. 1957-ben letartóztatták, és 1958-ban életfogytig tartó börtönre ítélték.
- Markos György* (Bp. 1902-Bp. 1976) gazdaságföldrajz-szakos egyetemi tanár A NÉKOSZ híve és tanára. A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának tagja, Felhívásának aláírója.
- Márkus István* (Bp. 1920) szociográfus, publicista, szerkesztő. 1939-44-ben szoros kapcsolatban állt a Györffy-kollégistákkal, velük együtt vett részt az antifasiszta földalatti munkában. 1947-48-ban a *Valóság* szerkesztője, a NÉKOSZ osztályvezetője. 1956-ban a Hazafias Népfront székházában működő Nemzeti Bizottság egyik szervezője. 1956 decemberében letartóztatták, és Kardos László perében 10 évi börtönre ítélték.
- Márkus László* (Bp. 1920) történész. 1945-1950 között újságíró. 1950-57 között a Művelt Nép Könyvkiadó lektora.
- Márton András* (Sarkad, 1924) honvéd, ezredes, 1956-ban a Zrínyi Akadémia parancsnoka.
- Márton János* (Sarkad, 1922) közgazdász. 1945-47-ben a Nemzeti Parasztpárt Csongrád megyei titkára, 1947-50-ben a SZÖVOSZ, 1950-1956-ban az Országos Tervhivatal munkatársa.
- Mérei Ferenc* (Bp. 1909-Bp. 1986) pedagógus, pszichológus. 1946-48-ban a NÉKOSZ központi pedagógiai szemináriumának vezetője. Előadásokat tartott és tanulmányokat írt a népi kollégiumi pedagógiáról. 1958-ban letartóztatták, és 12 évi börtönre ítélték.
- Mester Erzsébet* 1956-57-ben az MSZMP VIII. kerületi bizottságának szervezőtitkára.
- Mészáros Sándor* (Csicsó, 1920) közgazdász. 1940-44-ben Györffy-kollégista, 1942-44-ben a kollégium titkára. 1945-48-ban a NÉKOSZ folyóiratainak, hetilapjának felelős kiadója. 1956 októberében a SZÖVOSZ Forradalmi Bizottságának tagja.
- Mihályfi Ernő* (Bér, 1898-Bp. 1972) publicista, politikus. 1951-58 között népművelési, illetve művelődésügyi miniszterhelyettes.
- Mikojan, Anasztáz* szovjet politikus.
- Milovanov* kulturális attasé, a jugoszláv követség munkatársa. November 5-én egy szovjet géppuskasorozat lövése következtében az épületben meghalt.
- Mindszenty József* (Csehimindszent, 1892-Bécs, 1975) esztergomi érsek, bíboros hercegprímás. 1946-48-ban több ízben támadta a népi kollégiumokat.
- Mód Aladár* (Karakó, 1908-Bp. 1974) történész, kommunista ideológus, egyetemi tanár. 1943-ban a György-kollégiumban, 1946-48-ban a NÉKOSZ Akadémián tartott előadásokat. 1956. november 4-e után a kompromisszumkeresők közé tartozott.
- Münnich Ferenc* (Seregélyes, 1886-Bp. 1967) vezető kommunista politikus. Az 1956. október 27-én alakult Nagy Imre-kormány belügyminisztere.
- Nagy Balázs* (Izsák, 1927) történész. 1946-48-ban a Petőfi-kollégium, 1956-ban a Petőfi-kör titkára.
- Nagy Imre* (Kaposvár, 1896-Bp. 1958) vezető kommunista politikus. 1945-ben az Ideiglenes Nemzeti Kormány földművelésügyi minisztere, 1953-55, 1956-ban miniszterelnök. 1958-ban halálra ítélték és kivégezték.

- Nagy Sándor* (Debrecen, 1923) jogász. 1944-49-ben a Budapesti Műszaki Egyetem szak-
szervezeti titkára, 1949-50-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Felsőoktatási
Főosztályának munkatársa, 1950-52-ben a Levéltárak Országos Központja szervezője,
1952-62-ben a Múzeumok Központi Gazdasági Igazgatóságának vezetője.
- Nagy Tamás* (Bp. 1913) közgazdász. 1936-tól az MSZDP tagja, 1945-től az MKP tagja. 1954-
81 között az MTA Közgazdaság-tudományi Intézetének osztályvezetője, igazgatóhelyettes,
a Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetem tanára. 1956-ban a Magyar Értelmiség
Forradalmi Bizottságának tagja.
- Nagy Tibor* 1956-ban a DISZ KV munkatársa, az Agitációs és Propagandaosztály vezetője.
- Németi ?* 1956-ban a DISZ KV középiskolai osztály előadója.
- Némethy Endre* (Netecsapuszta, 1912) néprajzkutató. 1956-ban a Kulturális Minisztérium
Múzeumi Osztályán dolgozott.
- Nonn György* (Csanálos, 1918) jogász. Vezető kommunista ifjúságpolitikus. 1956-ban a
Magyar Népköztársaság legfőbb ügyésze.
- Oláh Pál* (Makó, 1921-Bp. 1968) állatorvos. 1941-44-ben Györffy-kollégista, 1944-ben
illegális lakásán sokszorosította a Nemzeti Ellenállás Diákmozgalma újságját.
- Orbán László* (Nógrádverőce, 1912-Bp. 1978) kommunista politikus. 1943-44-ben az ellen-
állásban részt vevő Györffy-kollégisták egyik felső kapcsolata volt. 1946-48-ban a József
Attila Népi Kollégium Pártfogó Testületének tagja. 1956-ban az MDP osztályvezetője.
- Pataki Ferenc* (Szentes, 1928) pedagógus, pszichológus, akadémikus. 1946-48-ban Györffy-
kollégista, 1948-49-ban a NÉKOSZ nevelési osztály vezetője, majd a NÉKOSZ főtitkára.
1956-ban a DISZ KV tagja, a Petőfi-kör vezetőségi tagja; több jelentős elméleti cikke
jelent meg a NÉKOSZ rehabilitálása érdekében.
- Pogány Ödön Gábor* (Kispest, 1916) művészettörténész, művészeti író. 1946-48-ban a Dési
Huber Népi Kollégium igazgatója. 1956-ban a Magyar Nemzeti Galéria igazgatója.
- Pozsár István* (Bp. 1931) közgazdász. 1945 után népi kollégista. 1956-ban egyetemi
tanársegéd. A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága Felhívásának aláírója a Forradalmi
Diákbizottság részéről. Tagja volt a Forradalmi Diákbizottság pesti albizottságának. 1957-
ben letartóztatták és elítélték.
- Rácz Dezső* (Bp. 1926) közgazdász. 1946-48-ban a Misztótfalusi Kis Miklós Népi Kollégium
titkára. 1956-ban a Fémáru és Szerszámgyár közgazdásza. Ő szervezte meg a kollégium
találkozóját 1956-ban.
- B. Rácz István* (Túrkeve, 1923) közgazdász, kispárti ifjúságpolitikus. 1945-ben a
képviselőház legújabb (kispárti) képviselője. A Független Ifjúsági Szövetség elnöke.
1950 után recski fogoly. 1955-ben a törökbálinti téglagyár fizikai munkása. 1956-ban a
Parasztsszövetség újjászervezésén dolgozott. 1956 végén családjával együtt eltávozott az
országból.
- Rajk László* (Székelyudvarhely, 1909-Bp. 1949) vezető kommunista politikus. 1946-48-ban az
MKP főtitkárhelyetteseként, belügyminiszterként kiemelkedő szerepe volt a népi kollégium
megszervezésében, azok anyagi és erkölcsi támogatásában.
- Rajk Lászlóné Földi Júlia* (Bp. 1914-Bp. 1983). 1946-48-ban a Zrínyi Ilona Népi Kollégium
szervezője. A NÉKOSZ személyes híve. 1956 novemberében Nagy Imrével együtt
Romániába deportálták.

- Réthei Prikkel Lajos* (Kecskemét, 1925) tanár, etnográfus. A Szabó Dezső-kör, majd a Szabó Dezső Népi Kollégium első igazgatója. 1956-ban a XII. ker. Tanács elnöke, a kerület Forradalmi Bizottságának tagja. 1957-ben letartóztatták, egy évig ítélet nélkül börtönben és internálótáborban tartották.
- Révai József* (Bp. 1898-Bp. 1959) vezető kommunista politikus, publicista. A Györffy István Kollégium és a NÉKOSZ életében kiemelkedő politikai szerepet töltött be.
- Ságvári Ágnes Gyöngyi* (Bp. 1928) pártfunkcionárius, történész, levéltáros. 1956-ban a Pártközpontban dolgozott.
- Sándi Emilné Erdész Erzsébet* (Bp. 1923-Kanada, 1990) védőnő, könyvtáros. 1945 után az Állami Védőnőképző Intézet tagja. 1956-ban az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosa.
- Sándor András* (Bécs, 1923) író, szociográfus. Irodalmi pályafutását újságíróként kezdte. 1945 után a *Szabadság, a Szabad Nép, a Szabad Föld* munkatársa. Az 1956. októberi eseményekben való részvétele miatt letartóztatták és börtönbüntetésre ítélték.
- Sándor József* (Újpest, 1911-Bp. 1985) pártmunkás. 1928 óta vett részt a munkásmozgalmában. 1944-ben Újpesten és Rákospalotán az ellenállási mozgalomban tevékenykedett. 1957-63-ban az MSZMP KB Párt- és Tömegszervezeti Osztályának vezetője.
- Sánta Ferenc* (Brassó [Románia], 1927) bányász, népi kollégiumi nevelő, munkás. 1954-től publikál. Novelláiért 1956-ban József Attila-díjat kapott. Sós Júlia szűkebb baráti köréhez tartozott.
- Sarkady Kálmán* (Bp. 1917-Bp. 1972) építész.
- Sarkady Kálmánné Kampó Magda* (Tiszaújhely, 1922) tanár. Kardos László első felesége.
- Sipos Gyula* (Tuskepuszta, 1921-Bp. 1976) József Attila-díjas költő, újságíró. 1942-44-ben a Györffy István Kollégium vezetőségi tagja. Részt vett az antifasiszta ellenállási mozgalomban. 1944-ben a rendőrség letartóztatta. 1945-46-ban a Nemzeti Parasztpárt Intéző Bizottsága tagja, az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselője. 1956-ban a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága Felhívásának Lukácsy Sándorral együtt megfogalmazója.
- Somodi István* (Szolnok, 1925) jogász, agrármérnök. 1943-48-ban Györffy-kollégista. 1947-48-ban a Dózsa György Népi Kollégium igazgatója. 1956-ban a Földművelésügyi Minisztérium Forradalmi Bizottságának elnöke.
- Somogyi Miklós* (Abony, 1896-Bp. 1980) vezető kommunista politikus. 1940-44 között a Györffy-kollégisták kapcsolatban álltak vele a politikai szervezőmunkában, a Történelmi Emlékbizottság, a népfrentmozgalom akcióiban, a fegyveres ellenállásban. 1956. november 4-e után közvetíteni próbált a kormány és a Györffy-kollégisták között.
- Soós Ibolya* (Miskolc, 1923-Bp.1991) tanár. 1946-48-ban a szegedi Bíró Szép Anna Népi Kollégium igazgatója. 1956 után a budapesti Móricz Gimnázium kollégiumának igazgatója.
- Sós Júlia* (Bp. 1923-Bp. 1968) pedagógus, szociológus, író. 1944 előtt kapcsolatba került Györffy-kollégistákkal, velük együtt vett részt az antifasiszta illegális mozgalomban. 1947-48-ban a NÉKOSZ Apáczai Csere János Iskolakollégiumának tanára. 1956. november 4-e után lakása az ellenzéki értelmiség gyülekezőhelye volt.

- Sőtér István* (Szeged, 1913-Bp. 1988) író, irodalomtörténész, egyetemi tanár. 1945-ben a Kelet-európai Tudományos Intézet munkatársa. 1948-tól a szegedi egyetemen, 1952-től az ELTE-n egyetemi tanár 1956-ban művelődési miniszterhelyettes.
- Szabó Gergely* (Kisújszállás, 1921) vegyészmérnök, gazdaságpolitikus. 1941-46-ban Győrffy-kollégista, 1946-47-ben a NÉKOSZ főtíkára. 1956. október 25-i Nagy Imre-kormány vegyipari minisztere.
- Szabó Gizella* (Bagi Béláné) (Tiszaigar, 1937) tanár. Kardos László nevelt lánya.
- Szabó Kálmán* (Bogyoszló, 1921) közgazdász, akadémikus, egyetemi tanár. 1945-48 között Győrffy-kollégista. 1948-49-ben a Dózsa György Népi Kollégium igazgatója. 1956-ban az V. kerületben Nemzeti Bizottságot szervezett.
- Szabó Pál* (Biharugra, 1893-Bp. 1970) író, szerkesztő, parasztpárti politikus. 1946-48-ban több budapesti népi kollégium pártoló testületének tagja, a Bihar megyei népi kollégiumok legfőbb pártolója.
- Szakál Pál* (Hajdúdorog, 1918) agrármérnök. 1941-45-ben Győrffy-kollégista, 1945-ben a Földművelésügyi Minisztérium munkatársaként részt vett a földreformtörvény megfogalmazásában.
- Szalai Béla* (Kutas, 1925) közgazdász, kommunista politikus. 1945 előtt Győrffy-kollégistákkal együtt vett részt az ellenállásban. 1945-ben felvették a Győrffy-kollégiumba. 1947-48-ban a MEFESZ elnöke. 1948-49-ben a NÉKOSZ elnöke. 1956-ban az MDP PB tagja.
- Szalai Sándor* (Bp. 1912-Bp. 1983) újságíró, szociáldemokrata, majd kommunista politikus. A felszabadulás után a Szociáldemokrata Párt központjának külügyi, sajtó- és értelmiségi osztályát vezette. A két munkáspárt egyesülése után a tudományos intézmények MDP pártszervezetének elnökhelyettese. 1950-ben koholt vádak alapján bebörtönözték, 1956-ban rehabilitálták.
- Szamel Lajos* (Bp. 1919) jogász, egyetemi tanár Kardos László középiskolai osztálytársa. 1956-ban a pécsi Janus Pannonius Egyetem docense.
- Szántó Zoltán* (Nagykanizsa, 1893-Bp. 1977) magántisztviselő, nagykövet, a Tájékoztatási Hivatal elnöke, politikus. 1954-56-ban a MDP KV tagja.
- Szekér Gyula* (Szombathely, 1925) mérnök, gazdaságpolitikus. 1944-48-ban Győrffy-kollégista, 1948-49-ben a Bolyai János Népi Kollégium titkára. 1956-ban nehézipari miniszterhelyettes.
- Szigethy Attila* (Kapuvár, 1911-Győr, 1957), 1956-ban a Győr-Sopron megyei Nemzeti Tanács elnöke. Ő küldte Földes Gábort, a Horváth Árpád Népi Kollégium volt tagját Mosonmagyaróvárra, a vérengzés megakadályozására. Szigethy Attila a győri börtönben öngyilkosságot követett el.
- Széchy András* (Bp. 1923) történész. 1945-48-ban a *Szabad Szó* munkatársa, 1946-ban a Falu-Budapest, majd a Dózsa György Népi Kollégium vezetőségi tagja. 1956-ban a DISZ KV munkatársa.
- Szell Sándor* (?-Debrecen, 1985) mérnök. 1947-48-ban népi kollégista, 1956-ban a Budapesti Műszaki Egyetem Vízépítési Tanszékén tanársegéd, a Dél-budai Forradalmi Diákbizottság tagja. Letartóztatták, első fokon halálra ítélték, amit másodfokon életfogytig tartó börtönre változtattak.

Szilágyi József (Debrecen, 1919-Bp. 1958) jogász, közgazdász, kommunista politikus. 1956 októberében Nagy Imre titkárságának vezetője. 1958-ban halálra ítélték és kivégezték.

Szűcs Ferenc (Makó, 1922) vezérőrnagy. 1940-44-ben Győrffy-kollégista, 1943-44-ben a Szociáldemokrata Párt tagja, majd az illegális kommunista mozgalom résztvevője. 1945-48-ban a Nemzeti Parasztpárt vezető funkcionáriusa, országgyűlési képviselője.

Tamási Lajos (Nagykónyi, 1923) költő. 1950-56-ban az Írószövetség titkára.

Tánczos Gábor (Bp. 1928-Bp. 1979) pedagógus, szociológus. 1947-48-ban Győrffy-kollégista, a Magyar Diákok Nemzeti Szövetségének főtítkárhelyettese. 1948-49-ben a Petőfi Sándor Népi Kollégium tagja. 1956-ban a Petőfi Kör titkára. Nagy Imréekkel együtt a jugoszláv követségről deportálták Romániába. Hazahozatala után, 1958-ban elítélték.

Tildy Zoltán (Moson, 1889-Bp. 1961) kisgazdapárti politikus, 1945-46-ban miniszterelnök, 1946-48-ban köztársasági elnök. A Népi Kollégiumokat Építő Mozgalom fővédnöke. 1956-ban a Nagy Imre-kormány államminisztere. 1957-ben letartóztatták, és 1958-ban elítélték.

Tóth Benedek (Heves, 1921) jogász, újságíró, író. 1941-46-ban Győrffy-kollégista, 1946-47-ben a NÉKOSZ Sajtó- és Propagandaosztályának vezetője. 1956-ban a *Szabad Nép* munkatársa.

Tóth Ede (Kisújfalu, 1925) történész, egyetemi docens. 1945-48-ban Győrffy-kollégista, 1948-49-ben a Petőfi Sándor Népi Kollégium tagja. 1956-ban egyetemi oktató.

Tóth Edéné tanár

Tóth Lajos pedagógus. 1956-ban a TTIT alkalmazottja, a népi kollégium gondolat támogatója. 1957-ben letartóztatták, és több hónapig tartották vizsgálati fogságban.

Tőkés Ottó (Sajósárvár, 1922) közgazdász. 1940-44-ben Győrffy-kollégista. 1941-ben bekapcsolódott az illegális kommunista mozgalomba. 1945-48-ban a Belügyminisztérium titkárságának vezetője. 1949-ben a Rajk-per kapcsán letartóztatták és elítélték. 1956 októberében a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága Felhívásának egyik aláírója a NÉKOSZ részéről, majd a miniszterelnökség titkárságának egyik munkatársa.

Tömpe András (Bp. 1913-Bp. 1971) gépészmérnök, politikus, diplomata. 1945 után rendőrtiszt.

Újhelyi Szilárd (Debrecen, 1915) jogász, újságíró, diplomata. 1946-48-ban a József Attila és a Zalka Máté Népi Kollégium pártoló testületének tagja. Nagy Imre híve. 1956. november 4-én menedékkjogot kért a jugoszláv követségen. Onnan Romániába deportálták, és csak 2 év múlva térhetett haza.

Újhegyi Gyula (Siófok, 1921-Bp. 1981) agrárközgazdász. 1956-ban a Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára. Kardos László perének hatodrendű vádlottja.

Vácsi András (Kerepes, 1925-Bp. 1988) tanár. 1946-48-ban a Petőfi-kollégium tagja. Általános iskolai igazgató, majd buszsofőr. 1956-ban a Hazafias Népfrent alkalmazottjaként a kollégiumi előkészítő bizottság tagja.

Varga Éva (Pápa, 1926) tanár, pszichológus. 1945-47-ben a Zrínyi Ilona Népi Kollégium titkára. 1947-48-ban a debreceni Bartók Béla Népi Kollégium tagja. 1956-ban a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága információs irodáján dolgozott. 1957-ben letartóztatták, egy év múltán szabadult.

- Varga István* (Vitnyéd, 1925) orvos. 1945-46-ban Györffy-kollégista, 1946-48-ban a Pápai Páriz Népi Kollégium tagja. 1956-ban a III. sz. Belgyógyászati Klinika tanársegédje.
- Vas Zoltán* (Bp. 1903-Bp. 1983) vezető kommunista gazdaságpolitikus, író. 1945 után mind Budapest polgármestereként, mind a Gazdasági Főtanács titkáráként hathatósan támogatta a népi kollégiumokat. 1956. november 4-én menedékjogot kért a jugoszláv követségen. Romániába deportálták, ahonnan kb. egy év múlva hazajöhetett.
- Veres Péter* (Balmazújváros, 1897-Bp. 1970) parasztpárti politikus, Kossuth-díjas író. A Györffy-kollégium és a népi kollégiumi mozgalom személyes híve.
- Vitányi Iván* (Debrecen, 1925) esztéta, szociológus. 1942-43-ban több ellenzéki irodalmi esten szerepelt együtt Györffy-kollégistákkal. Részt vett az ellenállási mozgalomban, letartóztatták. 1946-47-ben a Tánc- és Kórusművészeti Népi Kollégium igazgatója. Első írásai a *Valóságban* jelentek meg. 1956-ban a Népművelési Minisztérium alkalmazottja.
- Waldapfel József* (Bp. 1904-Bp. 1968) irodalomtörténész, akadémikus. 1948-tól az ELTE I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének vezetője.
- Zimányi Tibor* (Törökszentmiklós, 1922) közgazdász, mérnök. 1944-ben részt vett a diák-ellenállási mozgalomban Györffy kollégistákkal együtt. A nyilasok bebörtönözték, megszökött. 1945-ben bekapcsolódik a demokratikus ifjúsági mozgalomba, 1948-ban Recskre internálták. 1956-ban részt vett a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága munkájában. 1957-ben letartóztatták, és 5 évi börtönre ítélték.

Összeállította Pogány Mária